

Fale Alea 'o Tonga

KO E MINITI 'O E

FEME'A'AKI

'A E HOU'EIKI

MĒMIPA

'O E

FALE ALEA 'O TONGA

FIKA	6
'AHO	Pulelulu, 15 Sune 2016

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea Fale Alea

Lord Tu'ivakanō

'Eiki Fakafofonga Nōpele, Vahefonua Tongatapu

Hou'eiki Minisitā Kapineti

'Eiki Palēmia

Samuela 'Akilisi Pōhiva
Siaosi Sovaleni.

'Eiki Tokoni Palēmia

'Eiki Minisitā Fonua, Ngaahi Koloa Fakaenatula

& Kau Tau 'a 'Ene 'Afio

Lord Ma'afu Tukui'aulahi

'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua

Dr. 'Aisake Valu Eke

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua

Fe'ao Vakatā

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, Ngaahi Ngāue 'a e Kakai

& Polisi, Pilīsone, Tamate Afi

Dr. Pōhiva Tu'i'onetoa

'Eiki Minisitā Tānaki Pa'anga Hū ai & Tute

Tēvita Lavemaau

'Eiki Minisitā Lao

Sione Vuna Fa'otusia

'Eiki Minisitā Ngoue, Me'atokoni, Ngaahi Vao'akau, Toutai

Sēmisi Tauelangī Fakahau

'Eiki Minisitā ki he Ngaahi Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga

Poasi Mataele Tei

'Eiki Minisitā Mo'ui

Dr. Saia Ma'u Piukala

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi & Takimamata

Semisi Lafu Sika

Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Tu'i'āfitu

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Vava'u.

Lord Vaea

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Tongatapu

Lord Tu'ilakepa

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u.

Lord Tu'iha'angana

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai

Lord Tu'iha'ateiho

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Ha'apai

Lord Nuku

'Eiki Fakafofonga Nōpele 'Eua

Lord Fusitu'a

'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongō Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Fika 4 Tongatapu

Māteni Tapueluelu

Fakafofonga Fika 12, Ha'apai

Vili Manuopangai Hingano

Fakafofonga Fika 13, Ha'apai

Veivosa *Light of Life* Taka

Fakafofonga Fika 15, Vava'u

Sāmiu Kuita Vaipulu

Fakahokohoko

Fale Alea ‘o Tonga	6
Lotu	6
Ui ‘a e Fale	6
Poaki	6
Me’a ‘a e Sea Kōmiti Kakato	7
Alea’i Vouti Potungāue Ngaahi Ngāue ki Muli	7
Fehu’ia hiki ua kilu vāhenga Potungāue Ngaahi Ngāue ki Muli	8
Fakama’ala’ala hiki patiseti potungaue ki muli	11
Konga lahi e hiki Patiseti ‘a e Potungaue ki Muli ke fakakakato fiema’u’Ofisi Niu ‘Ioke	13
Faka’amu ke hiki hake fekau’aki ngaue mo ‘Amelika	14
Fakama’ala’ala mei he Pule’anga tu’unga ngaahi ‘ofisi ‘i muli	14
‘Iai pe tokoni ‘a ‘Amelika ki Tonga ni pea moe ngaahi tokoni fakafeitu’u	15
Tokanga ki he fu’u lahi pa’anga fakamole ‘i he folau Potungaue ki Muli	19
Tokolahi fānau tipooti mai mei he ngaahi fonua muli	20
Fokotu’u ke hiki e Patiseti ‘a e Potungaue ki Muli	22
Fehu’i fekau’aki mo e ‘isiū ngofua ke folau ta’evisa mei Siaina	23
‘Ohake ‘a e tokanga pē ‘oku fai ha ngāue ki he nō pa’anga mei Siaina	26
Tokanga ki he aleapau Pule’anga mo e Pule’anga Siaina ki he visa fefolau’aki	34
Pālōti pea tali Vouti Potungāue Ngaahi Ngāue ki Muli	41
Alea’i Vouti Kau Tau ‘a ‘Ene ‘Afio	41
Kole ke fakangaloku polokalama ako kau sōtia ki he hakotupu e fonua	42
Vakai’i pe ‘oku kei lele polokalama ako Pailate ‘a e Potungaue Kautau ‘a ‘Ene ‘Afio	42
Fakamalo’ia tokoni ‘a e Kau Tau ‘a ‘Ene ‘Afio ki he kakai ‘oe fonua	43
Palōti pea tali ‘a e Vouti ‘a e Potungaue Kau Tau ‘a ‘Ene ‘Afio	44
Alea’i Vouti ‘a e ‘Ofisi ‘o e Palemia	44
Fokotu’u ke vahe PA ‘a e ‘Eiki Palēmia mei he Vouti ‘Ofisi Palēmia	47
Pālōti pea tali Vouti ‘Ofisi Palēmia	53
Fakama’ala’ala Vouti ‘a e Potungaue Pa’anga mo e Palani Fakafonua	54
Fehu’i ki he Pa’anga vahe’i ki he sekitoa taautaha	55
Fokotu’u ke ‘oange no 2 miliona ma’a e Kosiliō ‘a ‘Eua kae malu’i’aki e koloa ‘a e Kosiliō	57
Tali Pule’anga fekau’aki mo e nō kau toutai	57
‘I ai pa’anga nō ki he ngaahi sekitoa taautaha	58

Fakamatala fakama'ala'ala tokoni ki he toutai & ngoue.....	61
Fakamahino Minisita Pa'anga 'uhinga ne tuku ai e pa'anga tokoni ki he Pangikē.	63
Foki mai kau Toutai ki he polokalama tokoni 'a e Pule'anga.	64
Tokanga ki he faingata'a hono faka'atā pa'anga nō ki he kau ngoue & toutai	68
Tokanga ki he ngaahi me'angaue pehē 'oku fakatau 'e he Pule'anga mei he Vava'u <i>Construction</i>	69
Fie'ilo ki he pa'anga 'e tolukilu ne vahe'i ki hono fakatotolo'i 'o e Paasipooti.....	71
Fakamatala fakama'ala'ala fekau'aki mo e pa'anga 10 Miliona vahe'i ki he sipoti	73
Ne 'iai e 'amanaki ke kamata langa 'o Teufaiva 'i Ma'asi ta'u ni.	76
Ne teu pe ke kamata langa 'i Ma'asi ka ne toe hu mai 'a Papua Niukini 'o tu'usi fakamole pea liliu ai.....	77
Tu'utu'uni ke to'o mei he miniti konga he me'a fakafofonga Nopele 'o 'Eua	80
Pālōti pea tali Vouti Potungāue Pa'anga & Palani Fakafonua.....	81
Alea'i Vouti Potungāue Pa'anga Hū Mai	81
Fie ma'u fakama'ala'ala langa 13 miliona Potungāue Tānaki Pa'anga Hū Mai	81
Fakama'ala'ala Vouti 'a e Potungāue Tanaki Pa'anga Hu Mai.....	82
Fakamahino e 'uhinga 'o e fakalahi \$3.5 miliona ki he Patiseti 'a e Potungāue	83
Poupou ke to'o Tute mei he naunau ako, naunau langa moe naunau faka-sipoti.	83
Kole ke 'oua 'e tute hono hū mai 'a e sipi.....	86
Toe hiki e tute ki he tapaka pea lele moe polokalama tapu ifi tapaka.	88
'Ikai tui Fakafofonga Nopele fika ua Vava'u ke fai ha tanaki pa'anga mei he tapaka	89
Poupou Fakafofonga Nopele Niu ki he Tukupau 'Ekisia	90
Kole ke to'o CT ngoue & toutai	92
Fokotu'u ke 'iai ha kau <i>broker</i> 'i Ha'apai.....	96
Pālōti'i pea Tali e Vouti 'a e Potungāue Tānaki Pa'anga Hū Mai.	96
Fakama'ala'ala Vouti 'a e Potungāue ki he Ngaahi Pisinisi 'a e Pule'anga.	98
Kelesi	99
Fakamā'opo'opo Feme'a'aki Fale Alea	100

Fale Alea ‘o Tonga

‘Aho Pulelulu 15 Sune 2016

Taimi: 1000-1010 Pongipongi

Sātini Le’o: Me’a mai ‘Eiki Sea e Fale Alea (*Lord Tu’ivakanō*)

‘Eiki Sea: Kātaki Kalake ‘o fai mai e Lotu ‘a e ‘Eiki.

Lotu

(Ne hua mo tataki ‘e he Kalake Tēpilé e Lotu ‘a e ‘Eiki, pea kau kotoa ‘a e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Falé hono hiva’i, ‘o lava lelei ai ‘a e Ouau Lotu ko ia ki he pongipongi ni)

‘Eiki Sea: Mālō. Kātaki Kalake ‘o fai mai ‘etau tali ui.

Ui ‘a e Fale

Kalake Tēpile: Tapu mo e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Aleá, tapu mo e ‘Eiki Palēmiá kae 'uma'ā ‘a e Hou’eiki Minisitā ‘o e Kapinetí. Tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Hou’eiki Nōpele ‘a ‘Ene ‘Afió, kae 'uma'ā ‘a e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakai, kae 'atā ke fakahoko hono ui ‘o e Falé ki he pongipongi ni, ko e ‘Aho Pulelulu 15 ‘o Sune, 2016.

Kalake Tēpile: ‘Eiki Sea, kole ke u toe fakaongo mu’a.

‘Eiki Sea: Mālō.

Poaki

Kalake Tēpile: ‘Eiki Minisitā Mo’ui, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi & Takimamata, 'Eiki Nōpele Tu'ilakepa, Vili Manuopangai Faka’osiula Hingano. ‘Eiki Sea ko e ngata’anga ē ‘o e tali ui ho Fale. Ko e 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua ‘oku poaki me’a tōmui mai. Kei hoko atu ‘a e folau ‘a e 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, Ngāue ‘a e Kakai, Polisi, Pilīsone & Ngāue Tāmate Afi, pea ‘oku kei hoko atu mo e poaki folau ‘a 'Eiki Nōpele Vaea. Ko e Hou’eiki Mēmipa ‘oku ‘ikai ke tali honau uí, ‘oku ou tui ‘oku nau me’a tōmui mai pē. Mālō ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea: Mālō. Tapu foki ki he ‘afio ‘a e ‘Otua Mafimafi ‘i hotau lotolotonga, fakatapu foki ki he ‘Ena ‘Afió Kingi Tupou VI kae 'uma'ā ‘a e Ta’ahine Kuiní – Kuini Nanasipau’u...

<008>

Taimi: 1010-1020

'Eiki Sea: Pehē ki he Fale 'o Ha'a Moheofo, Tapu foki ki he 'Eiki Palēmia pehē ki he Tokoni pea mo e Hou'eiki Minisitā 'o e Kapineti. Tapu atu ki he Hou'eiki Fakafofonga Nōpele e Fonua kae 'uma'ā e Hou'eiki Fakafofonga e Kakai. Hou'eiki mālō 'aupito e, mou laumālie lelei pongipongi ko eni. Pea 'oku mahalo pē kuo, ulo mai e la'ā kuo ngalingali na kuo fe'unga e vai kuo tāpuaki mei langi. Kā 'oku lele pē foki 'etau Patiseti pea 'oku ou tui pē 'oku ngali lele lelei pē hotau vaka. Ko e me'a pē ke, 'ai pē ke mou fiamālie ho'omou ngaahi fehu'i he 'oku ou tui kuo 'osi fakama'ala'ala pē he Minisitā Pa'anga, kā 'oku toe 'i ai ha pē ha ngaahi fehu'i he koe'uhī 'oku tonu pē ke fai e me'a ko ia he ko e 'uhinga ko e fu'u pa'anga lahi eni kuo tuku atu ke fai'aki e ngāue. Kai kehe 'i he'ene pehē he'ikai ke tau toe lōlōa pea tuku atu ki he ... hā e me'a 'oku ke fie me'a ki ai?

Lord Fusitu'a: ... (kovi 'a e ongo) ... 'A ia ko e talamonū atu pē ki ai 'oku, fakamālō 'oku taha mei hotau feitu'u ... 'oku 'i ai pē 'a e faka'amu mo e tui ko 'ene 'i ai 'e toe tokangaekina ange 'e he UN 'a e ngaahi me'a fekau'aki ko ē mo 'etau potu tahi 'a e feliuliuaki e 'ea ... (kovi e ongo)... ko e NCD ngaahi alā me'a pehē. 'Oku ou tui 'oku tonu ke tau fakamālō ki ai, talamonū ki he fakafatongia ...

'Eiki Sea: Toe fakahoko mai ko e hā e lakanga ko ia?

Lord Fusitu'a: Ko e Palesiteni 'o e UN General Assembly 'i he ta'u ni Mālō Sea.

'Eiki Sea: Mālō. 'I he'ene pehē Hou'eiki, tau lilii 'o **Kōmiti Kakato**.

(Pea na'e lilii 'o Kōmiti Kakato pea me'a hake ai pē 'a e 'Eiki Sea 'o e Kōmiti Kakato, Hon. Penisimani 'Epenisa Fifita ki hono me'a'anga)

Me'a 'a e Sea Kōmiti Kakato

Sea Kōmiti Kakato: Tapu mo e 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Minisitā 'o e Kapineti. Tapu ki he Hou'eiki Nōpele Fakafofonga 'o hotau fonua. Tapu ki he Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakai. Tapu ki he Kalake kae 'uma'ā 'a e kau ngāue 'a e Fale. Tau fakafeta'i kotoa pē ki he 'Otua 'i he'ene tāpuaki pea mo e tauhi lelei kuo fai ma'a kitautolu hono kotoa 'o tau a'usia e ngāue'anga fo'ou ko eni, 'aho fo'ou, ulo mai e la'ā pea tau ongo'i 'oku tau māfana pea 'oku tau fiefia ai. Fakamālō atu kiate kimoutolu kuo lava e 'aho 'e fā 'o 'etau vakai'i 'o e Patiseti. Pea kuo tau lākai e fakamatala patiseti. Pea kuo lava atu e fatongia ki he Konisitūtone mo e Vouti 'e 4 ka tau hoko atu 'etau ngāue ki he fatongia ngāue ki muli mo e malu'i. 'A ia 'oku 'i ai 'a e Vouti 'a e Potungāue Ngaahi Ngāue ki Muli ka 'oku ou talamonū atu Hou'eiki ke tau ma'u ha feme'a'aki fiefia pea melino pea langa hake hotau Pule'anga ni. Ka 'oku ou tuku atu ki taumu'a ke fai mai ha fakama'ala'ala 'o felāve'i mo e Vouti 'a e Ngaahi Potungāue Ngaahi Ngāue ki Muli. Mālō.

Alea'i Vouti Potungāue Ngaahi Ngāue ki Muli

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu mo e 'Eiki Sea pea pehē ki he Hou'eiki Kōmiti Kakato, mālō 'etau ma'u 'a e 'aho fo'ou ko eni pea tau fiefia kotoa pē kuo matafi atu e loa ko ē. Ko e Potungāue ko eni ki Muli ko 'enau 'esitimetu ko ē ko ē ki he ta'u kaha'u 'a ia 'oku, 'oku mau hiki'aki eni 'aki 'a e 1.1 miliona ...

Sea Kōmiti Kakato: Kātaki Minisitā peesi fiha?

'Eiki Minisitā Pa'anga: 'Oku mau, 'alu pē pea mei he peesi ko eni ko ē 'i ... peesi 99 'a ia ko e kole pē ko e 'esitimeti ko ē e ta'u lolotonga, pa'anga ngāue, 'a ia ko e mei he Pule'anga na'e 9.2 miliona. Mau hiki ki he, mei he ta'u ni ki he 'esitimeti ko ē 'o e ta'u kaha'u, 'alu hake ia ki he 10.4 miliona. 'A ia ko e 1. Meimei 1.18 pē ko e 1.2 'a e hiki ko eni. Ko e 'uhinga pē e hiki ko eni koe'uhī, 'oku mau 'omai ai ko e pa'anga 'e valu kilu tupu, 'uhinga pē ke lava 'o feau e ngaahi fiema'u ko ē ki he ngaahi ... tautautefito pē eni ki he ngaahi 'u va'a ko ē 'i muli, he ngaahi 'ofisi foki 'o kitautolu 'i muli, Pilitānia, 'Amelika pea pehē ki he tafa'aki ko eni 'i 'Aositelēlia pea hangē ko Siapani pea pehē ki Siaina. 'A ia ko e 'ai ko eni koe'uhī ke lava 'o kakato, na'e fa'a 'omai pē he ta'u kuo 'osi 'o mau sio he ngaahi ta'u mai ko eni 'oku mahino 'oku fiema'u pea mau pehē ko e 'ai eni ke fe'unga 'a 'enau fiema'u ko eni koe'uhī kae lava 'o fai 'enau ngaahi ngāue. 'Oku 'i ai pē 'a e taimi 'e ni'ihī 'oku mau fakatokanga'i 'oku faka'ofa 'aupito, taimi 'e ni'ihī 'oku nau fa'a tuai e vahe, taimi 'e ni'ihī 'oku mau ongo'i pē 'oku fa'a ki'i tuai e ngaahi me'a 'o nau uēsia e ngaahi 'ofisi kā 'oku 'omai e pa'anga ko eni 'i he ta'u ni koe'uhī ke lava 'o fakakakato. Pea 'ikai ngata ai 'oku 'i ai mo e silini 'oku mau ma'u heni kamata ke tokangaekina hono monomono mo hono tauhi e ngaahi nofo'anga ko eni 'a ē 'oku 'i ai e konga 'i Pilitānia pea pehē ki 'Amelika, *San Francisco*, 'a e ngaahi 'ofisi ko ia, mahu'inga 'aupito ke toe fai hano tokangaekina 'a hono tauhi, hono *maintenance* he ē. 'A ia ko e 'uhinga lahi ia 'o e hiki pē ko eni koe'uhī ke nau lava 'o ngāue fakalelei mo faka'ofa'ofa, ngāue 'oua te nau toe hoha'a 'uhī ko e me'a fakapa'anga kae lava, pea 'ikai ngata ai, tokangaekina e koloa 'oku nau ma'u pea 'i he'ene pehē leva Sea 'oku lava 'o fakahoko e ngaahi me'a kātoa Sea. 'A ia ko e, ko e 'uhinga lahi pē ia 'o e fakalelei ko eni 'oku fai ki he ta'u fakapa'anga kuo hoko Sea ko e fakaikiiki pē mo e fakalukufua 'i he anga e tu'unga 'o e potungāue ko eni ki he ta'u kaha'u. Mālō 'aupito.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. 'Eiki Nōpele Niua.

Fehu'ia hiki ua kilu vāhenga Potungāue Ngaahi Ngāue ki Muli

Lord Fusitu'a: ... (kovi 'a e ongo) ... Ko e, 'oku ou fakatokanga'i ko e 'ū hiki ko ē he 'ū misiona, 'oku 'ikai ke fu'u fēfē fau, 'oku, ki he'eku vakai 'a'aku 'oku nau, te nau meimei fakahoko pē honau fatongia 'aki 'a e pa'anga pē ko ē na'e 'i ai pē 'oku 'i ai 'a e misiona ia 'e ni'ihī 'oku 'alu hifo 'enau fakamole 'a nautolu. Kā 'oku 'i ai 'a e fo'i hiki ua kilu 'a e vāhenga *Immigration* ko ia, 'oku kau ia *that's* mei vahe fā ia 'e taha 'o e hiki pē ko e hā nai e 'uhinga e hiki ko eni? Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Minisitā.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu pē pea mo e, pea mo e 'Eiki Sea. 'Oku 'i ai pē 'a e fanga ki'i fakalelei ia ki he ngaahi tafa'aki fakavahe ko e 'uhinga pē 'oku, 'oku, ko e 'alu ko ē ko ē 'a e, 'enau *COLA* ko eni na'e 'osi, na'e tuku ia 'i Fale Pa'anga ka 'oku mau hiki hifo kiate kinautolu. Pea na'e 'i ai pē mo e ngaahi fakalelei 'i he ngaahi tu'unga, tu'unga vāhenga, hangē ...

<009>

Taimi: 1020 – 1030

'Eiki Minisitā Pa'anga: ...tafa'aki ko eni ki he *immigration*. 'Oku kau ia 'i he tafa'aki 'oku fiema'u ke to e fakalelei'i ange. Kā ko e lahi taha e hiki ia ko eni 'i he ngaahi kupu, ngaahi 'ofisi ko ē 'i mulí. Hangē ko 'eku lau ko ia 'anenaí. Ko e lahi taha ia, nau lave ko ē ki he fika ko eni ko u 'oatu ko eni 'i he, nau 'osi fakahoha'a atu ki ai 'i he tu'u ko ē 'o e ta'u fakapa'anga ka hokó Sea. Kā ko e kongā pē eni 'o e hiki ko eni 'i he'enua kongā ko ē tafa'aki 'enua va'a ko eni 'i heni. Ko 'emau hiki ko ē 'oku 'i ai e ngaahi me'a ngāue ia na'a mau fiema'u ke fakafou. Ko e fa'ahinga polokalama *software* ko ē 'oku ne tokangaekina ko ē 'a ē ko ē 'oku mou me'a atu pē 'oku nau ngāue'aki ko eni ki hono ngāue ko eni hono lēkooti e ngaahi paasipooti mo e ngaahi me'a pehē, 'oku mau fakalelei'i mo nautolu 'i he ngaahi me'a ko ia, fakakomipiuta ko ia Sea. 'A ia ko e taha ia e me'a 'oku mau fu'u fakalahi ai 'a e tafa'aki ko eni koe'uhi, pea 'ikai ngata pē 'i Tongatapu ni, kae kamata, mau fai ai 'a e ngāue ko ia ko e ha'u ko eni...

Lord Fusitu'a: Katakī ko e ki'i tokoni pē ki he 'Eiki Minisitā. Ko e vahe'i ko ē ki he *establish staff* ki he vāhenga, ko e fo'i vāhenga 'ata'atā pē 'oku 'ikai ke kau e 'ū me'a ko eni. 'Oku tonu nai ia pē 'ikai. Kā ko u vakai hifo ki he 'ofisi ko ē Minisitā, kapau 'oku tau pehē ko e COLA, 'oku 'i ai e ngaahi va'a ia heni, ko e pa'anga pē ko ē 15/16, 'oku kei vāhenga tatau pē, na'e 'ikai ke nau COLA nautolu kae COLA pē ē. He 'oku hangē kiate au 'oku kau e immi. ia he tokosi'i taha he vahe ko ia 'a e Pule'anga, ko e hā e me'a 'oku fu'u hiki pehē ai 'enua vāhenga. Mālō.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ko ia Sea. Hangē ko 'eku ki'i fakahoha'a ko ia 'anenaí, ko e meimei ko e ngaahi, hangē ko 'eku laú. Ko e peseti 'e 5 ko ē he COLA ko ē 'o e ta'u fakapa'anga ko eni 'oku mau tuku ia 'i Fale Pa'anga. Pea ko e ta'u kaha'ú ia 'oku mau 'osi hanga 'e mautolu 'o tufa holo 'i he ngaahi potungāue Sea. 'A ia 'oku 'i ai, 'uhinga ai ko ē 'a e to e hiki holo ko eni 'a e tafa'aki ko ē ngaahi va'a 'i he ngaahi va'a ko eni 'i he potungāue ko eni. Ka ko e me'a tatau pē ia 'oku hoko 'i he ngaahi potungāue kehé. Ko e potungāue ia ko eni Sea, fakalukufua ia 'oku, ko e pa'anga fakakātoa ko ē na'a mau 'oange ki he potungāue ko eni 'i he ta'u fakapa'anga lolotonga ko e 1.4 miliona. Kā ko e tu'u ko ia he ta'u kaha'ú, 'oku mau holoki hifo 'e mautolu 'o 1.3 miliona. 'A ia 'oku holo e va'a ia ko eni Sea. 'A ia ko e hiki ko ē pea mei he tu'unga vāhenga ia, 'a ia ko e hiki ia ko ia meimei 'i he taha kilu tupu pē. Na'e nima kilu onomano valuafe, ko 'eku lave atu eni fakahā atu eni Sea he peesi 108. 'A ia na'e nimakulu onomano valuafe fāngeau 'a e tu'u ko eni 'o e ta'u lolotonga. 'Oku mau hiki hake pē ki ai ke onokilu hivamano onofe. 'A ia ko 'enua hiki vāhenga ko e ní Sea hangē ko 'eku fakahoha'a ko ia 'anenaí, 'a ia 'oku, hangē ko 'eku laú ko e meimei ko e tahakilu uamano tupu, 'a e hiki pē ko ē vāhenga.

Lord Fusitu'a: (*kovi e ongo*) ... pea mo e *forecast* ko ia ki he ta'u ni.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ko ia. 'Oku to e holo 'a e *revise* ia ko ē he ta'u ni Sea, me'a hifo pē ki ai. Na'e nimakilu onomano valuafe 'a e 'esitimetri ia ko ē 15/16. Ko e fakafuofua ko ē he 'osi e ta'u ni, 'oku fā kilu valumano uafe fitungeau Sea. Ka 'oku hangē ko 'eku lave ki ai Sea. Ko e fakamole ko ē ta'u ni ia, ko e hangē ko e COLA ko ē na'a mau hiki ko ē pēseti 'e 5 na'e nofo pē ia 'i he pa'anga ko ē 'a e Potungāue Pa'anga. Ka 'oku mau 'alu he ta'u kaha'ú, 'oku mau tufa ia ki he 'ū potungāue kātoa, tefito'i vāhenga. Hangē ko 'eku lave ki ai 'anenaí, 'a ia 'oku 'i ai pē 'a e fanga ki'i lakanga 'oku mau fakalahi ki heni ka ko e hiki ko ē 'enua vāhenga, 'a ia 'oku tahakilu uamano. Ko e toenga ko ē 'o e ngaahi me'a kehe ko eni 'o e potungāué, 'a ia, nau lave ki ai 'anenaí, 'oku holo ia 'aki ia 'a e taha kilu, mei he taha kilu uamano 'a e holo ko ē 'o e me'a ko ia Sea, ko e 'uhinga lahi ia ko ē 'o e hiki pē ia ko eni 'i he potungāue ko eni, tahakilu uamano. Kā ko e lahi

taha, nau fakahoko ‘anenaí, ‘i he valukilu tupu, fai e fakalelei ko eni hotau ngaahi ‘ofisi ko ia ‘i mulí. ‘Ikai ngata pē ‘i he’enua ngaahi fiema’ú, pa’anga ngāue, tautefito pē ia ki he’enua pa’anga ngāue, ‘o kau ai ‘a e faka’amu pē ke lava ‘o monomono mo tauhi e ngaahi koloa mo e ngaahi nofo’anga ‘oku nau nofo ai koe’uhi ke kei nofo pē Sea. Mālō ko e ki’i fakahoha’a, mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. ‘Eiki Palēmia.

‘Eiki Palēmia: Mālō ‘Eiki Sea, tapu atu ki he Feitu’una kae ‘uma’ā e toenga e Hou’eikí. Ko e fekau’aki ko eni pea mo honau ngaahi ‘ofisi ko eni ‘i mulí tautautefito ki *Frisco* pea mo Pilitānia. Na’e lava atu e motu’a ko ení he ta’u kuo’osí ‘o ‘i ai e ki’i taimi na’a ku ‘i *Frisco* ai hotau ‘api ko ia. Ko e mo’oni e mo’oni ko e mālō ‘a e kei tokanga ‘a ‘etau ki’i finemotu’a ko ia ‘i aí mo hono hoa ‘o ngaahi e ‘apí pea tānaki mai mo e fāmili ‘o ōmai ‘o tokanga’i e ‘apí. ‘Oku ‘i ai ‘a e monomono lahi ‘oku ‘ai ke fai ki he ‘api ko ia pea mahalo pē ke u fakafuofua ‘e si’i e miliona ia. Pea ‘oku ‘i ai ‘enua hoha’a mai, manatu’i ko e tu’u ‘a e kolo ko ení ‘oku ‘i ai hono lao fakalukufua ‘o e koló. ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha me’a ia ai ko e ‘ai noa’ia ke tau pehē pē ‘etautolu tau monomono ‘etautolu ē pea tau ō atu tautolu ‘o hae atu e feitu’u ko ē, ‘ikai.

‘Oku mahu’inga ‘aupito ‘aupito ke fai ha tokanga ki he ‘api ko ení mo vahe’i ha silini. Pea ‘i he’ene tu’u ‘i he taimi ni, nau ‘osi fakahā pē ki he ki’i finemotu’a ko ia ‘i aí, faingata’a ke ma’u ha silini ‘i he taimi ni. Ko e me’a ko ē ‘oku tonu ke fakakaukau’i ‘e he Pule’anga ia pea mahalo ko e me’a ia ‘a ‘Ene ‘Afió he ko e maa’imoa foki eni ‘a e Tu’i kuo Unga Fonuá, Tupou IV, ‘o ne ma’u ai e ‘apí. Ko e ‘apí ko e fu’u ‘api lahi. Pea ‘oku tu’u foki e ‘api ia ko ení ‘i he uhouhonga e kau milionea, ko e fale ia kuo ‘osi motu’a ‘aupito ‘aupito. Ko e me’a ‘oku hoko ia ko e fakakaukau’i e ‘apí, he ko hotau ‘ofisi foki ‘o tautolu ‘oku tu’u ia, tu’u kehe ia, ‘oku ‘ikai ke, ko e fo’i ‘apí ia ko e fo’i ‘api nofo’anga ka ‘oku tau hanga ‘o tauhi mo *maintain* e ‘api ko ia. Pea tautautefito ki he taimi ‘oku hā’elea ai ‘e he Tu’i, pea hangē ko e fale’alo, ‘oku nau ngāue’aki e ‘apí.

Ka ‘oku ou tui ko e me’a eni ia ‘a e Kapinetí ke nau toe ki’i vakai’i ange tu’u ‘a e ‘apí. Ko e mahu’inga fakalukufua e ‘apí he taimi ni ‘oku ‘i he 5 miliona, ‘ikai ke u fu’u fakapapau’i mahalo pē ko e, hangē kiate au ko e nima pē ko e fitu nai, ‘ikai ke u manatu’i e me’a ko ia. Ka ko e anga ia ‘o e, ko e *value* e ‘apí he taimi ni. ‘A ia ko e me’a ko ē ‘oku totonu ke tau fakakaukau’i pē te tau lava ‘o hoko atu e *maintenance* pē ‘oku to e ‘i ai ha fu’u fa’ahinga fakakaukau ki he fu’u ‘api ko ení pē ko e hā pē ha fa’ahinga, mahalo ko e me’a ia ‘a e Kapinetí ke nau....

Lord Fusitu’a: Hou’eiki kapau te mou me’a hifo ki he peesi 103, ko e *maintenance* mo e *operation*, ‘i *Frisco*, ko e faikehekehe ko ia ‘a e *revise* kuo’osí mo e ta’u ni, ko e ki’i tahamano tahaafe pē. Ko e faikehekehe ko ē ‘esitimetri ko ē ‘o e ta’u kuo’osí, mo e ta’u ní, ko e ki’i uamano toluafe pē. Pea kā ‘ai e *currency exchange*, pē ‘oku uamano koā ia pē ‘ikai. Ko e faka’eke’eké, ko e hā e fu’u hiki lau kilu ko ē he *Immi*. ‘oku kei nenefu kiate au. Kapau te mou me’a hifo ki he ‘ofisi Minisitā, uamano pē ko ē na’e ‘ai he ta’u kuo’osí, ko e ua mano pē ia he ta’u ni. ‘Ikai ke ‘i ai ha *COLA* ia ai. Ko e ngaahi fakama’ala’ala ko ē na’e ‘ai maí, ‘oku te’eki pē ke fu’u fakafiemālie kiate au pe ko e hā e ‘uhinga e hiki pehē aí.

Sea Kōmiti Kakato: Kātaki pē, kātaki 'Eiki Nōpele 'o Niua. Ko e tu' o tolu eni ho' o me' a hake, 'oku te'eki ai ke ke poaki mai ki he Sea, pea 'oku te'eki ke faka'atā atu 'e he Sea ke ke me' a. Kātaki 'o tauhi e molumalu e Falé.

Lord Fusitu'a: Mālō Sea. Nau 'ai tokoni ange ki he Palēmia, pea ne tali. Ko e 'uhinga pē ...

Sea Kōmiti Kakato: Ko e Sea ia te ne faka'atā atu. Ko e Sea kātaki te ne faka'atā atu. Kātaki 'o tauhi e molumalu e Falé. 'Eiki Palēmia te ke to e hoko atu?

'Eiki Palēmia: (*mate maika he ngaahi sekoni*) ... ki he motu' a ni, ko e me' a eni 'oku tonu ke fakakaukau' i fakalukufua pē ko ha kau savea mei Tonga ni, ke nau ō 'o to e savea' i pea nau hanga 'o 'omai ha *value* 'o e fo' i fakalelei fakalukufua 'e fai ki he 'apí. 'A ia 'oku 'ikai ko ha me' a ia 'oku totonu ke fai ha lau ki ai he taimi ni. Ko e me' a ia ko ia 'oku fiema' u ia ke to e fai hano savea' i fo' ou mo vakai' i e tu' unga 'oku 'i ai e falé he 'oku kau ai mo e 'uhila. 'Oku 'i ai e fo' i me' a fakatu' utāmaki 'oku lolotonga tu' u ai he taimi ni. Ko e fu' u uaea 'uhila 'oku tokoto 'i tu' a 'oku fiema' u ke kofukofu mo, pea mahalo ko e tu' o fiha eni 'a e ngaahi folau ki ai mo e palōmesi atu te nau lava 'o feinga' i ke kofukofu e uaea ko ení. Ka tau talanoa ki hono kofukofú, ko e me' a lahi ia, founga ngāue ko ia 'a e fonua ia ko ení 'oku 'i ai e founga ke ngāue' aki. Kaekehe, ko e me' a ko eni 'oku tokanga ki ai 'a e fakafofonga ko eni, tuku ke tali atu ia 'e he Minisitā Pa'anga fakamolemole.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu pē mo e 'Eiki Sea pea pehē ki he Hou' eiki Kōmiti Kakatō. Ko e hiki ko ē 'a *Frisco* 'oku hiki' aki ia e valumano tahaafe fāngeau, valumano tahaafe fāngeau. Ko e hiki ko ē, fakalelei ko eni ko ē ki he kau ngāue, kau ai pea mo 'enau fanga ki' i *allowance* na' e hiki' aki ia e uamano nimaafe valungeau. Ko e 'alu ko eni ki he tokanga' i ko ē 'o e 'apí, 'o e *building*. 'Oku hiki ia pea mei he uamano valuafe fāngeau, hiki' aki ia 'emautolu e uamano uafe nimangeau ki he ta' u fakapa' anga ka hokó fakafehoanaki mo e ta' u lolotonga. 'A ia ko e ta' u lolotonga na' e 'i he uamano valuafe fāngeau kā 'oku hiki eni 'o nima mano. 'A ia ko e hiki ia ko ē 'i he tafa' aki ko ia. Pea mo 'enau hiki pē eni 'i he' enau 'uhila mo 'enau vaí mo 'enau *rental*, 'oku mau hiki' aki e tolumano fituafe fāngeau. 'A ia ko e ki' i fakaikiiki pē ia 'i he hiki ko ení. 'A ia ko e hiki...

<001>

Taimi: 1030-1040

Fakama'ala'ala hiki patiseti potungaue ki muli

'Eiki Minisitā Pa'anga: hiki ko ē 'a *Frisco* ia 'oku hiki 'aki pē 'a e 81,400. Ko e, 'a ia ko e konga ia ko ē 'o e hiki ko eni ko ē ki he tafa' aki ko iá. Ko e hiki lahi taha ko ē 'i he ngaahi 'ofisí ia 'oku kau ai ko Niu 'Ioake. Ko Niu 'Ioake ia 'oku hiki 'aki ia e 4 kilu 4 mano 5 afe, 'uhingá pē ke lava fakakakato 'a e tu' unga vāhenga mo e kau ngāué mo 'enau *allowance* 'a e kau ngāue ko ení. Pea 'ikai ngata aí ka 'oku mau hiki 'aki e 9 mano 6 afe meimei 1 kilu 'a e tokanga' i ko ē falé. 'A ia 'oku mau hiki 'aki ia 'a e 9 mano 6 afe pea 'ikai ngata aí 'oku hiki ai pea mo e malu' í, pea mo 'enau vaí pea mo e me' á ko e 8 mano 4 afe 6 ngeau. Ka 'oku 'ai pē ke 'ai mo 'enau me' alele fo' ou ko e 6 mano 5 ngeau 'a ia ki he 'enau tafa' aki ia 'a nautolú. Ka ko e, pea mo e pa' anga pē ke fakakakato 'enau, 'a e tokotaha ko ē 'oku ngāue fakalau 'aho ko ē kiate nautolú, ka ko e 2 mano 9 ngeau ka ko e fakakātoa ia ko ē 'o e hiki ko eni ko ē ki he kau ngāue ko ení 'i he va' a ko eni 'o

tautolu 'i Niu 'Ioaké, UN, tau 'ofisi ko ē 'oku 'i aí, ko e 4 mano 4 afe, 4 kilu 4 mano 5 afe 7 ngeau Sea. 'A ia hangē ko 'eku fakahoha'a ko ē 'anenaí, ko *Frisco* ia ko e 8 mano 1 afe 4 ngeau pē. Ka ko e fakalukufuá, ko e hiki lahi ko ē 'i he Potungāue ko ení 'oku hiki ko eni ki hono feinga'i ke fakalelei'i e ngaahi 'ofisi ko eni, 'etau pa'anga ngāue tokanga'i e ngaahi koloa 'oku ma'u aí pea pehē ke mahino 'oku tokangaekina kinautolu. Ko e me'a eni ia 'oku mau 'osi fou mai ai he ta'u 'e 2, 3 kuo 'osí mau sio toki fai e fakalahi he konga kimuí, ka 'oku ai e ngaahi palopalema he lolotonga e ta'ú. Ko e me'a ia 'oku mau pehē ke fakakakato eni koe'uhí kae lava lato e fiema'ú ka nau lele e ngāué he ta'ú ke 'oua 'e to e ai ha si'i, ai ha me'a te nau to e tokangaekina, to'o 'enau tokangá mei he tefito'i fatongia ko ē 'oku nau faí Sea. Mālō.

Sea Kōmiti: Mālō 'Eiki Nōpele 'o Vava'ú Fika 1 pea 'osi ko iá pea hoko mai e 'Eiki Minisitā Tānaki Pa'anga Fakalotofonuá.

Lord Tu'i'āfitu: Tapu mo e Feitu'u na Sea. Te u ki'i fakahoha'a pē au 'i tu'a fakatatau ki he founa ngāue ho Falé Sea. Kuo u kole pē au ki he Minisitā 'oku ha'ana e Potungāue ko ení, kole atu mu'a mei e Kōmiti Tu'uma'ú ke fai ha fengāue'aki. Ko 'ene a'u ko ē ki he taimi pehē ni ko ē 'o e Falé, kuo fai e femahino'aki 'a e kau Mēmipa 'a e Kōmiti Ki Mulí, fekau'aki pea mo e 'esitimeti mo e līpooti mo e ngaahi ngāue, ke mea'i pē he kau Mēmipa 'o e Kōmiti Tu'uma'u 'o e Potungāue Ngaahi Ngāue Ki Mulí. Ko e fakataha ko ē na'e faí ko e ngaahi fakataha pē ia 'o e folau pē ia. Mo e ngaahi 'u me'a na'e ta'efemahinmo'aki, ka ko e me'a mahu'inga eni ia. 'A e nofo'anga ko ē 'o e kau Tipilōmetikí. 'Ikai ke lave'i ia he mātu'a he kōmiti e Fale ni, pea 'e fēfē ange e fononga ki he lelei e tafa'aki ko ení 'i he pule'angá, 'a e fakahoko mai 'a e ngaahi Lao Fakaangaanga 'a e patisetí 'oku 'ikai ke vakavakaō ia pea mo e Kōmiti Tu'uma'u 'oku 'asi he Tohi Tu'utu'uni ho Falé ke līpooti ki he Kōmiti ke ai ha'amau līpooti. He 'oku ou hanga hifó 'a e ngaahi folau ko ení, pa'anga lalahi 'aupito, 'a e fefolau'akí, ka 'oku 'ikai ke ai ha līpooti mai ha fo'i folau ia 'e taha ai ki he Kōmiti Tu'uma'u ho Falé Sea he Potungāue Ngaahi Ngāue Ki Mulí ke fai hano leva'i lelei ai 'o e ngaahi feme'a'aki ko ení. Ko e hā e 'u me'a 'oku lava hono fakataha 'i muli ke līpooti mai ke fai ha vakavakaō mo lave'i he mātu'a e Fale ni mo e tu'utu'uni 'o e Fale ni. Ko ia pē Sea 'eku ki'i fakahoha'á.

Sea Kōmiti: Mālō. 'Eiki Minisitā Ki Mulí, kātaki 'o tali mai angē 'a e fie ma'u ko ení.

'Eiki Palēmia: Me'a ko eni 'oku tokanga ki ai 'a e 'Eiki Nōpele ko ení, mahalo pē 'oku 'i ai 'ene mo'oni, ke, mahalo ko e me'a 'oku kole mai ki aí 'a e ngaahi līpooti ko ē 'a e ngaahi folau ki mulí. Ka ko e līpooti ko iá 'oku fa'a fai mai pē ki he Kapinetí, ka kapau 'oku to e pehē he Fale Aleá ke to e 'omai mo e 'u līpooti kātoa 'a e ngaahi folau kātoa 'a e ngaahi potungāue 'o 'oatu ki ai mahalo ko e me'a ia ke fai ha talanoa ki ai. Ka ko e, 'oku 'ikai ko e potungāue pē ko ení 'oku folau. 'Oku folau kātoa 'a e ngaahi potungāue 'a e pule'angá, tukukehe pē folau 'a e kau Minisitā, ka 'oku to e folau mo e kau ngāué. Pea kapau 'oku fakakaukau e Fale ni ko ha me'a ia ke folau kotoa pē pea fakahū mai ki heni 'oku ou, mou falala mai pē mu'a ki he Kapinetí. Ko e ngaahi folau 'a e Hou'eiki Minisitā mo e kau ngāué 'oku fakahū mai pē ki he Kapinetí 'o nau me'a ki ai. Pea 'oku ou tui tukukehe kapau 'oku ai ha ngaahi me'a 'oku fu'u mahu'inga fau 'oku mou fakakaukau ke 'omai ki heni pea 'omai. Ka ko 'eku kole atu pē ke tau fai 'aki pē mu'a e founa lolotonga. Ka 'oku mo'oni pē 'a e me'a ko ení, mahalo pē na'a 'oku ai ha ngaahi me'a 'oku fu'u mahu'inga 'i ha fo'i folau pea toki lava pē ke u fakahū mai ki Fale ni. Mālō.

Sea Kōmiti: Mālō. Kātaki ‘a e Kōmiti ko eni ki Mulí ‘o mou femahino‘aki ki he me‘a ko iá ke mou maau mā‘opo‘opo lelei pea toki ‘omai ki Fale ni. Minisitā Tānaki Pa‘anga Fakalotofonua.

Konga lahi e hiki Patiseti ‘a e Potungāue ki Muli ke fakakakato fiema‘u’Ofisi Niu ‘Ioke

‘Eiki Minisitā Tānaki Pa‘anga Hūmai & Tute: .Tapu mo e Hou‘eiki e Kōmiti Kakato. ‘Eiki Sea ko e fakalukufuá ē kuo ‘omai he Minisitā Pa‘angá. Ko e hiki ko eni ki he potungāue ko ení, ko e kongā lahi ai ko e meimei 5 kilu, ko e fakakakato ia e ngaahi fiema‘u hotau ‘ofisi ko ē ‘i Niu ‘Ioké. Ko e tānaki atu ki ai ‘Eiki Sea pea mo hono ki‘i pa‘anga si‘isi‘i pē ko e *maintenance* hotau ngaahi ‘ofisi ki mulí. Ka ko e toé ia hangē ko e me‘a na‘e hoha‘a ki ai e Fakafofonga Niuá ‘oku, ko e vāhengá pē ia, ko e *normal increase* pē ia *increment* ‘a e kau ngāué fakata‘ú. Pea ko e kongā ‘e tahá ‘Eiki Sea, ko e ta‘u ni ‘Eiki Sea ne lava ai ‘o to‘o ‘a e kau *Immigration Officer* pē ko e *front line* ‘i mala‘evakapuná pea mei he potungāue ko ení ‘o ‘omai ki he Potungāue ‘a e motu‘a ni ‘i he, ‘oku *under* leva ia ‘i he *Custom*, ko e ‘uhinga ko e *border control*.

Pea ‘i he ngāue ko iá ‘Eiki Sea, na‘e to e ai leva mo e fakalelei‘i ‘a e fakafonu e ngaahi lakanga ‘i he va‘a ko ení ke fakaivia ki he fakahoko honau fatongiá, ‘ikai ngata pē ‘i Tonga ni ka ko mulí foki. Sea, ko e, kuo u fokotu‘u atu, tau tali ‘a e ‘esitimetí ‘a e Potungāue Ki Mulí. Ko e me‘a ko ē ki he folau ia, ko e anga maheni pē ‘ofisi ko ení, he tatau ai pē ha folau ‘a ha potungāue ka ‘oka fie ma‘u ke *accompany* ia he tau ngaahi ‘ofisi mei mulí, tautefito mei Pilitānia mo ‘Amelika kuo pau ke nau kau nautolu ‘i he folau ko iá ko e ‘uhingá ko hotau vā mo tu‘apule‘angá. Ko e ‘uhinga ia ‘oku ki‘i lahi ai e pa‘anga ki he fefolau‘aki hotau ‘ofisi ki Mulí ke tauhi hotau ngaahi vā pea mo e ngaahi Pule‘anga mulí. Kuo u fokotu‘u atu ke tau tali e vouti ko ení ‘Eiki Sea.

Sea Kōmiti: Mālō. Ko e fokotu‘u ē ke tau tali. Tongatapu 4 pea hoko atu ‘a e Fakafofonga Nōpele Niuá, pea Fakafofonga Nōpele 2 ‘o Ha‘apai pea ‘oku ou tui ko ‘ene ‘osi pē ia kuo mahino pea tau pāloti tautolu. Tongatapu 4.

Māteni Tapueluelu: Mālō ‘aupito Sea, pea mālō ho‘o laumālie ki he pongipongi ni ‘Eiki Sea, pea pehē ki he Hou‘eiki Mēmipa e Kōmiti Kakato e Fale Alea ‘o Tonga. ‘e ‘Eiki Sea ‘oku ou tu‘u pē ke ‘ai pē mu‘a ha ki‘i fehu‘i ki he Hou‘eiki Pule‘angá ke nau tokoni mai ‘i he kaveinga ko ení. Kuo u tokanga‘i ‘Eiki Sea, ko ‘eku talafili pē ‘aku na‘a ‘oku lava ke to e ki‘i fakalalakaka‘i ange ‘a e tafā‘aki ko ení. ‘Oku ai ‘e tau misiona ‘e 3 ‘i ‘Amelika. Ka ‘oku ‘ikai ke fu‘u ‘asi mai ha‘atau fu‘u vā faka‘ekonōmika fēfē mo ‘Amelika. Tukukehe kapau ‘oku ‘ikai ke lave‘i ia he motu‘a ni ‘Eiki Sea. Peesi 102, ‘oku, Komisiona ia ‘i Lonitoní. Peesi 103 Misiona *San Francisco* pa‘anga 6 kilu tupu. Peesi 104, misiona ‘i Honolulú,

Sea Kōmiti: Kātaki mu‘a ka ke tuhu‘i pau mai pē ko e palakalafi pē ko e, ko e ‘uhingá ke muimui ki ai ‘a e Hou‘eiki.

Māteni Tapueluelu: 103 ‘Eiki Sea, ‘Ofisi ‘o e ngaahi Misiona Tongá,

Sea Kōmiti: Hā ia he fika fihá?

Māteni Tapueluelu: ‘Aitemi 2.

Sea Kōmiti: 2? Sai. Hoko atu.

Faka'amu ke hiki hake fekau'aki ngaue mo 'Amelika

Māteni Tapueluelu: *San Francisco mission* e. 6 kilu tupu. Peesi 104, taupotu taha pē ki 'olungá 'Eiki Sea, Honolulu *mission*, 2 kilu tupu. Peesi tatau pē laló 'Eiki Sea taupotu ki laló, *New York Mission*, 1 miliona 6 kilu. Sai pē 'Eiki Sea 'oku mahino pē ki he motu'a ni, ko e neongo 'oku 'ikai ke ai ha'atau fu'u vā fetokoni'aki fēfē mo 'Amelika 'oku ma'u he motu'a ni ka ko e pa'anga ko ē 'oku hū mai mei mulí, *remittances* ko e lahi tahá ko e 'omai mei 'Amelika. Mahalo 'e fakafoki pē ho'omou manatú Hou'eiki ki he ta'u ni na'e fe'unga mo e pa'anga 'e 234.9 miliona e lī ko ē mei mulí, 'a ia ko e lahi taha aí ko e pa'anga mei 'Amelika ko e hiki 'aki ia e pēseti 'e 19. Ka ko 'etau 'ofisi ko ē 'i Siainá Sea, 'ofisi pē 'e taha, ka ko 'etau vā fetokoni'aki ko ē pea mo Siainá 'oku ma'olunga ange ia pea lahi ange ia. Ka ko 'eku anga pē 'eku fakakaukau Sea na'a lava ke fakakaukau 'i hangē ko e me'a ko ē na'e me'a mai'aki ko ē he 'Eiki Nōpele ko ē 'o Vava'ú he kōmiti ko eni ko ē ki Mulí, ki 'i fakakaukau 'i atu angē pē 'e lava ke ki 'i hiki 'i 'etau fekau'aki ko ē pea mo 'Ameliká ki ha tu'unga

<003>

Taimi: 1040-1050

Mateni Tapueluelu: (hoko atu)...ke ne toe ki 'i *justify* mai 'a e 'Ofisi 'e tolu 'oku tu'u aí, he 'oku taha pē 'a Siaina, ka ko e fetokoni'aki mo Siaina. 'Oku 'i he tu'unga ia kou pehē 'e au 'oku fu'u fakafiemalie 'aupito Sea. 'Oku nau tokoni lahi mai kinautolu ki he fonua ni. Ko e me'a pē 'oku mahino kiate au, ko hotau kainga 'i 'Ameliá 'oku fu'u mahu'inga ia ke tau fetokoni 'aki mo kinautolu, ka 'oku hangē 'oku tu'u 'a e ngaahi 'Ofisi 'i 'Ameliká, mahalo pē ko hotau kakai. Ko e vā ko ē 'o e *government* mo e *government* 'oku 'ikai ke fu'u mahino kiate au, pē 'oku 'i fē 'i he 'aho ni 'i he tu'u ko eni 'a e ngaahi 'Ofisi faka-tipilometika ko ia 'Eiki Sea. Hangē ke longomo'ui, ko e anga pē 'eku fakakaukau. Kou tui pē 'e tokoni mai ai 'a e Hou'eiki Pule'angá 'Eiki Sea.

Ko e uá pē kou ki 'i fehu'i pē 'Eiki Sea. Ko e vahe ko eni 'a e ni'ihiko eni 'oku ngāue 'i mulí. 'Oku toe tukuhau ia pē 'ikai? 'A e vahe ni'ihiko ia. Mālō 'aupito 'a e ma'u faingamalie Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō! Kātaki Hou'eiki Pule'anga 'o tali mai 'a e fehu'i.

Fakama'ala'ala mei he Pule'anga tu'unga ngaahi 'ofisi 'i muli.

'Eiki Minisitā Tanaki Pa'anga Hūmai: Tapu mo e 'Eiki Sea. Tapu pea mo e Hou'eiki 'o e Falé. Ko e vāhenga ko ē 'o e mātu'a faifatongia ko ko ē 'i Tu'apule'anga, Pilitānia, 'Amelika 'oku 'ikai ke tukuhau ia. Ko e 'uhingá ko e kau *Diplomatic* kinautolu, pea 'oku faka'atā ia 'i he alea fakavaha'apule'angá. ke ta'e tukuhau 'enau vahé.

Ko e konga ko ē ki hotau ngaahi 'Ofisi ko eni 'i Pilitānia pea mo 'Ameliká, 'a ia 'oku fai ki ai 'a e hoha'á. Ko hotau 'Ofisi ko ē 'i Niu 'Ioké, ko ia 'oku ne fakalukufua ko ē hotau vā fakamamani lahi ko ē mo mamani, mo e *UN* mo e hafua mo e hafua 'a e ngaahi Kautaha ko ia. Ko e 'uhingá ia

ko ē na'e 'inivesi ai 'e he Pule'angá 'i he ta'u 'e 10 ko eni kuo hilí a e lau miliona hono fakatau 'o e *property* 'i Niu 'Ioké, pea fokotu'u mo e 'Ofisi ai, he 'oku mahu'inga 'aupito ia, mahu'inga 'aupito ia ki he ngaahi alea fakavaha'a pule'anga 'oku hokó. Pea 'oku mou mea'i pē Hou'eiki.

Ko e 'Ofisi ko eni 'oku ne fakahoko hono fakafofonga'i 'a Tonga ni, pea 'i ai 'a e taimi 'e ni'ihí 'oku lave atu 'a e Hou'eiki Minisitā ki he ngaahi fakataha lahi, fakamamani lahi. Kou tui ko e fakamuimuí ko e me'a ko eni fekau'aki mo e 'Atakai, na'e fai hono fakamo'oni'i 'i Niu 'Ioke. 'A ia ko e mahu'inga ia hotau 'Ofisi ko ia pea hangē ko e fakahoha'a 'oku fai, ke 'i ai ha tokoni 'a 'Amelika, 'oku 'ikai ke 'uhinga ia 'oku 'i ai ha fu'u tokoni hangatonu mai 'a 'Amelika, ka 'oku mahino pē 'a Siaina. Ka ko e kainga Tonga ko ē 'i 'Ameliká, ko e laulau miliona 'a e pa'anga 'oku nau tokoni mai. Pea ko e taha ia 'a e fatongia 'o e 'Ofisi ko eni ko e tauhi mo pukepuke 'a e vā 'o e kakai Tonga.

Na'e toki foki mai 'a e Kolisi ko Tupou 'i he ngaahi mahina kuo 'osi, mo e laui miliona pehē ki he Kolisi 'Apifo'ou, pea tukukehe 'a e līpa'anga mai ki Tonga ni, hangē ko ia 'oku ke me'a ki ai 'e Fakafofonga. 'A ia ko e ngaahi *benefit* ko ia, kuo melema ai pē 'a e ki'i pa'anga 'oku hanga 'e he Pule'anga 'o vahe'i ke fakahoko fatongia 'aki 'e he matu'a ko eni. Ko e tokoni atu pē Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Kuo mahino ia . Ko e hoko atu....

Mateni Tapueluelu: Keu faka'osi atu ai pē 'i he taimi 'a e motu'a ni. Ko 'eku faka'osi atu pē miniti pē 'e taha Sea. Kuo mahino mai 'a e me'a ia kuo fakamatala mai 'e he Pule'anga Sea, pea 'oku toki mo'oni ai 'a e fakamatala 'oku fā'a 'omai ki he motu'a ni. Ko e taimi ko ē 'oku ōmai ai 'a e Uesité ki Tonga ni. *They want to sign a convention.* Ko e taimi ko ē 'oku ha'u ai 'a 'Esia ki Tonga ni, *they want to sign a cooperation.* Taha 'oku fakamo'oni la'ipepa aleapau, taha ko e fakamo'oni tokoni pau. Mahalo ko hona kehekehe ia Sea, pea kou faka'amu pē au ia, ke tokoni mai 'a e Pule'anga ke ki'i teketeke mai hotau vā mo 'Ameliká ke a'u ki ha tu'unga 'oku 'i ai ha ki'i tokoni mai ki he'etau vā fengāue 'aki. Ko ia pē Sea, ka 'oku mahino 'a e fakamatala. Mālō 'aupito.

Sea KōmitiKakato: Ko e me'a ko eni 'oku hoha'a ki ai 'a e Tongatapu 4, ko e tokoni pē.

Lord Tu'ivakanō: Keu ki'i tokoni atu pē.

Sea Kōmiti Kakato: Tokoni ē!

'Iai pe tokoni 'a 'Amelika ki Tonga ni pea moe ngaahi tokoni fakafeitu'u.

Lord Tu'ivakanō: Tapu pē mo e Feitu'u na, koe'uhi foki ko 'etau tu'u ko eni 'i he ngaahi 'aho ni, 'oku taha pē 'a e falé. 'E lava pē keu tokoni atu ki he me'a. 'Oku 'i ai pē foki 'a e tokoni mei 'Amelika 'i he *Multi-Lateral* pea mo e Pasifiki mea'i pē 'e he Minisitā Toutai 'oku 'i ai 'a e fo'i pa'anga 'oku 'omai ki he Pasifiki pea 'oku nau vahevahe. Ka neongo pē 'oku si'isi'i pē hotau 'inasi, ka ko e *partnership* ko ia 'a 'Amelika pē ia mo e Pasifiki, pea 'oku 'i ai hotau 'inasi mei ai. Pea kou tui ko e tu'u ko ē 'a e *climate change* ki he kaha'ú, 'e fou mai 'a e iká ki hotau tafa'aki, pea 'oku tonu pē ke lahilahi hotau 'inasi 'i he kaha'u. Ko e me'a ia 'oku tonu ke *follow-up* 'a e me'á. Pea 'oku 'i ai foki mo 'etau *Pacific Partnerships*, 'a ia 'oku ha'u 'a 'Amelika 'o fakata'u

ua, 'oku nau ōmai 'o tokoni ki he langa 'a e ngaahi me'a 'oku fiema'u ki hotau 'otumotu, 'a eni 'oku 'i ai 'a e ngaahi 'apiako na'e langa ai, ko e holo ko eni 'o Te'ekiu. Ko e ngaahi me'a ia 'oku fai ai, pea 'oku 'i ai pē mo e ngaahi me'a kehe. Kou tui ko e mahu'inga 'a hotau *mission* ko ē 'i mulí, 'oku 'i ai 'a e ngaahi faingamalie ka ko e me'a ia ke nau fetu'utaki mai ki Tonga ni, ki he *Head Quarter* pea ko e me'a leva ke nau *if you want to pursue* pea mou *pursue* 'a e me'a ko ia. He 'oku 'i ai mo e ngaahi me'a ko ia hangē ko e *Caregiver* 'i Kanata, ko 'Amelika. Ko e ngaahi me'a ia 'atautolu heni ke tau toki fengāue 'aki mo nautolu ke fakahoko 'a e ngāue ko ia. He 'ikai ke nau omi pē 'o ngāue pē ta'e 'i ai ha tu'utu'uni ke 'oatu mei *home base*. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō! Ko e fo'i maama eni ia 'oku toe makehe ange, ka tau hoko atu. Ko Nōpele Niuatoputapu 'o Niua ke hoko atu 'a e 'Eiki Nōpele Fika 2 'o Ha'apai pea faka'osi mai 'e he 'Eiki Nōpele 'o 'Eua.

Lord Fusitu'a:(kovi 'a e ongo).. me'a mai 'a emisiona ko ē ki muli. Na'e 'ikai keu fakahalaki 'e au 'a e me'a ko ia. Ko e me'a fakanatula pē 'a e misiona ko ia pea ko hotau fofonga ia ki he ngaahi Pule'anga mulí, 'a ia 'oku tau fengāue 'aki pea 'oku hu'u mei ai 'a e tokoni ki he fonuá. Pea ko 'etau toe vakai ko ē ki he liliu pa'angá, 'i he'ene tu'unga ko ia 'oku 'ikai ko ha fu'u hiki fēfē fau. Ka 'oku te'eki ke fakafiemalie kiate au 'a e tali fakapolicy 'a e Minisitā meihe Potungāue 'i he 'uhinga he'ene talamai ko ē ko e *COLA* pea mo e *increment*. Kou vakai hifo au kihe ngaahi va'a kehekehe 'a e Potungāue ko eni. 'Oku 'i ai 'a e ngaahi Va'a ia 'oku 'ikai ke pehē ia. 'Oku 'i ai 'a e fu'u hiki lahi ia 'a e Va'a *Immigration*, pea kapau 'oku 'ikai ke ne lava 'o 'ai mai ha tali he 'aho ni, pea tuku ā ki he Kōmti.

'Eiki Minisitā Tanaki Pa'anga Hūmai: Ki'i tokoni Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Ko e tokoni ē.

Lord Fusitu'a: Ke nau toki vakili 'a e me'a ko ia pea toki 'ohake mei aiKo e 'ai pē ke fakafiemalie ki he motu'a ni 'a e tali

Sea Kōmiti Kakato: 'Eiki Nōpele! Ko e tokoni?

'Eiki Minisitā Tanaki Pa'anga Hūmai: Tapu mo e 'Eiki Sea, pea tapu mo e Hou'eiki Memipá. 'Eiki Sea, 'oku 'omai lelei pē ia kapau temou me'a hifo ki he peesi 108, ko e *revise* ko ē 'i he *Immigration* ko e 5kilo meimei 6. *Revise* na'e ofi pē 'i he 5. Ko e 'Esitimetí 'oku 'omai 'i he 16/17 ko e 6kilo 9mano 6afe. Tau pehē pē ko e 7kilo. Ko e fakaikiiki 'Eiki Sea, ko e ki'i *note* ena 'oku 'omai ki he fakaikiiki 'ai atu 'i he Fika 10. 'Omai lelei pē 'a e fakaikiiki ko ē 'o e 6kilo. Ko e 'uhinga ia na'a ku lave ai 'Eiki Sea, ko e *normal implement* pē eni pē ko e *increase* he Vāhengá 'o e Va'a ko eni. 'Oku 'ikai keu 'ilo 'e au Sea, pē ko e tokanga 'a e Hou'eiki Fakafofonga ko eni, pea kapau 'oku loto pē keu toe lau atu hono fakaikiiki. Vahengá *Salaries* ko e 6kilo, 'Ovataimi 2mano...te'eki keu 'osi Sea. Ko 'eku tu'u ko eni keu tokoni atu.

Sea Kōmiti Kakato: 'Oleva ke 'osi mai.

'Eiki Minisitā Tanaki Pa'anga Hūmai: Me'a hifo ki lalo. Ko e Seá 'oku fai tu'utu'uni.

Lord Fusitu'a: Kau fakatonutonu atu!

Sea Kōmiti Kakato: ‘Eiki Nōpele! Kātaki ‘o me’a hifo ki lalo. Mālō.

‘Eiki Minisitā Tanaki Pa’anga Hūmai: Ko e ‘inasi ‘o e Pule’anga kihe kau Vāhenga Mālōlō, ko e 6mano. Vāhenga ki he kau le’ole’o ko e 8afe. Ko hono tanaki katoa ko ia Sea, ‘o ma’u ai ‘a e ‘Esitimetri ko eni ‘oku fokotu’u mai ko ē heni, ko e 6kilo 9mano 6afe. Pea kou tui au Sea, ko e kau leka *Kindergarten* ia kuo ‘osi mahino kiate kinautolu ‘a e ngaahi fika ko eni he ‘oku tanaki pe. Mālō. ‘Amanaki pē ‘oku tokoni atu.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

Lord Fusitu’a: Sea, ko e tokoni pē. Kapau te ke me’a hifo ki he peesi 100, na’e ‘i ai ‘a e 2mano na’e vahe’i ange ki he ‘Ofisi ‘o e Minisitā ‘i he ta’u fakapa’anga kuo ‘osi. ‘Oku toe 2mano pē ia he ta’u ni. ‘A ia ko e fakama’ala’ala mai ko eni ‘o e COLA mo e *Increment*. Ko e ha ‘oku COLA ai mo *Increment* ‘a e Va’a ‘e ni’ihim kae ‘ikai ke COLA mo *Increment* ‘a e Va’a ‘e ni’ihi? Ko e ‘uhinga ‘a e faka’eke’eke. Ko e ha ‘oku pehē ai ‘a e Va’a ko eni, toki ‘ohake ai ‘a e Kōmiti ko ena he *Foreign Affairs* pea mou līpooti mai ki he Fale, kapau ‘oku ‘ikai lava ‘a e Feitu’u na ’o tali mai, ‘a e Minisitā ‘o e Potungāue. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō! Tali mai ‘a e fehu’i. Tokoni!

‘Eiki Tokoni Palēmia: Tapu mo e Sea, pea tapu mo e Kōmiti Kakato. Na’e fai ‘a e feinga ‘a e Pule’anga ke lava mai ‘a e ‘Esitimetri ‘i he mahina ‘e taha kuohilí. Na’e ‘omai ‘i he kamata’anga ‘o Mē. Ko e ‘uhinga pē ke tokon ki he Hou’eiki Memipa ke tau talanoa’i ai ha fanga ki’i me’a iiki peheni ‘o fai ai ha femahino ‘aki. ‘Osi ‘a e mahina ‘e taha, te’eki pē ke mahino ia, te’eki ke ‘i ai ha fehu’i ia, te’eki ha kole faingamalie ia ke talanoa’i. Ka kuo tau nofo ai kitautolu ‘i he fo’i ponigipongi ni kakato ‘i he talanoa he vāhenga. Ko e me’a ia ‘oku tali ia ‘e he PSC...

<004>

Taimi 1050-1100

‘Eiki Tokoni Palēmia: ...ko ia Sea ‘a e ki’i fakama’ala’ala atu pē pē ko e ha leva ‘a e ‘aonga ‘emau ‘mai ‘i he mahina ‘e taha ‘a e ‘esitimetri, ka kuo tau to e foki kitautolu ‘o talanoa *detailer* pehē. Ko ia pē Sea mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō ‘aupito ko e mo’oni ia na’e ‘osi ‘omai ‘etau ‘esitimetri mahina ‘e taha, ‘osi fai mo e ngaahi fakama’ala’ala na’e fai mo ‘etau *workshop* ‘i Tavina, pea ‘oku ou tui hangē ko e me’a ko eni ‘oku fai mai mei taumu’a ‘oku ‘osi tonu ke napangapangamālie me’a kotoa.

Lord Tu’ilakepa: Sea ki’i fakamolemole pē Feitu’una kau ki’i ...faingamālie, sai pē?

Sea Kōmiti Kakato: Mālō, sai me’a mai.

Lord Tu’ilakepa: ...koe’uhi pē ko e laumālie Feitu’una ke poaki atu. Pea fakamolemole pē ki he ‘Eiki Palēmia pea mo e Tokoni Palēmia, he me’a ko eni ‘oku hoko ‘i he pongipongi ni. ‘Oku ou ki’i fakamanatu pē ki he Fale ni ko e *workshop* mo e ‘ū me’a kotoa ‘i tu’a ‘oku ‘ikai ke kau ia

felālāve’i mo e taimi totonu lolotonga anga maheni ‘a e Fale ‘Eiki ko eni ke alea’i ‘o hangē ko ia ‘oku hā ‘i he fofonga ‘o e Fale ‘Eiki ni ‘Eiki Sea. Ko e taimi pē eni ke tau fai ai ‘a e feme’a’aki, ko e *workshop* ia ko e ako’i ē mēmipa ke ne mea’i ‘a e ‘alunga ‘a e taumu’a ‘a e ngāue mo e ‘esitimeti he ‘oku ‘ikai ko e tonu pasika eni, ko e fakaangaanga pē ‘a e ‘ū fika ko eni ‘o fakaofiofi ki he tala fātongia ‘o e fononga ‘Eiki Sea. Ka koe’uhi pē ki he ‘Eiki Palēmia ke laumālie lelei pē ‘a e Tokoni Palēmia, ko e taimi pē eni ke tau alea’i ai, kapau ‘e to e ‘ave ‘a e ‘esitimeti ‘o alea’i ‘i tu’a ‘oku ou tui au ko e ‘esitimeti kehe ia, ko e ‘esitimeti ‘o e fonua mo hono tu’utu’uni mo hono lao Konisitūtoné na’e lau ‘a e lao ‘i he Fale ni pea ko hono taimi pē eni ke fai hono alea’i kapau ‘oku ‘i ai ha fehu’i atu ‘a e kau mēmipa mou fakamolemole pē ‘oua te mou tengetange, ko e ki’i me’a pē ia ‘oku ou tokanga au ki ai ‘Eiki Sea.

Ko u ki’i tokanga pē au ia ‘Eiki Sea ‘oku mahino pē ‘oku fakalukufua ko e meimei ko e fakamole ki he fakalukufua kotoa ‘o e folau koe’uhí he ‘oku ou tu’u tokanga ko e taumu’a ngāue ia ‘oku tokanga ki ai ‘a e Pule’anga ‘i he ‘aho ko eni ke fakasi’isi’i ‘a e me’a ko e folau mo e ngāue’aki ‘a e me’alele. Pea ‘oku mahino pē kiate au ia ko hono fakakātoa eni kātoa mo e ngaahi misiona ki muli ‘oku fe’unga mo e nima kilu, nima kilu nima afe fitu ngeau, ko ‘eku tānaki fakalukufua eni ‘Eiki Sea mei he ‘ū peesi ki mu’a ‘o a’u ki mui. Ko e folau *domestic* ‘oku ‘i he taha kilu fitu mano fitu afe nima ngeau ‘Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: ‘Eiki Nōpele kātaki ko e peesi fiha ia?

Lord Tu’ilakepa: Sea ko e ...kapau te u tuku atu ko e fakalukufua eni ‘Eiki Sea mei he peesi 100 ‘Eiki Sea ‘o alu ai ki he ‘ū peesi kotoa ‘Eiki Sea na’a ku ‘osi hikihiki ‘i he ki’i la’ipepa hē, ka ko ‘eku fakalukufua eni ‘Eiki Sea mei mu’a pē ‘oku mea’i pē ‘e he Minisitā Pa’anga fēkau’aki mo e ‘ū misiona. Pea ‘oku ou ki’i ...pea ‘oku ‘ikai ke u me’a ...’oku ou tui au ‘oku mo’oni ‘aupito ‘a e me’a ‘oku me’a ki ai ...lahi ‘a e fatongia, lahi ‘a e ngāue, pea ‘e makatu’unga he ko e ‘uhinga ko hotau masivesiva kuo pau ke nau me’a atu ‘o fai ha teuteu’i pea fakaafe’i fakatukupāa’i kinautolu koe’uhí ko hotau ki’i fonua ni ‘Eiki Sea.

Vili Hingano: ‘Eiki Sea ko ‘eku kole atu pē ‘e tali ‘e he Hou’eiki ka u ki’i tokoni atu.

Lord Tu’ilakepa: Sai pē ia.

Sea Kōmiti Kakato: Tokoni.

Vili Hingano: Fakamālō atu ‘Eiki Sea, fakatapu atu ki he Feitu’u na, fakatapu atu ki he Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale. ‘Oku ou fie fokoutua hake pē ke u fie fakahoha’a ‘i he me’a ko eni ‘oku me’a mai ai ‘a e Hou’eiki Sea he ‘oku mahu’inga ‘aupito. Ka ‘oku ...ko u kole atu pē au ia ke *breakdown* mu’a ‘a e me’a ko ē ‘oku ne me’a mai ‘aki he ko hono ‘uhingá ko muli ko e fonua lahi ia. ‘Oku ou fiefia au ia he me’a mai ‘aki ‘e he Hou’eiki he ‘oku fiema’u ia ke ...’oku ‘osi hanga ‘e au ‘o *breakdown* ‘a e fo’i fakamole pē fo’i ‘a e fo’i *Ministry* ko eni ki Tonga ni pē, ki he fakamole ko ē ‘o e ‘utu pea mo e fefolau’aki. Na’a ku mālie ‘aupito ‘i he me’a ‘a e ‘Eiki Palēmia ‘aneafi ki he ki’i fo’i *column* ko ia, ki he ki’i fo’i *row* ko ia totongi koloa mo e ngāue mo e tauhi mo e fakalele ngāue, ‘oku ou fiefia lahi ...

Sea Kōmiti Kakato: Peesi fiha ia?

Vili Hingano: Peesi 99 Sea, na'e me'a 'a e 'Eiki Palēmia 'aneafi 'o fekau'aki mo e ki'i fo'i kongā ko ia, ka na'e 'osi ...'oku...na'e 'osi me'a mai'aki ia 'e he Minisitā Pa'anga ka ko e 'uhinga ko e me'a ko eni 'oku me'a mai ki ai 'a e 'Eiki Nōpele 'o Vava'u 'e 'Eiki Sea, tau fakatātā pē ki he misiona ko eni ko ē 'i Niu 'Ioke. He 'ikai ke tau fakahoa atu 'etautolu 'a Tonga ni 'i he fefononga 'aki pea mo e 'utu me'alele ki he me'a ko ē 'e hoko ko ē 'i Niu 'Ioke, fu'u fonua lahi faka'ulia, ka 'oku ou loto au ki he *breakdown* ko e 'uhinga ke tau sio ange ki he faka'avalisi ko ē 'o e me'a ko ē 'oku hoko fakalotofonua 'i Tonga ni, 'i he fo'i misiona, 'i he fo'i *Ministry* pē ko eni, he ko e me'a ko ē 'oku ou fakatokanga'i Sea, kapau te mou me'a hifo ki he peesi 100 pē ko e fika 12, fika 1 *sub program* 1 fika 12, fefolau'aki fakatu'apule'anga 'a e 'Eiki Minisitā pa'anga 'e ua mano, hoko hifo ki he fika 1, *sub program* 2, fika 12, fefolau'aki fakatu'apule'anga *CEO*, pa'anga 'e ono mano.

'Eiki Sea 'oku meimei falute kotoa pē 'a e ngaahi fonua muli ia 'oku tau fengāue'aki mo ia he ngaahi misiona, ka ko e folau ko eni 'a e *CEO* ki muli fo'i fika ko eni 'oku hangē kiate au 'oku fu'u lahi 'aupito, ka ko 'eku 'uhinga pē, ka ko 'eku hanga ko eni 'o *breakdown* ko eni ko ē 'o e 'utu me'alele, pa'anga 'e fitu mano tupu, 'utu me'alele pē 'a e *Ministry* ko eni 'i Tonga ni, fo'i va'a pē ko eni kau ki ai mo e *Immigration* te'eki ai ke u lau 'e au ki ai ko ē 'a e ngaahi misiona mei muli.

Lord Tu'ilakepa: 'Eiki Sea mahalo kuo malanga ia.

Vili Hingano: 'Ikai, ko e ki'i tokoni pē ki he me'a ko eni 'oku me'a mai 'aki 'e he 'Eiki Minisitā.

Tokanga ki he fu'u lahi pa'anga fakamole 'i he folau Potungāue ki Mulī

Lord Tu'ilakepa: Faka'ofu'ofa, faka'ofu'ofa 'aupito ho'o tokoni Sea, ka 'oku ou pehē pē mālō ho'o tokoni koe'uhī 'Eiki Sea ka 'oku ou tuku atu pē 'a e fakakaukau ko e 'uhinga ke toki malanga ia ha taimi. Kā koe'uhī kapau 'e *breakdown* hangē ko e me'a ko ē 'oku me'a ki ai 'a e Fakafofonga, 'oku mahino peesi 101 fika 12, 'oku 'i ai 'a e ...fakamolemole pē 'Eiki Sea, ko Tonga ni pē ia, Tonga ni pē pea mo e peesi ...ko e peesi hono 103 'Eiki Sea, 'a ia ko *San Francisco* 'oku taha mano, a'u mai ki Honolulu, ua afe, 'a ia ko hono *breakdown* ia fakamā'opo'opo, ka ko 'eku fehu'i atu pē ko e hā 'oku si'isi'i ai 'a *Hawaii*, ko 'eku manatu'i lelei 'aho 'aneafi mea'i lelei pē 'e he 'Eiki Palēmia 'aho ni, na'e fai hono vikia, 'i ai 'a e ki'i finemotu'a muli ko e hau he tokanga 'aupito 'aupito ki hotau kāinga Tonga fekau'aki pea mo e faingata'a'ia, me'a fakapaasipooti a'u ki he me'a atu 'a e Hou'eiki, 'oku fu'u sai 'aupito 'aupito 'a e ngāue, kā 'oku ou sio hifo heni ko e ki'i ua afe pē 'oku 'ai, kaikehe Sea, ko e me'a pē ia 'o e Minisitā 'o e 'aho ko eni kā koe'uhī pē 'oku fai hono siofaki he 'oku 'ikai pehē ke fakatautaha hūfanga 'i he fakatapu ke hangatonu pē ki ha vouti, kā 'oku meimei ke kotoa kotoa 'a e 'ū vouti 'oku tau fu'u tokanga koe'uhī ko e fu'u lahi 'a hono ngāue'aki 'a e folau.

Ko e *domestic* 'osi mahino pē ia ko 'ene fu'u 'alu ko eni 'o taha kilu fitu mano fitu afe nimangeau ko eni 'Eiki Sea, 'ikai ko ha pa'anga si'isi'i ko e fu'u pa'anga lahi, ko e vaeua miliona 'o e folau ko eni fakalukufua 'a e *Foreign Affairs* ko e fu'u pa'anga lahi.

‘Oku ‘i ai ‘a e ki’i kupu ‘a e ki’i vahe pē heni ‘Eiki Sea na’a ku hanga pē ‘e au ‘o faka’ilonga’i fekau’aki pea mo e 102, ‘i ai ki’i me’atokoni *diet* pa’anga ‘e taha afe, ngaahi me’a ia ‘oku totonu ke fai hono tokangaekina, tau fiema’u ke mo’ui lelei kaungāue pea nau fakamālohisino pea ke nau lava ‘o ngāue ma’a e potungāue ko eni ke nau ma’u ha to e tu’unga lelei ange ‘Eiki Sea. Ka koe’uhī ko ‘eku fu’u tokanga ki he me’a ko eni ‘Eiki Sea ‘oku ou ‘ohake pē ke me’a ki ai ‘a e Falé ‘Eiki Sea.

Tokolahi fānau tipooti mai mei he ngaahi fonua muli

‘I ai ‘a e me’a ‘e taha ‘oku ...kaikehe ko e me’a pē eni koe’uhi ko ‘etau feme’a’aki ‘i he vouti ko eni, ‘oku ou tokanga ki he ni’ihi ko eni ‘Eiki Sea ‘oku ‘ikai ke ‘asi ia he’etau ‘esitimeti, ko e me’a na’e kole ai ke tau fakalukufua ka koe’uhī fiema’u ‘e he Feitu’una ke tau ‘unu ki he ...te tau malava pē ‘o lave ki ai ‘Eiki Sea. Ko e fu’u lahi ko eni hono tīpota’i mai ko ē ‘a e ni’ihi ‘o e fānau ki Tonga ni, koe’uhī he kuo ...‘oku ou ‘osi ma’u pē ki’i fakamatala falala’anga ‘Eiki Sea ‘oku makatu’unga hono tīpota’i mai ha tamasi’i pē ko ha fefine mei he’etau Konisela ko ē ‘atautolu ‘i muli ‘i Kenipela, ‘i Nu’usila ‘i *Frisco* pē ko Honolulu, taimi ko ē ‘oku ‘i ai ha ni’ihi ‘oku nau fai ha hia he fonua ko ia ‘Eiki Sea, pea ‘oku *depend* leva mei he Konisela pē ko ‘ene fakamo’oni ke tīpota’i mai pē ‘ikai ke tīpota’i mai ‘Eiki Sea. Ko e ‘uhinga pē ‘oku tau tokanga he ‘oku fu’u lahi ‘a e ni’ihi pehē he fonua ni, pea ‘oku lahi ‘a e faingata’a’ia lahi ‘a e palopalema hotau fonua ni ...

Sea Kōmiti Kakato: ‘A ia ‘Eiki Nōpele kapau he’ikai ke fakamo’oni ia ke fakafoki mai ‘e tuku pē ia hē?

Sea Kōmiti Kakato: Kapau he ‘ikai ke fakamo’oni ai ‘e tuku pē tokotaha ko ia, ko hono fakamo’oni pé eni ‘Eiki Sea.

‘Eiki Minisitā Tānaki Pa’anga Hū Mai: Ki’i fakatonutonu.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu.

‘Eiki Minisitā Tānaki Pa’anga Hū Mai: Tapu pea mo e ‘Eiki Sea, tapu pea mo e Hou’eiki ‘o e Kōmiti Kakato. Ki’i fakatonutonú ‘e ‘Eiki Sea, ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha’ane felāve’i ‘ana mo hotau ‘ofisi, ko e me’a tau’atāina pē Pule’anga ko ia, ka ‘i ai ha taha kuo ne maumau’i mo faihia tautēfīto ki ‘Amelika, ‘oku fakafoki fakapule’anga pē ia ‘e ‘Amelika, ‘oku ‘ikai ke to e ‘i ai ha ...’oku toki ō atu pe ki mala’e ‘o tali ko e motu’a eni ‘oku fakafoki mai, ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha ivi ia ‘otautolu ke tau hanga ‘o ta’ofi ‘a e tu’utu’uni ko ē ‘a ‘Amelika. Mālō.

Lord Tu’ilakepa: ‘Eiki Sea fakamolemole pē he’eku ‘ohake me’a ko eni, kaikehe ko e fakatonutonu mai ‘omai ‘e he Minisitā kehe pē ia mo e me’a ‘oku ou ma’u ‘Eiki Sea, ka ko e faingamālie pē eni ‘oku ou ‘oatu pea ‘oku totonu pē ke mou me’a ki ai ‘o vakai’i, he ‘oku ‘osi ‘i ai pē ni’ihi he kau Konisela ‘oku nau mālōlō atu mei he fatongia ko eni ‘oku nau talanoa mai ‘a e me’a pē au puke ‘e au ‘a e ki’i fakakaukau ko ia, ko e ‘ai pē ke tau tokanga ki ai he ‘uhī...

Veivosa Taka: Sea ke u ki’i tokoni atu ki he Hou’eiki ki he ...

Sea Kōmiti Kakato: Tokoni.

Veivosa Taka: Tapu pea mo e Sea, tapu pea mo e Fale ‘Eiki ni, Sea ‘oku ou ...ko ‘eku tokoni pē ‘aku ia ki he fa’ahinga palopalema ko eni ‘oku hoko ‘i muli kau tīpota. Ko e tu’utu’uni faka-Fakamaau’anga ia ke fakafoki mai, ‘a ia ko ‘ete hia ko ‘ete lau ‘ete hia ‘ikai ke te ha’u ki he hopo ‘ova he 4, ko e tu’utu’uni pē ngāue pōpula ta’u ‘e hongofulu tupu pē uanoa, ‘osí pē ‘atā ki he fonua na’e fā’ele’i ai. ‘A ia ko e ...’oku ‘ikai ke kau ai ke pehē ia ke to e fakamo’oni mo e ...’omai pē ia ‘o lī mai pē ia ki Fua’amotu ko hono fakamo’oni pē ia. Mālō Sea.

Lord Tu’ilakepa: Sea ‘oku ou fakamālō au ia ki he Fakafofonga. ‘Ai ke toki ‘i ai ha taimi ke ke malanga ai ‘i he me’a ‘oku ou lave ki ai ‘Eiki Sea, he ‘oku faingata’a ke u ‘omai ha fa’ahinga me’a ‘Eiki Sea ke mea’i pē ‘Eiki Sea ...

Lord Tu’iha’ateiho: Fakafofonga Nōpele Vava’u ...Sea ka u ki’i tokoni ange.

Sea Kōmiti Kakato: Tokoni.

Lord Tu’iha’ateiho: Ko ‘eku ki’i fakahoha’a pē ‘aku fekau ‘aki ko eni ko ē mo e *High Com.* Ko ē ‘Amelika, *represent* atu ko ē fonua ko eni ko ē ko Tonga. ‘Oku ‘i ai ‘a e *humility* ‘ana ‘ene ‘alu ki he fonua ko ia, ko ‘ene *humility* he’ikai ke lava ia ‘o fakahū ia ‘okapau te ne fai ha fa’ahinga me’a, tukukehe ‘e *depend* ia he’ene *contract* ko ia. Pau ke ‘i ai hono *power* lahi ‘ona ke kau he tu’utu’uni ki ha fa’ahinga me’a pehē, mahalo ko ia pē Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

Lord Tu’ilakepa: Sea ‘oku ou fakamālō atu ‘Eiki Sea, kaikehe Sea ‘oku ou ‘ohake pē ‘e au me’a ko ia ‘Eiki Sea ke mea’i ‘e he Fale ni ‘Eiki Sea, pea ‘oku mou mea’i pē Hou’eiki te mau ‘omai pē ngaahi me’a mo’oni mo totonu tatau mo ‘etau tohi tu’utu’uni ‘Eiki Sea.

Ko e taha ‘o e me’a pea ‘oku ou fie lave ki ai ‘Eiki Sea, ‘oku ou fie lave fekau’aki mo ‘etau paasipootí pea mo e me’a ko eni ‘oku ui ko ē ko e *dual citizen* Sea ‘i he fonua ni, ke ma’u ha monū’ia ‘i muli, pea to e ma’u mo e monū’ia ‘i Tonga ni, kā ko e ‘eke atu pē ki he Pule’anga pē ko e hā ‘a e tu’unga ‘oku ‘i ai ‘i he taimi ni he ‘oku ‘i ai pē ni’ihi ‘oku nau veiveiua ko e hā koā tu’unga ‘oku ‘i ai, ‘oku ‘osi mahino pē mau fakamatala pē ‘oku ‘osi a’u ‘a e totongi ki he taha afe ki he tahaafe tupu ‘Eiki Sea. Ka ko e ‘oatu pē koe’uhī ke fai ha ...

‘Eiki Minisitā Lao: Ki’i tokoni atu, Sea ko e me’a ko ia ko e *dual citizenship*, ‘oku ngofua ia. Na’e...ko ‘etau lao ko ē ‘o e 1907 na’e tali ai ‘a e fo’i *category* fo’ou, ko e *Tongan National* ‘oku kau ai ‘a e tamaiki na’e fā’ele’i ‘i muli ‘e he kakai fefine, mou hanga ‘o mea’i ange na’e ‘ikai ke ‘asi ia ‘i he lao ‘oku tali ai ‘a e *dual citizenship*, ka ko e *implication* ia ‘o e fo’i lao fo’ou na’e fa’u ‘e he Fale ko eni ke ‘i ai ai ‘a e kakai Tonga ‘a e tamaiki fefine Tonga ‘i muli, ko e tamaiki ko ia ‘oku kau ai *Valerie Jones*, kau ai ‘a *Mark Jerrard*, kakai ko enau fa’ē ko e muli, pea na’e tali ai ‘e he Fale ko eni ko e fo’i *category* fo’ou ia ko e tangata Tonga ‘e kau ai ‘a e tamaiki na’e fā’ele’i muli ‘e he kakai fefine, kā ko e *implication* ‘o e fo’i tali ko ia, ‘ikai ke fiema’u ia ke to’o ‘enau Nu’usilá, to’o ‘enau ‘Amelika, ‘oku ne hanga ‘e ia ‘o talamai ki Tonga ni, toki tali ai ‘a e *dual citizenship*,

Sea Kōmiti Kakato: Mālō, Hou'eiki tau mālōlō ai miniti 'e 20.

(Mālōlō ai 'a e Fale

<005>

Taimi: 1115-1130

Sātini Le'o : Me'a mai e 'Eiki Sea 'o e Kōmiti Kakatō. (Penisimani 'Epenisa Fifita).

Sea Kōmiti Kakato : Hou'eiki, 'oku ou tui pē kuo mou ma'u e mālōlō lelei, tau hoko atu 'etau .. Vava'u 15.

Sāmiu Vaipulu : Tapu mo e 'Eiki Seá mo e Hou'eiki Mēmipa e Falé.

Lord Tu'ilakepa : Sea, 'ikai ko 'eku 'ai atu pē 'aku koe'uhí ko hoku taimí pē na'e ngata ai 'anenai

Sea Kōmiti Kakato : Ko e lolo pē.

Lord Tu'ilakepa : Ko e lolo ē. Hangē kiate au ko e Malapo ē ia.

Fokotu'u ke hiki e Patiseti 'a e Potungāue ki Muli.

Sāmiu Vaipulu : Kakai Tonga pē, Sea. Sea, ko 'eku ki'i fakatokanga'i hake pē 'i he me'a ko 'ení. Kuo u manatu na'e 'i ai e taimi na'a ku fakafongā'i ai a Tonga ni ki he *ACP*. Ko e pētiume na'e fai pē ia mei ai. Na'e 'ikai ke 'ai ia 'i Tonga ni. Pea na'e 185, 'a ia ko e 155 te te 'ai e loki ko ē he hōtelé, pea ko e 30 na'e 'ai 'ete nofo mo e *transport*. 'Oku ou fakame'apango'ia pē, 'Eiki Sea, he na'a ku iku lue lalo, kae lava ke u kai, tapu mo Hou'eiki. 'Eiki Sea, ko 'eku ...ko ē 'i *Brussels*, na'a ku ta'etotongi ai. Hola, suto, koe'uhī ke lava e fatongiá. Ko 'eku 'alu ko ē ki he Fale Alea ko ē 'a e *EU*, ko e *taxi* na'a ku *budget* pa'anga pē e 10, *euro* e 10, he 'aho. Ko 'ene 'osi pē e 10, ko 'eku hifo ia 'o ta'ilalo ki he Fale Alea ko ē 'a 'Iulopé. 'Oku ou pehē 'e au, 'Eiki Sea, 'oku fu'u si'isi'i 'a e me'a ko eni 'oku vahe ke fakahoko'aki e fatongia 'o e ni'ihi ko ení. Ko e talitali ko ē 'i Tonga ni 'o e ngaahi folau, 'i he fai 'e he potungāue ko ení, ko e me'a kotoapē 'i Tonga ni, ke folau ki he vā mo mulí, 'e fai 'e he potungāue ko ení. 'Oku ou tui au, 'Eiki Sea, tonu ke fakalahi, pea ka 'ikai pea tau tali, he 'oku 'ikai ko tautolu 'oku tau ō 'o fakahoko e fatongiá. Ko ia 'oku ou fokotu'u atu, Hou'eiki, tukuange e me'a ni ke 'ave, pea ka 'ikai pea fakalahi. Ko e kolé pē ia, 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Pule'angá, 'oku 'i ai ha tali mai ki he tāla'a ko ení? 'A e Pule'angá, kae toki hoko atu a Nōpele Fika 2 'o Vava'ú, pea 'Eiki Nōpele 'o Ha'apai, mo 'Euá. Ka ko e tali mai e Pule'angá 'a e hoha'a ko eni 'oku fai ko ení.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea, hūfanga he fakatapu, kae .. Mo'oni 'aupito, 'oku ou pou pou lahi atu ki he si'i me'a 'a e Fakafongā. Tau tali ā eni. Ko 'emau fakahiki ia ke fakalahi koe'uhí, Ka 'oku mahino pē 'e fai e fononga he ta'ú, ka 'i ai ha toe fiema'u ai, pau ke mau toe sio ki hano fakalelei'i, Sea. Ka ko e pehē ko e tu'unga eni 'oku mau hiki ai ko ē he ta'u ni, ko e tafa'aki ko

ení, mei 9 kilu ‘a e si’i ngaahi ‘ofisi ko ení. Mo e ngaahi me’a ko eni ‘oku mou me’a ki aí, Sea. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō. Nōpele Fika 2 ‘o Ha’apai.

Lord Tu’iha’ateiho : Fakatapu atu pē, Sea. Fakatapu atu ki he Palēmiá, kae’uma’ā e Hou’eiki e Kōmiti Kakató. Mālō mu’a, Sea, e loto lelei ke ‘omai e ki’i faingamālie ki he motu’a ni ke fai atu ai ha ki’i fakahoha’a. Sea, ‘oku ou poupuu atu pē ki he me’a ko ena ‘a e Fakafofonga ‘o Vava’u, Kakai 15, ‘i hono *increase* ko eni ko ē ‘a e sēniti ko ena ko ē ki hotau ni’ihi ‘oku ngāue ‘i tu’apule’angá. Pea hangē ko e me’a ko ē ‘a e Fakafofonga Niuá, Nōpelé. Ko hotau fofonga ia ki tu’apule’angá. Sea, ko e *diplomatic ties* ‘oku fu’u mahu’inga ‘aupito ‘i he ngaahi ‘uhinga kehekehe pē foki faka’ikonōmika, pea faka-*military*. Na’a ku lave’i hifo ‘i he līpooti ko eni ko ē ‘a e potungāue ko ení, ‘i he 1987. Na’e ‘ikai ke tali ai ‘e Tonga ni ‘a e ngaahi pomu, *atom bombs*, na’e fai mai ki he Pasifiki. Pea na’e fai ko ē ko ē hono ngāue’i fakatipilōmetiki, ‘osi e ta’u e 10 mei ai, pea toki *ratify* ‘e Tonga ni ke *allow* e ngaahi ‘ū vaka ko eni ko ē mo e ngaahi mahafu taú, ke ha’u ki hotau *ports* ko eni ‘o Tonga ni. Pea ko ‘eku sio ki he ngaahi me’a pehē, ‘e Sea, ‘oku mahu’inga ‘aupito, he ko e ‘uhingá, hangē ko ‘etau tila ko eni ko ē mo e ngaahi ‘ū fonua lalahi angé. Ko ‘ete kuikui pē ko e ‘osí ia, Sea.

‘Eiki Minisitā Fonua : Sea, ki’i kole pē mu’a pe te u lava ‘o tokoni ki he Nōpele.

Sea Kōmiti Kakato : Tokoni.

‘Eiki Minisitā Fonua : Sea, ‘oku mo’oni e me’a ‘oku me’a ki ai e Nōpelé, kā ko e tafa’aki ia e tahá. Ko tautolu na’a tau talí, ko e kakai ko ē na’e ‘ikai te nau talí. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō e tokoní. ‘E Hou’eiki, ko e me’a e ko e tokoní e. Kole mai ke tokoni pea ‘oatu pea ke malanga koe. Ko e tokoní e, mahalo ko e tokoní mahalo pē ‘oku a’u ‘o miniti e 1 pe ‘ikai. Mālō.

Lord Tu’iha’ateiho : Mālō ‘aupito. Mālō Sea. ‘Io Sea, pea ‘oku mahu’inga ‘aupito ‘etau ‘ū *ties* pehē. Hangē ko ē ko ‘ete lele atu e motu’a ni, ki he me’a ko eni ‘a e *British High Comm.*, na’e fai ‘i Vakaloá. Na’a te manatu kita ki he taimi ko ē na’a nau ‘i heni ai ko ē honau *High Comm* ‘i Tonga ni e. Ka ko e motu’a foki ia ‘oku ‘i Fisi ia he taimi ni. ‘A e lele pē *freely* ‘a e paati ‘o a’u ki he po’uli ‘aupitó, Sea. He na’e ki’i kehe ange pē foki hono fai ia ‘e he kau Pilitānia, he’enu ‘i heni. ‘Ikai ke *politically correct*, ka na’e... ‘Io, Sea, pea hangē pē ko ‘eku fakahoha’á, ‘oku mahu’inga ‘aupito ‘etau *ties* ki he ‘ū fonua kehé, ke vālelei pē hotau vā, pea ‘oua ‘e ha’u ha ngaahi me’a ko eni ko ē ‘e kovi ki hotau fonuá, pe ko e hū mai, hangē ko eni ko ē ko e tau toitoí, ki hotau ki’i fonua ni, he ‘oku fu’u lekeleka ia ke fai ai e ngaahi ‘ū anga fakalilifu ko ena, hangē ko ē ‘oku nau fai ‘i mulí, Sea.

Fehu’i fekau’aki mo e ‘isiū ngofua ke folau ta’evisa mei Siaina

Pea mahalo ko e me’a faka’osí pē, Sea, ko ‘eku lave hifo he *news* fekau’aki mo e *allow* ko eni ko e ‘o e ngofua ke ō mai mei Siaina ta’evisa koā, te’eki pē, kei nenefu pE ia he’eku sio ko ē he

tafa'aki ko ē e *immigration*. Pe 'oku fēfē, ke 'eke ange ki he Pule'angá, pe 'e ma'u ai ha silini lelei 'a Tonga ni 'i hono *allow* ko ē 'a e fa'ahinga me'a ko ení. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato : 'Eiki Palēmia.

'Eiki Palēmia : Mahalo ko e 'īsiu, fakamālō atu 'Eiki Nōpele, mahalo ko e me'a ia 'oku mahu'inga 'i he tokoni ko ē 'oku ke faí. 'Oku ou tui pē 'oku 'i ai pē 'a e tāla'a 'a e kakai e fonuá ki he faka'atā ko eni ke folau ta'evisa mai hotau kāinga mei Siainá. Ko e 'uluaki me'a pē ke fakamahino'í. Ko e folau ko ení 'oku fakatefito ki he fakalalakaka hake 'a 'etau pa'anga hū mai mo e folau 'eve'evá.

Ko e aleapau ko ē mo e fonua ko ení, 'oku 'ikai ngofua ke ha'u ha kulupu mei Siaina ko ha kulupu ngāue. Nau pehē ko ha ma'unga ngāue, pe ko ha ō mai, *work permit*. Ko e ngāue ko ení 'oku fakataumu'a 'ata'atā pē ki he folau 'eve'evá. Pea 'oku anga pehe ni. Ko e meimei ko e ha'u ko ē 'a Siaina 'oku nau ha'u fakafo'i kulupu. 'Osi 'i ai e kulupu ia kuo 'osi tū'uta 'i Tonga ni, ta'u kuo 'osí mo e ta'u ni. Kapau te mou me'a atu i Fisi mo Ha'amoá, te mou hanga 'o fakatokanga'i e kakai ko 'ení. 'Oku kehe 'enau 'alú, mo e 'alu 'a e ngaahi fonua kehé. 'Oku nau 'alu fakakulupu kinautolu. Pea 'oku 'i ai 'a e *tourist operators* 'i Tonga ni, 'oku fai e femahino'aki mo nautolu. Ko kinautolu ia 'oku nau tokanga'i e kau ha'ú. He 'ikai ke ha'u ha kulupu noa'ia ia ki Tonga ni, ta'efai e fakau'aki mo e fo'i kulupu ko ē 'i Tonga ni. Ko nautolu 'oku nau *guarantee* ko ē, kuo pau ke nau hanga 'o tauhi 'a e kakai ko ení, ke fakapapau'i te nau ha'u pea nau foki. 'A ia ko e me'a mahu'inga hení, 'oku hanga 'a e fakakaukau ko ení, ke fakatupulaki ange 'a e toko lahi 'o e kau folau 'eve'eva mei mulí.

'I he pō 'aneafí, na'e 'i ai e motu'a ni, ki he taha e ngaahi hōtelé. 'Oku 'i ai e fo'i kulupu ai, ko e kau Siaina. Na'a ku lau atú mahalo ko e toko 9 pe 10, 'oku nau 'i he fo'i hōtele ko iá. Ko e kau ha'u ko iá, 'oku 'ikai ko e kau ha'u ngāue, 'o hangē ko e kakai ko eni 'oku fai ki ai 'etau manavahē, mo e ilifíá, ko e kakai 'e nofo i Tonga ni ko e kumi ngāue, mo fokotu'u falekoloa, mo 'ai pisinisi.

Ko e lao ko ení, pe ko e femahino'aki ko ení, 'oku taumu'a 'ata'atā pē ki he fo'i kulupu ko e ō mai ko e kau folau 'eve'eva. Kapau te mou me'a atu ki Fisi, mahalo ko e mahino tahá ia. Mahalo ko e kakai ení 'i he ngaahi feitu'u kotokotoa, te mou tū'uta ai, te mou sio 'oku nau fonu 'i he ngaahi mala'e vakapuná. Pea ko e kakai ia 'oku nau 'alu fakafo'i kulupu. 'Oku ou kole atu, Hou'eiki, te mau feinga homau leleitahá ke fakapapau'i, ko e kau ha'ú, ko e kau ha'u, ko e kau tua. Ke hiki hake 'a 'etau tu'unga ko eni 'oku 'i ai 'etau pa'anga hū mai mei he folau 'eve'evá.

'Oku tokanga 'aupito 'a e Pule'angá ki he me'a ko ení, pea 'oku mahino pē 'oku 'i ai e hoha'a mei tu'a. Kā ko eni 'oku ou fakamahino atu, ko e femahino'aki ko ení. Pea ko e kautaha ko ení 'oku nau tokanga'i ko ē e kau ha'ú, mau 'osi fakapapau'i mo nautolu. Ko kinautolu ia te nau talitali hení. Ko kinautolu te nau alea'i e hōtele ke nau 'i ai, mo e ngaahi me'a pehē kātoa. Ko kinautolu te nau fakafoki kinautolu 'o 'alú. Pea kuo 'osi fai 'a e aleapau pea mo e Pule'angá, ko e kautaha...

<006>

Taimi: 1130-1140

'Eiki Palēmia: ..kautaha ia 'i Tonga ni kuo nau 'osi lēsisita 'i he *Labour & Commerce* ko kinautolu te nau fai hono tokanga'i 'a e me'a ko eni.

Lord Nuku: Ki'i fehu'i atu pē Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Fehu'i.

Lord Nuku: Ko 'eku ki'i fehu'i atu pē 'a'aku ia, 'a ia ko e fo'i kautaha *tour* pē ia 'e taha kuo faka'atā ki aí, 'e 'ikai ke toe lava ia 'o faka'atā ki ha...

'Eiki Palēmia: 'E lava pē ia.

Lord Nuku: 'A ia ko e taha pē kuo fakangofua he taimi ni.

'Eiki Palēmia: Ko e taha eni he taimi ni kuo nau 'osi.. ko nautolu na'a nau ō mai ko eni 'o fai 'a e alea mo e Pule'angá, ke tukumai 'enau kakai he 'oku 'i ai 'a e ngaahi ..

Lord Nuku: Ko e kautaha muli, kautaha Siaina pē ko e kautaha Tonga pē?

'Eiki Palēmia: Tonga ni pē ia.

Lord Nuku: 'Io mālō Sea.

'Eiki Palēmia: Ko e motu'a Siaina eni ia kuo liliu kakai Tonga ia, ko e ta'u eni ia 'e uofulu tupu 'ene nofo heni.

Lord Nuku: 'Io ko e Siaina Tonga. Mālō 'aupito 'Eiki Palēmia.

'Eiki Palēmia: Ko e Tonga pē mo e kau.. Kaikehe, 'oku ou faka'amu pē ke fakamahino'i 'a e me'a ko ení, ko e 'uhingá ko e ni'ihí 'oku hoha'á, 'i he ō mai 'a e kāinga ko eni. Kuo 'osi fakapapau'i 'e he Pule'anga ko ení, 'oku malu 'a e tafa'aki ko ení, 'e 'ikai ke ha'u ha taha ai ke ha'u 'o 'ova 'i Tonga ni mo ha'u 'o kumi ngāue. Ko 'enau tū'uta pē 'anautolu hení, ko e tū'uta pē 'a e kau *tour*. 'Oku 'i ai pē 'a e kakai ke nau tokanga'i, 'oku 'osi *arrange* 'a e hōtele ke nau nofo ai, mo e taimi ke nau mavahe ai. Ko ia, ko e fakakaukau ia 'a e Pule'angá ki he fekau'aki mo e me'a ko eni. Kole atu ke tau tali ā 'a e me'a ko ení ka tau hoko atu. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. 'E hou'eiki kuo mahino 'a e feme'a'akí ia ki he Sea. Mahino ia, kā ko e toka'i pē eni mo e faka'apa'apa. Te ke toe me'a pē na'e 'osi fe'unga pē 'anenai? Mālō. 'Eiki Nōpele 'o 'Eua, pea tātuku leva 'a e 'Eiki Nōpele Fika 2 'o Vava'ú, pea tau tātuku aofangatuku ki Vava'u 1.

Lord Nuku: Tapu pea mo e Feitu'una 'Eiki Sea, kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Mēmipa 'o e Kōmiti Kakato. 'Eiki Sea, ko e fakahoha'a ko ia 'a e motu'a ni 'Eiki Sea, 'oku ou tui 'oku kau 'a e potungāue ko ení 'Eiki Sea he potungāue ke ne fakaivia lahi 'aupito 'aupito hotau fonua ni. 'Oku

makatu'unga pē ia 'Eiki Sea 'i he taumu'a ngāue ko eni ko ē he Taumu'á. Ko e taumu'a 'a e potungāue ko eni ko e fakafehokotaki 'a tu'apule'anga pea mo hotau ki'i fonua ni. Kā ko e me'a te u kamata atu mei ai Sea, ke u kamata atu pē koe'uhī ko e fakamolé 'oku 'asi ia pea mo e ma'u'anga pa'angá, 'oku 'asi ia he peesi 98, 99 pea 'oku fakalūkufua pē ia Sea, hono to'oto'o kongokonga lalahi pē ia ai, kā koe'uhī ko e tefito'i fatongiá, 'a eni ko e he 98 'Eiki Sea. Te u kamata 'eku fakahoha'á

'Eiki Sea koe'uhi pē, he 'oku 'i ai 'a e ngaahi fatongia 'oku tui 'a e motu'a ni, 'oku tonu ke fakahoko 'e he potungāue ko eni, koe'uhī ko hotau fofonga eni ki muli. 'Oku 'ikai ke tau lava kitautolu ia 'o toe kolosi ha feitu'u kehe. Ko e halafakakavakava ko ē ki muli, ko e feitu'u eni ke tau fou ai Sea. 'Oku 'osi 'i ai hotau ngaahi Fakafofonga 'i Siaina, Lonitoni, 'Amelika, 'Aositelēlia, Nu'usila. 'Oku 'osi 'i ai hotau ngaahi... 'oku 'osi hanga 'e he Pule'angá 'o 'ave ki ai hotaua ngaahi Fakafofonga, ke nau hanga 'o fakahoko 'a e ngaahi fiema'u 'oku fiema'u 'e he kakai 'o e fonuá pea mo e Fale Aleá Sea ke fakahoko. Pea 'oku pehē 'a e fakahoha'a 'a e motu'a ni 'Eiki Sea. Ko e pa'anga fakalūkufua ko eni kuo foaki, 'a ia 'oku meimei ko 'ene tu'u heni 'oku meimei 'i he pa'anga ia 'e 10 miliona. Ko e pa'anga Tokoni mei muli 'Eiki Sea ki heni, 'oku pa'anga ia 'e 0. Ko e 10 miliona poini .4 ko eni 'Eiki Sea, ko e pa'anga pē ia 'a e Pule'anga Tonga, 'a ia 'oku fai'aki 'a e me'a ko eni 'Eiki Sea. Ko e Tokoni mei muli, 'oku hala ia 'i he *cash* pea mo e tokoni koloa Sea.

'Ohake 'a e tokanga pē 'oku fai ha ngāue ki he nō pa'anga mei Siaina

Pea ko ia Sea 'oku makatu'unga ai 'a e fakahoha'á, kuou tui kuo mahino 'a e hanga 'e he Pule'angá 'o poupou'i 'a e Va'a ko eni Sea. Ko e me'a ko ia 'oku fai ki ai 'a e tokangá 'Eiki Sea. Kapau te tau sio ki he peesi 137 he Fakamatala Patisetí, 'asi ai 'a e nō mo Siaina. Ko e me'a ko ia 'oku fehu'i 'e he motu'a ni Sea, koe'uhī ko hotau va'a ko ia ki Siaina. Ko e hā 'a e ngāue kuo fai 'e he va'a ko eni fekau'aki pea mo e nō ko ia mei Siaina. Ko e nō ko ia mei Siaina he'ene 'asi ko ia heni ko e 140 tupu miliona. He koe'uhī ko e nō ko eni 'Eiki Sea, 'oku ne hanga 'o fakakavenga'i 'a e kakai 'o e fonua. Ko e me'a ko eni 'Eiki Sea, na'e 'osi 'ohake pē 'i Fale Alea ni, 'i he ngaahi ta'u ki mu'a.

'Eiki Palēmia: 'Eiki Sea 'oku ou kole atu.

Lord Nuku: Ka ko'euhí ko hono to'o mai 'Eiki Sea, he koe'uhí....

Sea Kōmiti Kakato: 'Eiki Palēmia.

'Eiki Palēmia: 'Oku hangē kiate au 'oku mahino mai ki he tēpile ko eni 'a e me'a 'oku tokanga ki ai 'a e Fakafofonga. 'Oku tokanga 'a e Fakafofonga ki he fu'u nō lahi ko eni, pē ko e hā 'a e me'a 'a e Pule'anga ko eni 'e fai ki ai. Mahalo ko e fehu'i ia. Pea ko u faka'amu pē ke u tokoni atu pē. Kapau 'e tokoni mai 'a e Minisitā. Ko e Nō ko eni 'oku mahino pē kia tautolu, 'oku 'ikai ko hono toki 'ohake eni he Fale ni. Ko e nō lahi eni, mahalo 'oku a'u 'etau nō ki he 100 tupu. 40 ki he hala, pea na'e 'i ai mo e 80 ki he langa ko eni 'o Nuku'alofa.

Na'e 'osi fai 'a e feinga. Ko e nō foki ko eni na'e fai ia 'e he Pule'anga ko ē ki mu'a. 'Oku 'ikai ko e Pule'anga ko ia na'a tau toki sītu'a mei ai. Pea na'e mahino 'a e toutou 'ohake he Fale ni 'a

e tokanga 'a e Pule'angá, pē 'e anga fēfē hono tā 'a e mo'ua ko eni. Ko e ma'u 'a e motu'a ni na'e 'osi 'i ai 'a e fo'i folau 'e 3 he tafa'aki ko eni 'a e Pule'anga. Ko e o 'o kole ke *write off* 'a e mo'ua ko eni pē fai ha ngāue ki ai. Na'e fai 'a e ngāue ia ko ia. Sea, kapau te mau toe 'alu 'oku tonu ke mau o pē he me'a tatau. Kā 'oku ou fokotu'u atu, tau tuku pē mu'a 'a e fo'i nō ai, he ko e anga ko ia 'a e ongo'i 'a e motu'a ni 'oku 'ikai ko tautolu pē 'oku nō 'i Siaina. 'Oku lahiange a e nō ia 'a e ngaahi fonua hotau ngaahi kaungā'api mei Siaina. Ko e anga ko ia 'eku tuí, ko 'eku ongo pē eni. 'Oua te tau fu'u hoha'a ki he me'á tuku pehē'i pē, ka tau ta pē 'e tautolu.. 'Oku 'i ai foki 'a e aleapau ki he anga ko ia hono tā. Fai pē 'e tautolu ia 'a e fatongia ko ia hono tā 'a e me'a ko ia mo tau fakaongoongo pē.

'I he fakataha ko ia 'a e *UN* kuo 'osi na'e 'i ai 'a e palōmesi ai 'a Siaina, ki he ngaahi nō, mahalo 'e toki lave ki ai. 'Oku 'ikai ko e nō ko eni 'oku ou talanoa atu ki ai. Na'e toe 'i ai mo 'etau ki'i fo'i Nō 'e taha pea 'oku nau 'osi hanga 'e nautolu ia 'o kaniseli'i 'a e nō ko ia na'e 'i ai 'a e aleapau ia ki ai. 'Oku ou kole atu, tau tuku pē mu'a 'a e nō ko eni, tuku pē he 'oku fai pē 'etau ngāue ki ai mo 'etau faka'amu pē 'e 'i ai 'a e 'aho, 'e hanga ai 'e he fu'u fonua hau ko eni, 'o fakamolemole'i pea *write off* 'etau nō. Ko e me'a pē ia 'oku tokanga ki ai 'a e Pule'anga ko eni, ke tñnaki mai 'a e ki'i sēniti ko eni mei he ngaahi pisinisi ko eni ko eni *on land* pea 'oku mau fai 'e mautolu 'a e ngāue ki ai, ko hono tñnaki mai 'a e ki'i sēniti 'oku ala ma'ú, 'o fakahū he *account* ke tokoni hono tā 'a e *interest*. Ko ia 'oku 'oatu heni 'a e kole kiate kimoutolu Hou'eiki, tau tukuange mai pē mu'a 'a e me'a ko eni ke hanga 'e he Pule'anga 'o tokanga'i 'a e tafa'aki ki he nō. Mo tau faka'amu pē 'e 'i ai pē 'a e 'aho. 'E 'i ai pē 'a e 'aho hangē ko e me'a ko ia na'a ku lave ki ai. Ko e nō ko ia 'a e fanga ki'i fonuá, tautautefito ki Ha'amoá kau ai mo Fisi ko e tō atu 'a e nō ia 'oku 'ikai ke tau ofi kitautolu ia ki ai. 'Oku ou tui au ia ko e me'a ia ko eni, 'e 'i ai pē hono founga. 'E malava pē he ngaahi fakataha ko ia mo 'etau *diplomatic relation* ko ia mo e fonua ko eni. 'E 'i ai pē 'a e 'aho te nau hanga 'o fakatotofu atu 'a e me'á, 'o tali 'etau kole. Ko ia 'oku ou kole atu Fakafofonga, kapau ko e me'a ia 'oku ke tokanga mai ki ai, ko e talií pē eni 'oku 'oatu mei he tafa'aki ko ia 'a e Pule'anga.

Lord Nuku: Mālō 'aupito 'Eiki Sea.

'Eiki Minisitā Mo'ui: Kole atu ai pē ki he Fakafofonga Nōpele pē 'e lava ke u tokoni.

Sea Kōmiti Kakato: Tokoni.

'Eiki Minisitā Mo'ui: Ko e ki'i tokoni pē 'Eiki Sea, ko e poupuu atu pē ki he me'a 'a e Palēmia. Tapu pē pea mo e Feitu'una Sea, kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki 'o e Kōmiti Kakato. 'Eiki Sea ko e ngaahi hoha'a ko eni pea mo e ngaahi lotomo'ua ko eni ki he nō ko eni 'oku 'ohaké Sea, 'oku ou kole pē ki he Hou'eiki. 'Oku ou tui ko e talí 'oku 'i he peesi 97. Ko e 'uhinga ia 'oku ou kole atu ke mou vakai ki he peesi 97. 'Oku 'i ai 'a e ki'i fo'i laumālie ko eni Sea, neongo pē ko e hā 'a e me'á, 'oua te mou lotomo'ua ki ai. Sea ko e me'a ko ia kuo tau tālafili ki ai he 'aho ní, 'oku 'i ai 'a e taimi 'oku tau ki'i luelue..'Oku 'uhinga pē 'eku 'ohak 'Eiki Sea he 'oku 'ohake ia he Patiseti, Filipai 4:6. Sea ko e ki'i poupuu 'e taha ki he tālafili ko eni, pea mo e hoha'a ko eni ki he vahevahe ko eni 'o e Patiseti fekau'aki mo e 'utu mo e pa'anga folau Sea. Sea, 'oku ou tui kuo 'osi mahino lelei ki he Fale ni 'a e fakamalanga 'a Vava'u 15, fekau'aki mo e palopalema 'oku fehangahangai.

Sea ko e me'a ki he 'Utú kae 'uma'ā 'a e *domestic travel* Sea mahu'inga 'aupito ke fakatokanga'i 'e he Falé pea mo e kakai 'o e fonuá 'a e mahu'inga ko ia 'o e Potungāue ko ení Sea. Ko e taimi ko ia na'e hoko ai 'a e Hilifaki Kalauní Sea na'e toko lauafe 'a e kau folau mai. Ko e fatongia 'o e potungāue ko eni ko hono *provide* 'a e me'alele ko e 'utu mo e ngaahi me'a ko eni. Ko e 'aho Mōnite Sea, kamata he *weekend* ko ení fakafuofua ki he toko 150 mei tu'apule'anga te nau 'i Tonga ni 'i he *NCD Summit*. 'Oku ou tui 'oku 'ikai ke fakapotopoto ke faka-lue lalo'i 'a e kakai 'oku nau lava mai.. 'Oku ngali lahi..

<008>

Taimi: 1140-1150

'Eiki Minisitā Mo'ui: ...sēniti 'oku fakahoko mai 'e he kau Fakafofonga fekau'aki pea mo e 'utu mo e me'a, ka 'oku mahu'inga ke fakamali'i ia pea mo e fatongia 'o e potungāue ko eni ke fakahoko ki hotau vā pea mo e ngaahi fonua muli. Pea 'oku ou tui Sea hangē ko e fakamalanga 'a e Fakafofonga Vava'u 15 'oku ou tui 'oku mahino lelei ki he Fale ni pea 'oku ou ki'i fakamaama pē au Sea ke tokoni atu 'a e mahu'inga, pea ko e puputu'u Sea, pau te tau 'i hē ... peesi 97 'oku ou tui 'oku tau nonga mo fiemālie ...

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

'Eiki Minisitā Mo'ui: 'Oku ou tui pē ...

Sea Kōmiti Kakato: 'Io.

'Eiki Minisitā Mo'ui: Mālō e ma'u faingamālie.

Sea Kōmiti Kakato: 'Io, 'oku ou tui pē 'e Hou'eiki 'oku mou laumālie lelei ke tuku pē e nō ki he Palēmia mo e Pule'anga. 'Eiki Nōpele 'oku toe 'i ai ha me'a kehe 'oku ke me'a ki ai?

Lord Nuku: 'Io lahi 'aupito ia Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Sai.

Lord Nuku: Ko ia 'Eiki Sea. Ko e 'uhinga pē 'eku hanga 'e au 'o 'ohake e nō Sea koe'uhī ko hotau fofonga ki muli. Pea neongo e ki'i veesi ko eni Filipai vahe 4 veesi 6 'Eiki Sea, kā 'oku fakahoko mai pē, tuki, tuki pea 'e to'o, he ē, he 'ikai ke tau nofo pē 'aki e ta'epuputu'u ta'etukituki he matapā pea 'oku 'uhinga pehē. Ko e lau ko ia 'a e tohi matolu Sea 'oku mea'i ...

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia 'oku faka'osi pehē, 'i he lotu mo e hūfia pea fai mo e fakafeta'i.

Lord Nuku: Sio ki he tonu pasika Sea. Ko ia ko e 'uhinga pē ia hono 'ohake ke fakamanatu pē ko e me'a ko eni 'oku, mahino pē kiate au ia e, 'oku 'ikai ke tuku ha ivi e Kapineti he'enau feinga ke to'o e kavenga ko eni. Kā koe'uhī ko 'ene kei tu'u mai ko ē he tohi pea 'oku pau leva Sea ke fai pē hono tokangaekina. Ka ko e me'a ia fekau'aki pea mo e nō Sea.

‘Oku ‘i ai ‘a e me’a ‘e taha ‘oku fai ki ai ‘a e tokanga Sea ko e *citizen* ua. Na’e tali ‘e he Fale ni ‘a e *citizen* ua. Pea na’e ‘ikai ke tali‘aki ia ha *condition* pē ko ha fa’ahinga tu’unga. Pea hanga leva ‘e he Fale ni ‘o fa’u ‘a e ngaahi tu’utu’uni ki hono totongi. Pea ko ‘eku lave’i ‘Eiki Sea, ko e kakai ko ē hotau kakai ko ē pea mei muli. Ko eni kuo nau ‘osi hanga ‘o ‘omai, lī silini mai lahi. Ka ko ‘enau tū’uta ko ē hotau fonua ni ‘Eiki Sea, ‘oku pau ke nau ōmai nautolu ‘o totongi e pa’anga mahalo meimei 1000 kae‘uhī kae lava ke nau a’usia ‘a e tu’unga ko eni. Ko e kole ko ē ‘a e motu’a ni, ke nau ... fēfē kapau te nau *apply* pē ‘enau paasipooti Tonga, ko e totongi pē ia. Ko e anga ia ‘o e kole. Pea kapau leva he ‘ikai ke he koe’uhī ko e taimi ko ē ‘oku nau tū’uta ai ko ē ko ē ki mu’a ke ōmai ko ē ‘o fai e kole ko eni ‘Eiki Sea, ‘oku nau totongi visa kinautolu ia he ko e muli. Ka ‘oku ‘osi hanga ‘e he lao ia Sea ‘o faka’atā kinautolu ke *citizen* ua. Ka ko e fokotu’utu’u ko ē ‘oku fai ko ē ‘e he Pule’anga Sea ‘oku ki’i mafasia fakapa’anga, ‘a e *citizen* ua. Pea ko e ‘uhinga ia ‘a e kole ko ē ‘o e ‘aho ni ...

Sea Kōmiti Kakato: ‘Eiki Palēmia ...

‘Eiki Palēmia: ‘E, fakamolemole mu’a Fakafofonga. Ko e me’a ko eni ‘oku ‘omai ‘e he Fakafofonga ‘oku ‘i ai ‘ene mo’oni ‘a’ana. Kuo ‘i ai e ‘ilo ki ai ‘a e motu’a ni. ‘Oku ‘i ai ‘a e kau ha’u mei muli ‘oku nau ki’i taka lāunga, ko ‘enau ha’u ē mei muli hili ‘enau lī he kalapu mo e hā fua mo e hā fua, pea ko e ‘ai ia ke me’a ia kuo toe ki’i ‘ai e ki’i, nau ki’i ‘ova ... Kapau ko ‘enau visa tau pehē ko e, ko e māhina ‘e taha, ko ‘ene ‘ova pē ko ia ‘oku ki’i *fee* ki ai. Pea mo e hangē ko e me’a ko eni ‘oku tokanga ki ai ‘a e Fakafofonga, ‘oku ‘i ai pē e mo’oni ai. ‘Oku mahu’inga ki he Pule’anga ka ‘oku manatu’i foki ko e me’a ko eni ‘oku ‘ikai ko ha’amau toki ‘ai eni, ko e tafē mai pē eni mei he kuohili pea na’e ‘i ai pē e ‘uhinga lelei na’e fai ai ‘a e me’a ko ia, ka ‘oku mau fokotu’u atu, mo’oni e lau ko eni, fēfē mu’a ke tukuange ke mau toe ki’i sio ki ai ki he ta’u kaha’u ki he Patiseti ta’u kaha’u na ‘oku totonu ke fai ha ngāue ki he me’a ko eni ke fakafiemālie ki he’etau kau Tonga nofo muli he ko kinautolu ‘oku nau tokoni mai ka tautolu. Mālō.

‘Eiki Minisitā Lao: Na’a mau kole pē ke tukuhifo hangē ko e me’a ko ē na’e fakahā atu ‘anenai, ‘oku ‘i ai, ko e lao kehe ia ‘a e, ke *reinstate* kinautolu. Pea ‘oku nau hū mai ai ‘a e fa’ahinga ia na’e ‘ikai ke nau, na’a tau fa’u lao tautolu pea nau liliu kakai. Ko ‘enau toe, ko e toe ha’u ko eni ke *reinstate*, na’a mau ... na’e 800, ka na’a mau tukuhifo ‘o ‘alu hifo ‘o loto e fa’ahinga ke 400 manatu’i ko e ‘ofisi ia ‘a mautolu ‘oku mau fehanga hangai ko ē mo e kau ha’u mei muli. Pea na’a mau tukuhifo ‘o 400, pea ‘oku mau toe ki’i talatalanoa pē he nau kole ange pē ki hoku fanga tokua, faka’amu au ko moutolu na’a mou tu’u ko ē ‘o sio atu ki he kau muli ko ē ‘oku ha’u, ho’omou pehē atu, ka ... ‘e toe fai pē e ki’i ngāue kā kuo ‘osi tukuhifo ia. Ka ‘oku hangē ko ‘eku lau ko e tukuhifo eni mei he 800 ki he 400, ko e taimi ni ‘oku mau kei hanga pē ‘o fakakaukau’i ka ‘oku, he ko e me’a ‘oku tau hanga ‘o fakatokanga’i ko e fu’u holo, ko e holo pēseti ‘e 50.

Sea Kōmiti Kakato: 50, ko ia.

Māteni Tapueluelu: Sea, fakamolemole kau ki’i tokoni pē Sea mu’a ki he me’a ko ‘e ē. Ko e holo ia ko eni ‘oku ‘ikai ke fe’unga he taimi ko ē te tau fakakaukau’i ai e me’a ko eni. Hā kuo ‘ave ai e visa ta’etotongi ki ‘Esia kae ‘ai e visa ia ki he kakai Tonga ko ē ‘oku nau ōmai ki Tonga ni, ‘a ē ko ē ‘oku nau lī mai ko ē e pa’anga *remittances*, fe’unga ia mo e pa’anga, pēseti ‘e 28 ‘o ‘etau pa’anga fakakātoa e fonua. Ke ki’i fakakaukau’i mu’a e me’a ko ia he ko hono ‘uhinga he na’e pou pou pē ‘a e Pule’anga ke fakakaukau’i ha ngaahi founa ke tau hanga ‘o faofao’i e faingamālie

ko ē ‘o e tokoni ‘a e kakai Tonga mei muli pē ko e *remittances*. Pea ko e taha eni e founa ‘e fehu’ia ia. Hā kuo ta’evisa mai ai hotau kāinga ‘Esia, ko e kakai Tonga ko ē ‘oku nau lī pa’anga mai hotau kakai totonu, pea ‘ai visa ia Sea ‘o toutou totongi. Tokoni pē ia. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Hoko atu ‘Eiki Minisitā Lao.

‘Eiki Minisitā Lao: Mālō ‘Eiki Sea, hangē ko ‘eku lau, me’a ‘oku ou lave ki ai, ‘e lava pē ia. Ko e ki’i konga, ko e konga, ko e konga lahi ena ia na’e sio ki ai ‘a e Kapineti, ko e kakai eni ‘oku nau, na’e ‘ikai ke nau hanga ‘e nautolu, ko tautolu na’a tau fa’u lao, kuo pau ē ke to’o, *renounce* ‘enau ... Tonga. Pea ko tautolu pē eni kuo tau toe hanga ‘o fa’u e lao ‘o faka-Tonga’i ‘a e kulupu fo’ou ko e fa’ahinga ‘oku fa’ele’i ‘i muli ‘e he kakai fefine Tonga. Ko e ki’i kulupu ko eni, ko e ki’i kulupu ia na’e hū mai ai ke ua pē tolu ho’o tangata’i fonua. ‘Ikai ke ngata pē ho’o Tonga, ke ‘Aositelēlia, Nu’usila pē ko hai pē, ko e hū mai ‘i he ki’i fo’i kulupu fo’ou ko eni ko e kakai fa’ele’i ‘i muli ‘e he kakai fefine. Hangē ko e me’a na’a ku lave ki ai ‘anenai Hou’eiki, lava mai ai ‘a *Smith, Valerie Jones*. Ko e me’a pē ‘oku toe eni ia ke nau omai ‘o lēsisita. Ka na’e hanga ai ‘e he ki’i kulupu ko eni ‘o toe fakafoki ‘o kole ai ‘a e mātu’a kuo si’i mole ‘enau tangata’i fonua Tonga ke nau toe foki mai. Ko e me’a ko eni ‘oku mau hanga ‘o fai he taimi ni ko e tukuhifo, ka ‘oku sai pē. Ko eni ‘oku loto lelei pē e Kapineti toe fai pē e sio ki ai na’a lava pē ‘o, ka ‘oku ‘ikai ko ha me’a ia, ne mau tali mautolu ‘a e vaeua. Pea ko eni hangē ko e Tonga 4, ‘e lava pē.

Sea Kōmiti Kakato: Mālie.

‘Eiki Minisitā Lao: Mālō.

‘Eiki Minisitā Mo’ui: Sea kātaki pē ko e ki’i tokoni vave pē Sea fakamolemole.

Sea Kōmiti Kakato: Tokoni.

‘Eiki Minisitā Mo’ui: Tapu pē mo e Sea kae ‘uma’ā ‘a e Fale ‘Eiki ni, ko e ki’i tokoni atu pē ‘a e, ‘i he mo’oni e me’a kuo ‘ohake ‘e he Fakafofonga ‘o Tongatapu 4. ‘Oku tau lolotonga tālānga eni tautolu ia ‘i he totongi ko ē ‘o e paasipooti, *dual passport*. ‘A ē ko ē na’e holo ai ko ē mei he 800 ki he 400. Ka ko e, kā ‘oku ‘i ai pē e mo’oni e me’a na’e ‘ohake ko ē fekau’aki mo e visa, ka ko e *issue* ko ē na’e fai ki ai ‘a e talanoa ko ē ko e totongi ko ē e paasipooti na’e holoki mei he 800 ki he 400 ‘o tu’u ko ē he taimi ni. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. ‘Eiki Nōpele.

Lord Nuku: ‘Eiki Sea, ko e, na’e toki ‘ai pē ke fai e lave ki he *Visa Waiver*. Ka koe’uhī ‘oku hū hake e *Visa Waiver* ‘i he’etau *dual* paasipooti, pea ‘oku ‘i ai ‘a e fakakaukau ko ia. Ko e muli ē, ‘ikai ke ‘i ai ha fo’i kavenga ia ‘e taha mātē. ‘Osi faka’atā ‘a Siaina ia ke nau ha’u kinautolu ia, ‘o folau ‘eve’eva.

Veivosa Taka: Sea kau ki’i fakatonutonu atu.

Sea Kōmiti Kakato: Te ke tali e fakatonutonu?

Lord Nuku: Ko e fakatonutonu ia Sea ... ‘Io fakatonutonu, hoko atu.

Veivosa Taka: Tapu pea mo e Sea kae ‘uma’ā ‘a e Fale ‘Eiki ni Sea, ko e, na’e me’a e Hou’eiki ‘o pehē, kakai ē ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha’anau tokoni ‘a nautolu ia ki Tonga ni. Kakai ē ‘oku tokoni ki Tonga ni. Sea ko e fakatonutonu ...

Lord Nuku: ‘Eiki Sea na’e ‘ikai ke ‘i ai ha’aku lea ‘o pehē ...

Veivosa Taka: ‘Oku tokoni lahi mai ‘a Siaina ki Tonga ni. Ko ‘eku fakatonutonu ia he ‘oku lave’i he motu’a ni ...

‘Eiki Minisitā Mo’ui: Sea kau ki’i fakatonutonu atu Sea. Ko ‘eku fakatonutonu pē ‘a’aku Sea ki he, ke tonu pē e lēkooti, ko e folau mai ko ē ‘a e kakai Tonga ko ē mei muli, ‘oku nau ōmai ta’evisa *on arrival* ki he fo’i māhina ‘e taha, pea kapau ‘e toki ‘osi e māhina ‘e taha ko ia pea toki fai leva ko ē ha ngāue ... Ko e kau, ko e ha’u ko ē e kau Siaina mo e kau muli ia ki heni, ‘oku pau ke ‘i ai ‘enau visa ‘a nautolu ia *on arrival*. Ko ‘eku fakatonutonu ia Sea. Ko e ōmai ko ē e kakai Tonga ko ē ‘oku nau nofo muli, ‘oku nau ōmai pē nautolu ‘o tū’uta he mala’evakapuna, ‘oange ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha’anau ngofua ...

<009>

Taimi: 1150 – 1200

‘Eiki Minisitā Mo’ui: ... ‘i he’enau tū’uta ‘i Tonga ni, mahina ‘e taha pea nau toki ngāue ai. Ko e ki’i fakatonutonu ia Sea mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

Lord Fusitu’a: Sea, ko e fakahoko atu ki he Feitu’una pē ‘e lelei ke u tokoni ki he Nōpele kapau te ne tali. Mahalo na ko e ‘uhinga e Nōpele. Ko e fakalea eni e laó ‘Eiki Sea. “Ko e kakai ko ‘eni kuo pau ke lau ko e kakai Tonga, ha taha fā’ele’i ‘i Tonga ni ‘i ha tamai pē fā’ē Tonga. Ha taha fā’ele’i muli ka ko ‘ene tamai ko e Tonga, ha taha fā’ele’i muli ka ko ‘ene fa’ē ko e Tonga”. ‘A ia ko e ni’ihi ko eni...

‘Eiki Palēmia: Sea ko u ki’i fakatonutonu atu Sea fakamolemole Feitu’una.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu.

‘Eiki Palēmia: Ko ‘eku kole pē ‘aku ia ki he Hou’eiki, ko e Patisetí eni ‘a e Potungāue ki Mulí. Ko u mahalo ko e *issue* ko ení ‘oku faka’ofa’ofa pē hono ‘ohake, kae fēfē ke toki ‘ai ha taimi kehe ka tau sio ki he Patisetí.

Lord Fusitu’a: Kātaki Sea ‘oku fekau’aki tonu ia pea mo e Patisetí, ‘oku fekau’aki tonu ia mo e patisetí. ‘A ia ko e ni’ihi ko ē ‘oku ‘uhinga ki ai e ‘Eiki Nōpele, na’e mole ‘enau nofo fonua Tonga koe’uhī ko e lao motu’a, kuo nau ‘osi *qualify* nautolu ‘i he lao fo’ou. ‘A ia ko e ni’ihi ko ē ‘oku nau toe tohi kole *re-apply* mai, ke ‘oange ‘enau nofo fonua Tonga, kuo nau ‘osi *qualify* Tonga

pē nautolu he lao fo'ou. 'A ia ko e 'uhinga, pea to'o e *fee* ko ē he kuo nau 'osi Tonga pē kinautolu. Ko u tui ko e me'a ia 'oku me'a ki ai e Nōpele. Mālō 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Nōpele.

Lord Nuku: Mālō 'Eiki Sea. Ko u tui ko e fakahoha'a ko ia na'e fai 'e he motu'a ni, ko e fakahoha'a ko ia na'e fai 'e he motu'a ni 'oku fekau'aki pea mo e ngaahi totongi pea mo e ngaahi tu'utu'uni fakalao 'oku kau ki he kau liliu ko eni ko ē ke to e foki mai ko ē 'o ma'u honau tangata'i fonuá Sea. Ko e 'ohake ko eni e *issue* ko eni ko ē ki he *visa waiver*. Kā ko u lotu ke fakamahino'i ki he Pule'anga, kuo 'osi me'a mai e 'Eiki Palēmia, ke tuku ange ke fai ha ngāue ki ai 'Eiki Sea. 'Oku 'ikai ko ha toki fuofua taimi eni 'Eiki Sea ke kole me'a ko eni ki he Pule'anga. Pea ko e 'uhinga ia hono to e fakaongo atú pē 'e tali mu'a 'e he Pule'anga ke to'o ā. He ko eni 'oku kei 'i ai pē 400 ai. Kā ko e 'uhinga ia e kolé. 'E Sea, ko e kolé 'Eiki Sea 'oku 'ikai ko ha makatu'unga ha'amaui fiema'u, ko e kolé 'Eiki Sea koe'uhī 'Eiki Sea ko e kole ia 'a e kakaí ke fakahoko. Pea ko e anga ko ē 'emau nofo ko ē 'o sio ki aí, ko kumi ha feitu'u ke lava ke fakahū ai ki he Pule'anga e le'o 'o e kakaí. Pea 'oku mau pehē, kakaí foki ia ko eni 'oku nau mei nofo nautolu 'i muli. Pea 'oku mau pehē, ko e taimi ko eni ko ē, ko e vā fakatipilomētika ko ia 'o Tonga ni pea mo mulí, ko e matapā 'i he potungāue pē ko eni. 'UHINGA ia 'emau kole kia nautolú ke nau hanga 'o 'omai ha me'a ki Fale Alea ni.

'Eiki Minisitā Fonua: Sea, kole ki he Nōpele ke u ki'i tokoni nounou Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Tokoni.

'Eiki Minisitā Fonua: Sea ko e me'a ko ia 'oku me'a ki ai e Nōpele 'oku faka'ofu'ofa. Kapau ko ena kuo holo 'o pa'anga 'e 400. 'Oku hanga 'e he Pule'anga Sea 'o fakaholoki 'enau me'a fakakelekele mahalo 'oku pa'anga 'e 45, 'enau me'a mai ko ē 'o 'ai 'enau kelekelé mo e me'á. Ko e 'uhinga foki ia 'oku sai ai ko ē paasipooti ua, foki mai leva 'enau totonu ko ē ki he 'enau kelekele. Hanga 'e he Pule'anga 'o holoki 'a e me'a ko ē na'e tonu ke mamafa tahá Sea, ko ia 'oku 'ai 'e he Pule'anga ko ē ke ma'ama'á. Hā hono kovi e ki'i fāngeau he ki'i paasipootí kae meimei ta'etotongi 'enau 'ai kelekele te nau ma'u 'o a'u ki he 'enau mate Sea. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: To e mahino ange 'a e fo'i 'ai ia ko ē.

Lord Nuku: Ko e tu'unga ko ē Sea ko e tu'unga ia ki he totongi kelekele. Ko e tu'unga ko eni ki he 'ū pepa 'oku fai'aki ko ē 'a e ngāue ko ē ki he 'enau fakafoki mai 'enau tangata'i fonua mo ma'u 'enau paasipootí. Ko u fakamālō'ia au he 'Eiki Minisitā koe'uhī ko 'ene me'a mai 'oku 'ikai ke 'i ai ha hiki 'i he me'a fakakelekele fekau'aki mo e kakaí ko ia Sea. Kā ko u tui pē 'oku 'osi a'u, a'u pē 'a e fakakaukau hono tuku ki he Pule'anga Sea.

Ko e me'a 'e taha Sea 'oku fai ki ai 'a e kolé, ko e visa ngāue, pē 'e lava ke fatongia'aki hotau ngaahi fakafofonga pē fakahū atu pea mei Tonga ni ke kole ha visa ngāue ke lava hotau kakaí 'o hangatonu pē 'o ngāue. He 'oku lolotonga lava pē ia Sea 'o fai. Ka koe'uhī 'i he ngaahi alea pē ia 'a e Minisitā ko ē Fakalotofonua, 'alu 'ene kau ngāue. Ka 'oku fakangatangata pē ia Sea. Kapau, ko e kolé pē 'e lava 'e he Pule'anga 'o kole ke 'i ai ha fa'ahinga femahino'aki fakatipilomētiki ke toe tokolahe ange 'a e kakaí ko ē 'oku 'alu mei he fonua ni 'o ngāue Sea. He 'oku hangē ko e me'a

ko eni ko ē na'e me'a mai'aki 'e he Fika 4 ko ē 'o Tongatapu. Ko e pa'anga ko ē 'oku li mai ki Tonga ni ko ē he 'aho ni ko ē Sea, ko e pa'anga 'e uangeau tolungofulu meimei uangeau fānoa. Ko e li mai ia 'e he kakai, na'e 'ikai ke nau o nautolu he visa ngāue.

Sea Kōmiti Kakato: 'Eiki Palēmia.

'Eiki Palēmia: Kole fakamolemole atu 'Eiki Sea he tūkunga 'oku 'i ai 'etau feme'a'aki he Patiseti. Ko u kole ange mu'a ki he Fakafongga, te ke hiki mei he *issue* ki he *issue*, ka ko u kole atu. Tau nofo mai mu'a ki he me'a ko eni. Tuku ange kole ko ē ki he ngaahi, ha kole pē ko ha alea mo ha Pule'anga ki he visa, ki he visa ngāue. Ko u tui ko e fu'u *issue* lahi ia 'oku 'ikai ko ha issue faingofua ia 'oku tau talanoa ki ai ke tau kole ki Nu'usila. Mau kole atu ke fakafaingofua ange mu'a 'emau me'a ke nau o atu 'o ngāue 'i he hā mo e hā mo e hā. Ko e *issue* ia 'oku fu'u lahi ia. 'Ikei ke u tui au 'oku lava ke tau talanoa tautolu heni. Ka ko u faka'amu au Sea, tau tali ā mu'a 'a e Patiseti ko eni ka tau hoko atu ki he me'a 'oku hokó.

Lord Nuku: 'Eiki Sea, 'oku ou tui au ia ki ai. Ka ko fē ha to e peesi hē mo ha feitu'u ke tau fakahū 'i he Potungāue Mo'u'i ke kole ha visa. Ko 'eku lave'i ko e Potungāue Mo'u'i ko 'ene fai e tohi ke 'ave mahaki, lava ia 'e he Potungāue Mo'u'i. Ko e me'a ko eni 'oku ou kole au ko ē ki ai 'Eiki Sea...

Māteni Tapueluelu: Ki'i tokoni pē Sea, ki'i tokoni pē Sea. Ko e lipooti fakata'ú, lipooti fakata'u e ngaahi potungāue 'e lava 'o hū ai e 'ū me'a ko ia Sea. Ko e 'esitimetí ko eni ko e mata'i fika, ko e maliu, tānaki, holo, me'a pehē Sea. Mālō.

Lord Nuku: Sea, mahino pē kiate au ia e kau fakafepaki ko eni ke tuku ā. Nau 'osi fakahoko atu 'anenai, peesi 99 'Eiki Sea, pa'anga hū atú, 'osi fakamatala'i mai e tefito'i fatongia mo e 'alu'anga e silini Sea.

'Eiki Palēmia: Sea ko u fakatonutonu atu. Sea fakamolemole, fakamolemole Hou'eiki. Ko u kole atu 'oku 'i ai ho mafai ko 'ene mahino pē, pea 'oku ke fai tu'utu'uni, tuku kehe kapau 'oku 'ikai ke mahino. Ka 'o kapau 'oku fakakaukau e Feitu'una kuo mahino, pea kuo 'atā ke ke fai ha' o tu'utu'uni ka tau hoko atu na'a tau faifai kuo tau...

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia, kuo mahino ia ki he motu'a ni.

Lord Nuku: 'Eiki Sea, ko e fo'i me'a eni te u kole atu 'Eiki Sea. Kapau 'e fai tu'utu'uni ki ai e Feitu'una, lava e Kapineti 'o faka'atā 'a e fonua ke nau omai ta'evisa. Te nau lava 'o kole pehē ki Nu'usila mo 'Aositelēlia, 'ū fonua 'oku tau fengāue'aki 'Eiki Sea.

'Eiki Tokoni Palēmia: Fakatonutonu atu Sea. Fakatonutonu Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu.

'Eiki Tokoni Palēmia: 'Oku 'ikai ke hanga 'e he 'esitimetí 'o faka'atā. Ko e *agreement* ia ko ia na'e tali makehe pē ia Sea. 'Ikei ke 'i ai ha'ane felāve'i 'ana ia mo e pa'anga ko eni e 'esitimetí.

Hangē ko e me'a 'a e Palēmia, 'o kapau 'oku 'i ai ha fokotu'u, fakalahi, fakasi'isi'i pea tuku mai mu'a Sea. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō 'aupito. Kātaki mu'a Nōpele, ki'i kātaki 'o me'a hifo, kātaki 'o me'a hifo, mālō. 'E Hou'eiki mou kātaki 'o me'a atu mo Filipai vahe 4 veesi 6 pea mou toki me'a mai 'a efiāfi ke tau faka'osi. Tau liliu 'o Fale Alea.

(Liliu 'o Fale Alea pea me'a mai 'Eiki Sea 'o e Fale Alea ki hono me'a'anga)

'Eiki Sea: Hou'eiki, mālō 'aupito e feme'a'akí. Tau toki hoko atu ki he 2 'a ho'atā. Mālō.

<001>

Taimi: 1400-1410

Sātini Le'o: Me'a mai 'Eiki Sea 'o e Fale Aleá.

'Eiki Sea: Hou'eiki tau liliu ai pē 'o Kōmiti Kakato. Mālō.

(Liliu 'o Kōmiti Kakato me'a hake ai pē Sea Kōmiti Kakato ki hono me'a'angá)

Sea Kōmiti Kakato: Tapu pea mo e 'Eiki Palēmiá, kae 'uma'ā e Hou'eiki Minisitā e Kapinetí, tapu ki he Hou'eiki Nōpele e fonuá, tapu ki he Hou'eiki Fakafofonga e Kakaí. Tapu ki he Kalaké kae 'uma'ā e kau ngāue e Falé. Mālō ho'omou laumālie lelei, tau ma'u e efiāfi ni. 'E Hou'eiki, to e pē 'etau 'aho ngāue 'e 3 mo e kongá. 'A ia ko e kongá eni, toe leva 'etau 3 'a e taha 'a pongipongi, Monite mo e Tūsite, 'aho mālōlō e Pulelulu pea mo e ngaahi fatongia. Ko 'ene tu'u he taimi ni kuo mahino ki he Seá 'a e feme'a'akí, pea kuo u fakatokanga'i 'oku 'i ai pē ngaahi me'a ia 'oku fai ai pē feliuliuaki. Ko e ngaahi me'a maheni pē na'e 'omi. Ka ko 'eku kole atu pē, ke mou fakamolemole 'alā, 'oku 'i ai 'etau ngaahi vouti mahu'inga 'oku hanga mai mei mui, hangē ko e vouti 'a e Akó, ko e 'Ofisi Palēmiá, Potungāue Mo'uí, Ngaahi Ngāue Lalahí pea pehē ki he Potungāue Pa'angá. Ka ko e ngaahi vouti ko eni ko e ngaahi me'a tatau pē ia. Kaikehe ka ko e anga pē fakahoko atu pē, mou laumālie lelei, kā 'oku 'ikai ke u loto ke u fai ha tu'utu'uni fakatikitato. Ko hoku lotó, ke tau felotoi. Tau fefiemālie'aki, ko e Pule'anga temokālati eni ko e pule'anga 'o e kakaí. Ka ko 'eku kole pē ke mou laumālie lelei hangē pē 'oku fakahoko atú, toe pē 'etau 'aho ngāue 'e 3 mo e kongá. 'Oku 'i ai mo 'etau ngaahi me'a 'a tautolu ki mui, te ke lava pē 'o fai e tohi fehu'i ki he Minisitā pē ko e talanoa mo e Minisitā. Kaikehe kā 'oku ou tuku atu pē Hou'eiki kiate kimoutolu, hā pē me'a 'oku mou laumālie lelei ki ai 'e muimui atu pē ho'omou Seá ke fai 'etau fatongiá. Kā 'oku ou tui, hangē pē ko ia na'e tāsilisili ki ai e 'Eiki Sea 'o e Fale Aleá, 'oua te tau fakavave'i vave, ka tau luelue lelei pē, kā ko e anga pē ki'i tāsilisili 'oku fai atú. Mālō. 'Eiki Nōpele mei Niuá.

Tokanga ki he alepau Pule'anga mo e Pule'anga Siaina ki he visa fefolau'aki

Lord Fusitu'a: Fakamālō atu 'Eiki Sea, pea tapu mo e Feitu'una, pea tapu mo ho Fale 'Eiki. Na'e ai e me'a 'anenai fekau'aki pea mo e alepau ko ē 'a e Pule'angá pea mo e Pule'anga Siainá ki he ngaahi visa fefolau'akí. Pea na'e fakamahino mai he Minisitā ia 'oku 'ikai ko ha visa ia ki ha fa'ahinga ni'ihī pē, ko e ni'ihī pau pē. Pea ko e founa ngāue ko ē 'oku fakahoko'akí, 'oku 'i

ai e kautaha 'i Tonga ni 'oku nau fakahoko 'a e fengāue'aki ko ia ko ē mo Siainá ke nau leva'i ko ē 'a e tu'unga ko ē 'a e kau folau maí. Ko e fehu'i e motu'a ni, 'uluakí, pē 'oku ai ha aleapau mo e Pule'angá pea mo e kautaha ko iá? Ko hono uá, kapau ko ia, pē na'e tu'uaki atu koā 'a e fakahoko 'a e fatongia ko ia he 'oku taha pē 'a e kautaha 'oku 'oange ki aí. 'Oku 'ikai ke to e 'oange ia ki ha taha. Pē na'e tu'uaki atu koā? Pē na'e fou 'i he founa ngāue *procurement* ke ki 'i fakama'ala'ala mai he ko e tu'unga ko iá mahalo ko e Minisitā 'o e Potungāue pē ke ne tali mai pē ko e Minisitā Pa'angá. Ko e anga ia e faka'eke'eké 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti: Mālō, kole ki he pule'angá, 'ai mai ha tali.

'Eiki Tokoni Palēmia: Mālō Sea. Tapu mo e Feitu'una, tapu mo e Hou'eiki Mēmipa e Kōmiti Kakato. 'A ia ko e aleapau ko ení, hangē pē ko e ngaahi aleapau 'a e Pule'angá mo e ngaahi fonua kehekehe, kau ai mo e ngaahi fonua ko ení 'i 'Iulopé, hangē ko ia 'oku mou mea'í ko e 'u *Schengen States* ko ení 'i 'Iulopé 'oku ai 'etau *visa arrangement* mo ia 'oku tau ta'evisa ki ai he taimi ni. Kau lelei foki ia ki he fānau 'akapulú mo kinautolu ko ení folau atu ki 'Iulopé, 'oku 'ikai ke to e fiema'u ha tau visa ai. Ai pē ngaahi pole ai, ko e 'uhingá pē ení ko e palopalema ko ení 'o e *terrorist* mo e 'ū alā me'a pehē ka 'oku fakatokanga'i pē ia. Me'a mahino ko ē ki he Pule'angá, 'ikai ha *direct flight* mei 'Iulope, pau ke fou mai 'i Nu'usila, 'Aositelēlia mo e ngaahi fonua pehē. 'A ia 'oku 'ikai ko ha me'a ení 'oku mau 'ai faingofua, ka ko e *approach* tatau pē ení na'e fai ki he fengāue'aki ko ē mo Siainá, 'o hangē ko ē ko e me'a 'a e Palēmiá Sea, na'e fai e tokangá, he ko hono 'uhingá 'oku 'ikai ko Tonga ni pē 'oku fai 'etau ngāue pehē ni, kau ai 'a Fisi, ko Ha'amoá, ko e fengāue'aki pē ko e 'uhingá ke fakafaingofua'i 'a e 'etau sio ko ē ki he tafa'aki ko ení 'a e takimamatá. 'A ia na'e 'osi fai pē ngāue pehē ki mu'a hangē ko ení ka ai ha taha 'i Siaina 'oku fie ha'u ki Tonga ni 'oku lava pē 'o fetu'utaki ki he 'etau 'ofisi 'i *Beijing*. Lava pē 'o fai e sio ki he, ke ai ha *online permit* mo ha me'a 'o toki folau mai pē ki heni 'o ala ma'u ai ha'ane visa. Pea na'e fai pē foki e sio ki aí ko e 'uhingá ke fakafaingofua'í ko e tokolahi e kakaí ia kuo pau ke nau ō ki he 'etau 'ofisi ko ení ki *Beijing* ke ala ma'u ai ha visa ka nau toki faingamālie ke nau 'eve'eva mai ki hotau fonuá ni. 'A ia na'e fai leva e sió leva ke fai ha sio ki he *arrangement* ko ení, na'a mau sio ki he me'a na'e fai ki Fisí, me'a na'e fai ki Ha'amoá, 'enau, tau pehē ko 'enau aleapaú...

<003>

Taimi: 1410-1420

'Eiki Tokoni Palēmia: ...'O tau muimui ki he ngaahi me'a ko ia 'oku mahino kuo 'osi lele lelei pea ko e faka'amu pē ia ke hokohoko atu pē ai Sea, 'a e fengāue'aki ko ení mo e ngaahi fonua ko ení pea 'ikai ngata pē 'i Siaina mo e ngaahi fonua 'Iulopé, pea mo e ngaahi fonua pehē. Hei'ilo na'a lava ma'u ai ha faingamālie tautefito ki he tafa'aki ko ení 'o e folau'eve'evá. Ko e kautaha pē ení ia na'a nau 'omai 'enau kau *tour*, ka 'oku 'ikai ke pehē ia ai 'e ta'ofi. Ko e aleapau ko ení mo ha taha 'oku fie ha'u mei Siaina. 'Oku faingofua 'a e ngāue 'a e kautaha ko ení, he taimi ni ko e 'uhinga ko e 'ikai ha visa. Ka ko kinautolu ko ena 'oku nau fie me'a mai pē nau fie ōmai 'eve'eva mai ki he fonua ni mei Siaina, 'oku toe fakafaingofua'i ai ke ngāue ko ení 'a e 'ofisi ko ení 'a tautolu 'i *Beijing*. Ko e me'a pē ia 'e taha Sea, na'e 'osi fai pē 'a e sio ki ai 'a e Potungāue Pa'anga kae 'uma'ā 'a e Potungāue ko ení *Foreign Affairs* ki he *impact* ko ení pē ko e ha 'a e me'a 'e hoko, kapau he 'ikai toe totongi pē 'e holo ai 'a e ta'epa'anga 'oku ma'ú. Na'e 'osi fai pē 'a e sio ki ai 'a e Minisitā Pa'angá pea ko e olá pē ena 'a e *Revenue* ko ena 'oku tānaki mo e me'á 'oku tu'unga

fakafiemālie pē Sea. 'I hono fakatatau ki he lelei kehe 'e ala ma'u kia kinautolu ko eni ne folau'eva'eva mai ki he ki'i fonua ni. Ki'i tokoni pē ia Sea, mālō.

Sea Kōmiti Kakato: 'Eiki Nōpele Fika 3 'o Tongatapu.

Lord Tu'ivakanō: Tapu pē mo e Feitu'una Sea, pea ko u kole pē ki he Kōmiti Kakato. Ko e taha foki eni 'a e ngaahi fokotu'utu'u ngāue mahu'inga 'aupito ki he fonuá, ke hakeaki'i ai 'etau tu'unga faka'ikonomiká. Ko e mālō pē foki na'e lava hono tali ko ē 'o e kau *officials*, ka kou fakamālō pē ki he Pule'angá koe'uhi hono tali 'a e visa ko eni kia kinautolu ko ē 'i tu'a 'i he kau *official*. 'I he ngaahi ta'u kuohilí foki, na'e ki lalo pē 'i he teau miliona 'a e kakai 'a'ahi mei Siainá, ka kou tui ko e ngaahi ta'u ni kuo laka'aki 'a e 120 tupu miliona. Pea kapau 'e ma'u 'e he fonua ni ha ki'i kongá si'isi'i 'o e kakai ko ia, ko e silini lahi ia 'oku tafe mai ki he fonua. Pea ko e taha eni 'a e ngaahi fokotu'utu'u, fakamālō ki he Pule'anga 'a e lava ke fakahoko 'a e ngāue ko eni. Ko ia ko u kole pē ki he Falé ke mou tali mu'a. Mahino pē 'a e 'ū me'a ko eni na'e 'omai ia hangē ko e ngaahi *short* folau mo e ngaahi me'a pehē, ka kou tui mahalo ko e me'a pē ke tokanga'i 'a e ngahi me'a ko ia, ka ko e me'a ko ē ki he kau siainá, ko e taha ia 'o e ngaahi polokalama faka'ofa'ofa 'e lava ke tānaki atu 'a e pa'anga 'a e fonua. Pea ko ia 'a e pou pou atu pē Sea, ko u fokotu'u atu.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

Lord Tu'iha'ateiho: Kātaki ke 'ai atu pē 'a e ki'i fehu'i faka'osi 'o fekau'aki pē eni mo e ni'ihi ko eni 'etau fānauako 'oku nau ō atu 'o ako hangē ko Siainá. Pea 'oku 'i ai mo e ni'ihi 'oku 'i Cuba, kapau 'oku kei fakahoko pē 'a e polokalama ko ia. Ko 'eku 'uhinga pē 'aku pē ko hai 'oku ne hanga 'o *take care* 'a e ni'ihi ko eni? Ko e toko 150 mahalo pē lakaange ai 'a e ni'ihi ko eni 'i Beijing. 'Oku 'ilo pē 'e he ni'ihi 'etau fānauako 'oku mahalo 'oku *limit* pē 'enau ki'i patiseti 'oku 'oange kia kinautolu, pea 'oku mahu'inga 'aupito ke 'i ai ha taha ke ne hanga 'o lehilehi'i kinautolu, ke 'oua tenau tō ki ha fa'ahinga faingata'a 'a e ngaahi fonua ko ē 'oku nau feinga ako ai ke foki mai ki he fonua ni. Mahalo ko 'eku hanga pē 'o 'eke pē 'oku 'i ai ha 'elia ke nau ...Mālō.

'Eiki Tokoni Palēmia: Mālō Sea, ko e tali atu pē ki he fehu'i mahu'inga ko eni 'a e 'Eiki Nōpele. 'Io, ko e kau sikolasipi ki Siaina 'oku fili pē 'e he *Embassy* ko eni 'a Siaina 'i Tonga ni. Pea 'oku fai pē 'a e fengāue'aki vāofi pē ko e 'uhinga pē ke 'ilo'i 'a e ngaahi feitu'u 'oku nau 'i ai, ngaahi *contact number* mo e me'á. Pea kou tui lelei pē 'oku tauhi lelei 'e he 'Amipasitōa Tonga ni ko ē ki Siaina 'a 'enau *contact* ko eni mo 'etau fanau ko eni 'i Siaina. Ko ia Sea, ko u tui 'oku tokamālie 'a e pōtalanoa pea ko u fokotu'u atu ai pē Sea, ke tali mu'a 'a e vouti ko eni 'a e potungāue ni. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Faka'osi pē 'a e 'Eiki Nōpele 'o Niua.

Lord Fusitu'a: Mālō 'Eiki Sea. 'Oku ou kole fakamolemole ki he Kapineti. 'Oku 'ikai ke u fakahalaki 'e au 'a e ngāue ki he Langa Fakalalakalá. Ko e fo'i fakakaukau ia ke 'omi ha pa'anga ki Tonga ni, 'e toe lahi ange 'a e pa'anga ke vahevahe holo ki he 'enau ngaahi ngāué. Pea 'oku ou fakamālō au ki ai. Ko e 'uhinga 'eku fehu'i 'aku ko e fehu'i faka-*Policy* ki he Minisitā 'a e Potungāué, ko e fakafounga ngāue ia. Kuo 'osi fakamahino mai 'a e tafa'aki ko eni mei he Tokoni

Palēmia, ka na'e pehē ko e kautaha pē 'e 1 na'e 'oange ki ai. Kapau na'e toe tufotufa holo ki ha ngaahi kautaha, ke toe lahi ange 'a e pa'anga ko ē 'a e ngaahi kautaha 'i Tonga ni, ke nau vahevahe holo 'enau ngaahi ngāue. Hei'ilo na'a toe fakapotopoto ange ...ko e 'uhinga ia 'eku ta'efiemālie ai 'a e tali fehu'i, he 'oku te'eki ai fakahamai pē na'e fofou he *process* ko ē 'o e *procurement*.

'Eiki Palēmia: Sea, ko e 'atā pē ki ha taha Tonga 'oku ne lava 'o alea'i ha'ane kau folau mei Siaina. 'Oku 'ikai ke tapui ia 'e ha taha. Kapau 'oku 'i ai ha taha, Kautaha 'i Tonga ni pē fakafotuitui tene lava mo ha'ane kau *tour* ki Tonga ni, pea fai ha'anau femahino 'aki mo e Pule'anga, 'o fai 'a e fanga ki'i alea, 'o hangē ko e me'a ...'Oku 'ikai ha me'a ia 'e maumau ai. Ko e kaveingá 'oku taha pē. Ko 'etau fiema'u ke tokolahi 'a e kau *tour* mai ki Tonga ni, ke fakalahi 'etau pa'anga hūmai. Ko e kaveinga ia, pea 'oku hanga leva 'e he Pule'anga 'o fokotu'utu'u katoa. 'a e ngaahi me'a ko eni na'a lava 'o fakahoko.

Lord Fusitu'a: Ko e ki'i tokoni pē ki he Feitu'una. 'A ia 'e laumālie lelei pē 'a e Pule'anga, ke toe ki'i tufotufa holo 'a e laiseni ko ia ki ha toe ngaahi Kautaha?

'Eiki Palēmia: 'Ika ha me'a tene tapui. Ka 'oku 'i ai ha Kautaha heni 'oku lēsisita te nau lava pē ia.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō!

Lord Nuku: 'Eiki Sea, kole atu pē mu'a 'Eiki Sea. Ko 'eku ki'i kole atu pē 'Eiki Sea, 'oua te ke manavasi'i ki he taimi. Ko e hā 'a e ki'i me'a te mau lava ke fakaongo atu Sea, ko e me'a ia 'oku mahu'inga kia kimautolu. Ko e 'uhinga pē ko e vahevahe ko eni na'e fai mai 'e he Pule'anga Sea. Ko e Konga 1, 'oku fekau'aki pea mo e Konisitūtone 'oku 'i ai 'a e potungāue 'e fā.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

Lord Nuku: Ko e Konga 2 – Ko e ngāue ki mulí mo e malu'i 'o e fonua ni Sea, 'oku 'i ai 'a e potungāue pē ai 'e ua. Pea ko e 'uhinga ia ko ē na'a mau fakahoha'a atu ai 'i he Va'a ki Mulí koe'uhí ko e potungāue pē ia 'e ua 'oku ne fai. Pea ko e Potungāue 1 ko eni ki mulí, 'a ia ko e malu'i 'oku nofo ia 'i he kau Tau 'a 'Ene 'Afió. Ko e fetu'utaki mo mulí, ko e 'uhinga pē 'a e fakahoha'a atu Sea, kou hounga'ia 'i he faka'atu'i 'oku fai mai mei he Feitu'una.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō!

Lord Nuku: Ka ko e 'uhingá ia 'eku fakahoha'a atu Sea. Ko e Patiseti Sea, ko e 'aho tolu ko eni Sea, ki he motu'a ni ko e fu'u 'aho lahi faka'uli'ulia.

Sea Kōmiti Kakato: Poupou!

Lord Nuku: Ki he toenga ko eni. Ko e 'uhinga pē ia koe'uhi ko e me'a ko eni na'a mau mahu'inga'ia ai, pea lahiange 'a e mahu'inga ia 'o e fonua.

Veivosa Taka: 'E lava ke fai ha ki'i tokoni.Sea?

Sea Kōmiti Kakato: Tokoni!

Veivosa Taka: Tapu pea mo e 'Eiki Sea, kae 'uma'ā 'a e Fale 'Eiki ni Sea. Ko u fokoutua hake pē hoku fokoutua'anga 'o vakai atu ki he ngaahi feme'a'aki a e kau Hou'eiki, pea kou fakamālō

‘aupito ki he Hou’eiki ko eni ‘ene tokoni kuo fai ma’a e Pule’anga ko eni ‘ene ngaahi feme’a’aki mo ‘ene hoha’a fekau’aki mo e lelei ‘a e fonuá. Ko u fokotu’u atu pē Sea, ke ke mea’i pē ko ‘eku tokoni Sea, ko e me’a ‘oku ou tokoni atu ai Sea, he ‘oku lave’i ‘e he motu’a ni. ‘Oku ‘i ai ‘a e ni’ihi ‘i he tēpile ko ē, na’a nau Minisitā he ngaahi ta’u kuo mahili atú . Pea hangehangē Sea, ‘oku nau toe fie foki mai ‘o Ministiā!

Sea Kōmiti Kakato: Ko u kole atu, kātaki Ha’apai 13 malanga pē ‘i ho’o poini, ‘oua te ke tau sino. Malanga pē ‘i ho’o poini.

Veivosa Taka: Sea, ko ‘eku ‘uhingá he ko e poini ko ē ‘oku nau ‘omai ko e poini pē ‘e ua.

Lord Nuku: Fakatonutonu atu Sea.

Veivosa Taka: Na’a ‘oku toe fie foki mai ‘a e Minisitā ko eni ki he Ngaahi Ngāue’anga Lalahi?

Lord Nuku: Ko e fakatonutonu. Mole ke mama’o ‘oku ‘i ai ha toe fie foki atu ia.

Veivosa Taka: Sea, ‘oku tala ia ‘i he’ene ngaahi malanga ‘a e ngaahi me’a ko eni ‘oku ne ‘omai.

Sea Kōmiti Kakato: Mo kātaki Ha’apai 13. Ko ‘eku kole atu Hou’eiki, malanga pē ‘i ho’o poini. ‘Oua teke tau sino. Malanga pē ‘i ho’o poini. Teke toe hoko atu pē?

Lord Tu’ilakepa: ‘Oku ‘ikai ha’ane me’a ‘ana ‘e fai, mo e fakapiko.

Veivosa Taka: Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Malanga pē he poini.

Veivosa Taka: Sea, ko ‘eku malanga pea mo ‘eku fiefia ‘i he vouti ko eni. Ko e vouti eni ‘a e Palēmia. Ko e ngaahi me’a kotoa ko ē kuo fai ki ai ‘a e feme’a’akí.

Sea Kōmiti Kakato: Na’a ke kole mai ke ke tokoni, kā ko u lave’i atu ‘oku ke malanga koe, 13 na’a ke kole mai keke tokoni....

<004>

Taimi 1420-1430

Sea Kōmiti Kakato: ...kā ‘oku ou ongo’i atú ‘oku ke malanga koe.

Veivosa Taka: Sea kapau kuo ta’ofi ‘a e malangá ia Sea pea ko ‘eku tokoní pē ‘aku ia ko e ‘uhingá ko ‘eku hoha’a he ‘oku ‘i ai pē ‘etau ngaahi fehu’i. Ko e hā ‘a e ‘uhinga ‘oku ‘i ai ‘a e vivili ko eni ‘a e ni’ihi ko ení hili ko ia kuo mea’i ‘e he Feitu’una kuo mahino ‘etau vouti ko eni, kae ‘omai ki he fakakaukau ‘a e motu’a ni ia Sea ko e vouti eni ‘a e ‘Eiki Palēmia, hangē ‘oku nau feinga ke tukuhifo ‘a e ‘Eiki Palēmia ‘a e kakai.

Lord Nuku: Sea ko ‘eku fakatonutonu atu ‘Eiki Sea.

Veivosa Taka: ...pea ko e ‘uhinga ia ‘oku ou tu’u hake aí Sea ke u tokoni atú ...

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu.

Lord Nuku: Ko e vouti ko eni ko ‘ene tu’u ko ē hē ko ē hē ko e Minisitā ki Muli, ‘oku ‘ikai ke pehē mai ia ai ko e me’a ‘a e Palēmia Sea.

Veivosa Taka: ‘Oku ou fakatonutonu atu Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Kātaki 13 ‘o tali hifo.

Lord Nuku: Ko ‘eku fakatonutonu ia ki ai, ko e vouti ko eni ...

Veivosa Taka: Ko e Minisitā ki Muli kā ko e Palēmia Sea ko e fakatonutonu ia.

Lord Nuku: ‘oku tu’u mai ia heni ko e Minisitā ‘o e *Foreign Affairs*.

Sea Kōmiti Kakato: Na’a ku kole atu pē tau kamata ko ē uike kuo ‘osí ko e fakatonutonú ‘oku ne fa’a fakatupu ‘e ia ‘a laumālie tuputāmaki ‘iate kimoutolu.

Lord Nuku: Te u faka’osi atu Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Tuku mu’a ke faka’osi mai ‘a e Nōpele, Nōpele ...

Lord Tu’ilakepa: Ko ‘eku ki’i kole atu pē ‘a’aku ia ke u ki’i tokoni atu Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Tokoni mai.

Lord Tu’ilakepa: Tokoni pē ki he Fale ‘Eiki ni, ko ‘etau ngāue ko ē ‘i he Fale ni fakamolemole ‘oku totonu ke ho’ata mai ā ke tau feinga ke tau ngāue fakataha ‘Eiki Sea. Kau ia ‘i he me’a na’a ke me’a mai pea ‘oku ou kei puke me’a ko eni ‘a e Tokoni Palēmia tonu ke tau ngāue fakataha. Pea to’o pea mole ke mama’o ko e ‘uhinga ha fa’ahinga faka’uhinga mo e...(kovi e ongo)....

Veivosa Taka: Sea kau ki’i tokoni atu pē ‘Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Kātaki 13 tali hifo ‘oleva ke ‘osi ē.

Lord Tu’ilakepa: Pea ko e ‘uhinga ko ē Sea ‘oku fakaongo mai ‘a e kakai ‘o e fonua he ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha Patiseti mo ha ‘esitimetia ‘i he kakai, ko e kau Mēmipa pē ‘o e Fale ni ‘oku nau lau ‘a e ‘ū Patiseti ko eni, ka ‘i he taimi ko ē ‘oku fakama’ala’ala pehē ai Sea pea ‘oku fanongo mai leva ‘a e kakai ki he me’a ‘oku a’usia ‘e he Pule’anga mo e me’a ‘oku teuteu ke ngāue’aki ‘e he Pule’angá ‘Eiki Sea. Ko ‘ene ‘osi ko eni ‘oku tau tali ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha me’a ko e taufehi’a, mahalo ko e fakamā’ala’ala pē ia ‘Eiki Nōpele ko e ‘osi pea tau tali.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia ko ‘eku ‘uhinga na’a ku kole atu pē he uike kuo ‘osi he’etau kamata, mou tokanga ki he tokoní he te te maumau’i homou ngaahi lotu. Ko e tokoni ē na’e fai ‘e he ‘Eiki Fakafofonga fika 1 ‘a e Nōpele ‘o Ha’apai, pea mo e tokoni na’e fai mai ‘e he ‘Eiki Minisitā Fonua, ko e me’a ia ‘oku ui ko e tokoni, 13 te ke to e hoko atu.

Veivosā Taka: Ko ‘eku tokoni pē. ‘Oku ‘i ai ‘a e lea Tonga Sea ko e momole ‘olunga ‘oku ne ‘omai ‘e ia ho’ata ‘o e lea ko ia ‘i he ‘aho ni, ‘oku nau hanga ‘omai ‘aki ‘a e ngaahi lea ko ē pea ‘osi ko ia pea ‘oku kehe me’a ia ‘oku nau fakakaukau ki ai. Ko e ‘uhinga ia ‘oku ou kole atu Sea, te au talanoa he patiseti he ko e me’a ia ‘oku mahino ...

Lord Tu’ilakepa: Fakatonutonu atu ‘a e me’a mahino ‘oku tau ngāue ai.

Sea Kōmiti Kakato: Kātaki mo me’a lōua hifo ki lalo. Ko e me’a ‘oku ou kole atu mou talanoa mai pē he pōini, ‘oua ‘e tau sino, pōini.

Lord Tu’ilakepa: Ko ia Sea.

‘Eiki Minisitā Mo’ui: Sea, kole atu pē sea ha ki’i faingamālie ke fai atu pē ha ki’i tokoni Sea, lolotonga ‘a e ki’i longoa’a ko eni ‘oku hoko Sea. He me’a ko eni ‘oku hoko. Sea na’e ‘i ai ‘a e fehu’i na’e ‘ohake ‘e he Fakafofonga Nōpele fika 2 ‘o Ha’apai, pea ko e me’a ko ē ‘oku tau hoha’a ki ai ‘i he taimi ni Sea, he na’e te’eki ai ke lava vete’i ‘aneafi, peesi 81 Sea, pea ‘oku ou kole atu ki he Hou’eiki ke mou me’a hifo ki ai. “Ko e tangata lelei ‘oku fisi ki tu’a ai ‘a e lelei mo e koloa lelei ‘oku fa’o ‘i hono loto Sea”.

Sea Kōmiti Kakato: Fakafeta’i.

Minisitā Mo’ui: ...’oku ou fie fakamanatu ki he Fale ‘Eiki ni Sea ‘oku mahu’inga ko e kakai lelei kitautolu pea ‘oku mahu’inga ke fisi ki tu’a ‘a e lelei mei he koloa lelei ‘oku tau talanoa’i ki he lelei fakalukufua ‘o e fonua.

Sea Kōmiti Kakato: Fakafeta’i.

‘Eiki Minisitā Mo’ui: Ko ‘eku ki’i tokoni pē ia Sea, toki hokohoko atu ‘a e fo’i laine ia he peesi 81 Sea, kā ‘oku ou tui ‘oku mahu’inga ke hoko ‘a e ngaahi me’a ko eni ke ‘ai ke fisi ki tu’a ke fanongo mai ‘a e kakai ‘o e fonua ‘i ai ‘a e me’a lelei ‘oku tau talanoa’i pea ko e iku’anga ko e lelei fakalukufua. Ko e ki’i tokoní pē ia Sea mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

‘Eiki Minisitā Mo’ui: Pea ‘oku ou fokotu’u atu ai pē Sea mālō.

Lord Nuku: ‘Eiki Sea faka’osi atu ai pē au, ko ‘eku faka’osi atu pē au ia Sea ...

Sea Kōmiti Kakato: ‘Oleva ke faka’osi mai ‘a e Nōpele.

Lord Nuku: Ko ‘eku faka’osi atu pē ‘aku ia koe’uhī ko e pule’i ko ē Potungāue ‘ulu’i ‘ofisi ko ‘eku tui ko ē ki ai ko nautolu hangē ko e pa’anga fetu’utaki pea mo e folau Sea ‘oku ou tui ‘oku ‘ikai ke fe’unga ki he ngaahi fatongia ko eni ko ē ‘oku fai, ka ko ‘eku faka’osi atu Sea ko e me’a ia na’a ku tokanga ki ai ‘i he peesi 100 kā ko e anga ko ē hono tu’unga ‘i he taimi ni, anga ‘a e feme’a’aki Sea, ko e me’a ko ē na’a ke kole mai ki ai, faka’ofa’ofa, ka ko e fatongia ko ē motu’a ni ‘oku ou tui kuo mahino ia ki he Fale ni, kā ‘oku ‘ikai mahino ia ki he kakai ‘o e fonua, ko e

‘uhinga ia ko ē mo ‘eku faka’osí atu ia. Mālō ia kuo mahino ia ki he Fale ni ka na’a ku faka’amú ‘e mahino ki he kakai ‘o e fonua, tuku ā ke toki fai atu ha fakahoha’a ha to e me’a ‘e taha, fokotu’u atu.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Tau pālōti, kalake. Ko kimoutolu ‘oku mou loto ke tau tali ‘a e vouti ‘a e Potungāue Ngaahi Ngāue ki Muli, kātaki ‘o hiki ho nima.

Pālōti pea tali Vouti Potungāue Ngaahi Ngāue ki Muli

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a Māteni Tapueluelu, Vili Manuopangai Faka’osiula Hingano, Veivosa Taka, Sāmiu Kuita Vaipulu, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā ki he Ngāue Fakaloto Fonua, ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Minisitā Lao, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Kautaha Pisinisi ‘a e Pule’anga, ‘Eiki Nōpele Fusitu’a, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’ateiho, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa. ‘Eiki Sea ‘oku loto ki ai ‘a e toko hongofulu mā ono, hongofulu mā fitu kia ‘Eiki Nōpele Tu’i’āfitu.

Sea Kōmiti Kakato: Ko moutolu ‘oku ‘ikai ke mou loto ke tali ‘a e vouti ‘a e Potungāue ‘a e Ngaahi Ngāue ki Muli kātaki ‘o hiki ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Oku ‘ikai ha fakahā loto ki ai Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Fakamālō atu Hou’eiki, tau hoko atu ki he vouti hoko, ko e Kau Tau ‘a ‘Ene ‘Afio, tuku atu ki taumu’a ke fai mai ha fakama’ala’ala.

Alea’i Vouti Kau Tau ‘a ‘Ene ‘Afio

‘Eiki Minisitā Kau Tau ‘a ‘Ene ‘Afio: Sea ko e fakamālō ki he Minisitā, ‘oku ‘i ai pē ki’i hiki Sea ko e ki’i hiki pēseti ‘e 2. Pea ‘oku ‘ikai ke to e ‘i ai ha liliu Sea ‘i he ‘esitimetī ‘a e Tau Malu’i Fonua ‘a ‘Ene ‘Afio, mahalo ko e me’a pē ‘oku liliu ai Sea ko e faifatongia ‘oku feinga ke to e sai ange kia Tupou mo Hou’eiki mo e fonua kae ‘uma’ā ‘a e Pule’angá Sea ko e taimi ko ē ‘oku fiema’u ai ‘e he Pule’anga ha tokoni mo ha naunau fakanātula ‘e hoko ki he fonua ni Sea, ‘oku ou fokotu’u atu ‘a e ‘esitimetī ko eni.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō, ‘Eiki Nōpele fika 3 ‘o Tongatapu.

Lord Tu’ivakanō: Tapu pē mo e Feitu’una Sea. ‘Oku ou pehē ‘e au ‘e to e me’a hake ‘o kole he ko e taha eni he potungāue ia ‘oku ou sio ‘oku lelei ‘aupito koe’uhī he ‘oku ‘ikai ke ngata pē foki ‘enau faifatongia ko e fakafofonga’i ‘a e fonua he ngaahi tauhi ‘o e melino ka koe’uhī ‘oku ne to e ‘oange ki he fānau ko eni ‘a e fa’ahinga pōto’i ngāue ‘aonga ‘aupito ki he taimi ko ē ‘oku nau nofo mai ai mei he faifatongia ko eni. Pea ‘oku ou faka’amu pē tonu pē ke to e vakavakai’i ke sio ‘a e ‘Eiki Minisitā Pa’anga ko e taha eni ‘i he ngaahi potungāue ‘oku lelei ‘aupito pea ‘oku fai honau fatongia ka ko e me’apango pē ‘oku ‘ikai ke ne kole, ka ‘oku ou fokotu’u atu ke tau tali ‘etautolu ‘a e vouti ko eni, mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō, kalake ...

Lord Nuku: Ko ‘eku ki’i kole pē ‘e taha. Ko e tu’unga ‘oku fai atu ai ‘a e fakahoha’a ‘Eiki Sea pehē ki he ‘Eiki Minisitā. Ko e ako ngāue, ko e ‘uhinga pē ‘e taha ‘oku tokanga ki ai ‘a e motu’a ni ia ‘Eiki Sea ‘oku kau eni ‘i he ngaahi faingamālie ko ē ko ē ki he to’utupu ‘o e fonua.

Sea Kōmiti Kakato: Kātaki ‘Eiki Nōpele ‘oku ‘i ai ha peesi?

Lord Nuku: Peesi 115. ‘Ofisi ‘o e Kau Tau Malu’i Fonua ‘a ‘Ene ‘Afio, Polokalama 6, Ako Ngāue.

Sea Kōmiti Kakato: Sai hoko atu.

Kole ke fakangaloku polokalama ako kau sōtia ki he hakotupu e fonua

Lord Nuku: Ko ia Sea, ko e ‘uhinga pē fakahoha’a ia ‘Eiki Minisitā he ‘oku ou lave’i pē he koe’uhī he ko e ‘aho ‘aneafi ‘i he ui ko ē ‘o e sōtia na’e hangē kiate au na’e ‘ikai ke fakangatangata sivi, ka ko e ‘aho ni ‘oku ...ko hai pē ia ‘oku malava ke hū ‘i he tu’unga fakaako mo e me’a pehē, ka ko e ‘uhinga ‘eku talanoa ki ai ‘Eiki Sea koe’uhī he ko e potungāue ko eni ‘oku lahi ‘enau ngaahi polokalama. Ka koe’uhi ko ‘eku lave’i ki he anga ko ē hono ui ko ē ‘i he ngaahi ‘aho ni hangē ko e *recruit* ko ē ‘a e potungāue ‘Eiki Sea, kapau he ‘ikai te ke lava kapau ko e *form* 6 pē mo e 7, ka ‘oku ou tui ‘oku ‘i ai ‘a e fanga ki’i kakai ‘i lalo mahalo pē ‘oku tonu pē ke lava ‘o tokoni’i. Ko e kole pē ki he ‘Eiki Minisitā ke ne to e ki’i vakavakai’i pē na’a ‘oku ‘i ai pē ha tafa’aki, na ko e kuki pē ko fē feitu’u ko ē ke lava ke *recruit* atu ai kinautolu ki he ako ngāue, he ko ‘eku lave’i ‘aku ‘Eiki Sea, hangē ko e Fokololo ‘oku hū ai ‘a e *form* 4 ia ko e *form* 5, pea ko e kole pē ia ki he ‘Eiki Minisitā na’a lava koe’uhī ke to e ki’i fakangaloku ange ‘a e founga fakahū ko ē ki he ‘ene polokalama ako, ako ngāue, ‘a ‘eni ko ē ‘oku tu’u ko eni ko ē ‘a e *training*. Koe’uhī ke ‘i ai ha faingamālie ai he ‘oku lahi ‘aupito ‘a e kau ngāue ‘i Tonga ni he ‘aho ni ko e ‘enisinia ko e ‘uhila ko e tūfunga, na’a nau kamata ‘i he polokalama ko eni ka na’e ‘ikai ke ‘i ai ha tu’unga fakaako lelei ia, kā ko e ‘uhinga ia ‘o e tokanga ki ai Sea, ko e tokanga atū pē koe’uhī ...

<005>

Taimi: 1430 - 1440

Lord Nuku : ...he ‘oku ou tui ‘e toki fakahoko pē ‘e he ‘Eiki Minisitā ki he’ene kau pulengāué, pe ‘oku malava koe’uhī ke toe fakangaloku, kae hū atu ‘a e kakai, to’utupu e fonuá, Sea. He ‘oku ke mea’i pē ‘ekoe ia, ko e kau nofo mai ko ē he akó, fu’u toko 2,000 tupu kuo ‘osi e sivi, he ta’ú, ‘ikai ke ‘i ai ha ngāue ia. Pea ‘oku ‘uhinga ai e founga atu ko eni, Sea, na’a lava ma’u ai hanau fanga ki’i faingamālie. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato : ‘Eiki Nōpele Fika 2 ‘o Vava’u.

Vakai’i pe ‘oku kei lele polokalama ako Pailate ‘a e Potungae Kautau ‘a ‘Ene ‘Afio

‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa : Mālō Sea e ma’u faingamālie. Tapu pē mo e Feitu’una, pea ‘oku ou kole pē Sea, ke u hūfanga he fakatapu kuo ‘osi hono aofaki. Ko e ki’i me’a pē eni ia ko e ‘eke

ki he 'Eiki Minisitā, koe'uhí he 'oku 'asi mai, pea na'a ku faka'ilonga'i pē 'eau, ka ko e me'a mālie pē ko 'ene me'a ki ai 'a e 'Eiki Nōpelé. Mahino pē 'a e ngaahi langa ia 'oku 'asi mai, ko e langa ko e ngaahi Pule'anga tokoni ia, 'oku a'u 'o 1 miliona, 'i he peesi 113, 'Eiki Sea. Ko e 'eke pē ki he 'Eiki Minisitā, fekau'aki ko eni, ko e polokalama lelei, 'a e polokalama ko eni 'oku 'asi heni fekau'aki ko ē mo e ako pailaté. 'Oku 'i ai 'etau fānau 'oku ou sio hifo, ko e ki'i tama ko Henelī Vete, pea mo e toko 3, toko 2 Tonga, kuo nau a'usia ha tu'unga Kapiteni Pailate he ngaahi vaka fakakomēsiale 'i muli, 'Eiki Sea. 'Oku ou sio hifo hono tu'uaki 'o e ni'ihi ko eni, 'Eiki Sea. Ko e 'eké pē, 'Eiki Minisitā. 'Oku kei lele, 'a e polokalama ko eni, he 'oku ou sio hifó, 'io 'oku 'i ai hono pa'anga 'oku 'ave ki ai. Pe 'oku kei puna e ki'i vakapuna ko eni 'oku 'ai ke fai ai e ako pailaté, pe 'oku hā? Na'a ko e ako pailate eni ia ki ha, ki muli. Ko e 'uhingá he kuo pau foki ke tau tali eni, ko e 'uhingá he ko e pa'anga ko eni, kuo pau ke 'ave, ka ko e 'eke pē ki he 'Eiki Minisitā pe 'oku kei. Mahalo ko ia pē, 'Eiki Sea. Ka 'oku ou fokotu'u atu 'eau ke tali.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō, Minisitā.

'Eiki Minisitā Kau Tau 'a'Ene 'Afio : Sea, ko e tali nounou pē, Sea. Ko ia. 'Oku 'i ai e polokalama pehē, ka 'oku lolotonga fai e sio 'a e Sōtia ke toe 'omai mo e 'ū vaka. 'Oku toe 'i ai pē mo e 'enau 'ū pailate he taimi ni, Sea, 'oku nau lolotonga puna he *Royal Tonga* ke ma'u 'enau houá, kae tatali ke kakato mai 'enau naunaú. Ko e fehu'i ko ē mei he Nōpele 'Eua fekau'aki mo e me'á. Ko e fehu'i mahu'inga ia, Sea, pea 'oku pau ke fakakaukau'i ia. 'A e kaveinga ko ē 'oku me'a mai ki ai e Nōpele 'Euá, he ko e siana faingata'a, Sea. 'Oku ou fokotu'u atu, Sea. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō. Tau pāloti. Minisitā Mo'ui.

Fakamalo'ia tokoni 'a e Kau Tau 'a 'Ene 'Afio ki he kakai 'oe fonua.

'Eiki Minisitā Mo'ui : Tapu pē pea mo e Seá, kae'uma'ā e Hou'eiki Kōmiti Kakató. Sea, ko e tu'u pē e motu'a ni ia 'o pou pou ki he vouti ko eni 'a e Tau Malu'i Fonuá. Ko e hiki pēseti e 2 ko eni, Sea, 'oku fai e pou pou ki ai. Ka 'oku ou faka'amu pē au ke fakahoko mai ki he Fale 'eiki ni, Sea. 'Oku hangē ko e tālanga ko eni mo e ngaahi malangá. 'Oku 'i ai e va'a he Sōtia 'oku nau tokoni ki he ngaahi *Rural Development*. Pea ko e me'a fakalanga mo e fakatufunga, 'oku 'i ai 'enau tokoní.

Sea, 'i he taimi ni, 'oku 'i ai e ki'i *project* pea ko e ki'i ngaue 'a e *MOTIS*. 'Oku fakahoko e langa fakalalakaka ki he ngaahi fakalelei'i e ngaahi uafu 'i he fanga ki'i 'otu motu 'i Vava'ú, pea 'oku kau ai pea mo e halapule'anga ki he ngaahi motú. Sea, 'oku lolotonga 'i ai e ni'ihi mei he 'Iuniti ko eni 'a e kau sōtia ke nau tokoni 'o *provide* 'a e *technical support*, ke 'oua 'e toe fakamoleki ha pa'anga hono kumi mai ha kau 'enisia. He 'oku 'osi ma'u pē 'e he tafa'aki ko eni 'a e Sōtiá 'a e taukei fe'unga ke fakahoko'aki. Pea 'oku ou fakamālō ai heni ki he 'Eiki Minisitā 'a e Potungāue ko iá, kae'uma'ā 'a 'ene kaungāue ko eni 'oku tokoni ki he ngāue fakalalakaka ko eni ki he *rural development*. 'A ia, Sea, 'oku 'i ai pē 'a e mahu'inga 'o e hiki ko eni 'enau me'á, ke tokoni'i ke fakamālohi'i 'a e va'a ko eni, ke hokohoko pehē atu 'enau ngaahi tokoni, tautautefito ki he 'ū 'otu motu 'i Ha'apai, mo Vava'ú, pea mo e Ongo Niuá, ke tokoni'i ai e Sōtiá. Pehē pē e ki'i fakahoha'á, Sea, pea 'oku ou fakamālō he ma'u faingamālie. Pea 'oku ou fokotu'u atu e vouti ko eni, Sea, ke tau tali. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato : Ha'apai 13.

Veivosa Taka : Sea, ‘oku ou fakamālō atu ki he Feitu’una. Tapu mo e Feitu’una. ‘Oku ou fokotu’u atu, kapau ko e ngaahi ngāue eni ia ‘a e Sōtia ‘oku faí, ‘oku ou kole atu ke hiki pēseti e 10, kae lava ke fe’unga e ngāue. Pea ko e tah, ko e fatongia mamafa. Ko e fu’u to’u ‘uha ko ení, Sea, ko ‘eku fakatokanga’i ko ē ‘a e si’i ngāue ‘a e ni’ihi ko ení, ‘oku ‘uha. Ko e ngāue faingata’a eni, pea ‘oku ou kole atú, ka ko e tautautefito ko e Hau eni ‘o Tongá. ‘Oku ou kole atu, Minisitā Pa’anga, ko e kolé, fokotu’u atu. Hiki peseti e 10, kae lava ‘o lato e ngāue ko ení. He ko ē ‘oku nau toe ‘ai eni ke nau toe kau ‘i he kau CIA, pea mo toe *perform* he ngaahi me’a ko iá. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato : Tuku pē ia ki he Pule’angá ia ke toki fai atu.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Sea, tali atu pē, tapu mo e Feitu’una. Toki ‘omai e kau Kateti ia ‘a Ha’apai ke mau fakakaukau’i, kapau te nau hū mai.

Paloti pea tali ‘a e Vouti ‘a e Potungāue Kau Tau ‘a ‘Ene ‘Afió

Sea Kōmiti Kakato : Mālō. Pāloti, Kalake. Ko kimoutolu ‘oku laumālie lelei ke tau tali e vouti ‘a e Kau Tau ‘a ‘Ene ‘Afió, kātaki ‘o hiki ho nima.

Kalake Tēpile : Sea loto ki ai a Māteni Tapueluelu, Vili Manuopangai Faka’osiula Hingano, Veivosa Light of Life Taka, Samiu K. Vaipulu, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi & Takimamata, ‘Eiki Minisitā Ngoue, Me’atokoni, Ngaahi Vao’akau & Toutai, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Pa’anga & Palani Fakafonua. ‘Eiki Minisitā Lao, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Kautaha Pisinisi ‘a e Pule’anga, ‘Eiki Nōpele Fusitu’a, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’ateiho, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Nuku, ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa, ‘Eiki Nōpele Tu’i’āfitu. ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō. Sea, loto kotoa ki ai e Hou’eiki, toko 21.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō. Kimoutolu ‘oku ‘ikai ke mou loto ki he tali e vouti ko eni, kataki ‘o hiki ho nima. Mālō, ko eni kuo mou laumālie kotoa ki ai. Te tau hoko atu ki he fatongia, Ngaahi Potungāue Fakalūkufua. Ko e vouti ‘a e ‘Ofisi Palēmia, tuku atu ki taumu’a, fai mai ha fakama’ala’ala.

Alea’i Vouti ‘a e ‘Ofisi ‘o e Palemia.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Tapu mo e ‘Eiki Sea, pehē ki he Kōmiti Kakatō. Ko e hiki ko ē na’e fai ko ē, na’a tau toki ha’u mei aí, ‘a e Tau Malu’i Fonua, na’e fe’unga ia mo e 195, 700. Ko e hiki ko ē ‘a e ‘Ofisi Palēmiá, pa’anga pē ia e 44,900. Ko e pēseti pē e 2. Ka ko e hiki pē ia, ‘a ia ko e Potungāue ko eni ‘oku tu’uma’u pē, ‘ikai ke toe loko ‘i ai ha liliu ia ai, ko e fanga ki’i liliu pē, pea ko ia pē. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato : Ko ia, ko e fokotu’u mai eni ke tali? ‘E Hou’eiki, ‘a e Nōpele Fika 3, Tongatapu.

Lord Tu’ivakanō : Kātaki pē, Sea. Ko e ki’i fehu’i pē fekau’aki mo e Patiseti ki he ‘Ofisi ko ení. Sea, ‘oku ou fakatokanga’i pē, kapau ko e 119 pē ia. ‘Oku ou fakatokanga’i pē, Sea, ‘a e hiki lahi ko ia ki he Patiseti, ki he vāhenga mei he 2014/15, ki he 15/16, pea toe pehē pē ki he

2017. Mahino pē, Sea, kiate au, mahalo ‘oku kau atu heni hono fakakau atu ko ia ‘o e fakalelei vāhenga, pe ko e *Cola* ki he tefito’i vahengá. Ka ko e fehu’i pē, Sea. Pe ‘oku toe ‘i ai ha toe fakalahi, kaungāue ki he ‘ofisi pē ko ē, hikihihi fakata’u pē ia. Hangē kiate au, Sea, ki’i fehālaaki eni mo e ngaahi fokotu’utu’u ko ia ‘oku hā he Fakamatala Patiseti, ke holoki ‘a e vahevahe faka-Patiseti ko ia ki he vāhengá, kae lahilahi ki he ngāue ‘a e Pule’angá. Ko e fehu’i. Pe ‘oku toe fakatokolahi ‘a e ‘Ofisi ni, pe ko e hā ‘a e ngaahi lakanga ko ia? Ko ‘eku vakai, ‘oku fu’u toko lahi e ‘Ofisi, he kuo, Sea, tau liliu ‘a e founga ‘a e Pule’angá, ‘o ‘ikai ke toe hangē ko e founga motu’á. Ko e fo’i fehu’i pē ia, Sea. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō. Kātaki e Pule’angá ‘o tali mai e fehu’i ko ení.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Tapu mo e Seá, pehē ki he Kōmiti Kakató. Ko e ki’i lakanga pē e 2. ‘A ē ‘oku ‘ai, na’e ‘i ai pē e toko 1 ke tokoni ki he Loki Kapinetí, pea mo e toko 1 pē koe’uhí ki he ‘ofisi, Sea. Ko e ongo lakanga pē ia e 2, Sea. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō. Tau pāloti. Kalake.

Vili Hingano : Sea.

Sea Kōmiti Kakato : 12. Me’a fo’ou pe ko e me’a motu’a pē?

Vili Hingano : Ko ‘etau toki a’u hifo pē eni ki he vouti ko ení, Sea. ‘Oku ou tui pē ‘oku fo’ou pē.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō. Me’a mai.

Vili Hingano : Mālō Sea. Kātaki ko e ki’i fakahoha’a atu pē e motu’a ni ia he peesi 121. ‘I he fika 7, fika 1 *sub-program* 3. ‘Oku ‘asi he fakamatala ko ení. Va’a ngāue fakavaha’a-pule’anga mo faka-Lao. 2014/2015, 2015/2016 - 00000. Toki a’u mai ko eni ki he 2016/17, ‘oku fokotu’u mai hono patiseti ki ai. ‘A ia ‘oku ou tui ‘e kau pē heni ‘a e me’a ko eni na’e toki ‘osi e me’a ki ai ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Aleá, he ‘oku ‘i ai ‘a e kaungāue tu’uma’u ‘i heni, pea ‘oku ‘i ai mo e kaungāue lau’aho, pea ‘oku ‘i ai hono patiseti fo’ou, ‘oku fokotu’u mai ki heni ki he 2016/17. Ko e fehu’i pē ia ko e kole ke fakama’ala’ala mai ‘a e fatongia pea mo e kaveinga ko ení, ‘o e va’a ko ení. Ko e ‘uhingá, ko e me’a ko ení ‘oku mahino ki he motu’a ni, ko ‘etau Fakahinohino Lao, ‘oku ‘i ai pē ‘etau toko taha ki ai, ‘a e Pule’angá. ‘Etau *Solicitor*, pea mo ‘etau ‘Ateni Seniale. Ko e hā ‘a e tu’unga ‘o e va’a ko ení, ki he ‘Eiki Palēmia.

<006>

Taimi: 1440-1450

Vili Hingano: ...pea mo ‘etau ongo tama ko ē ki he ‘Eiki Palēmia. Pē ‘oku na ‘i heni pē ko e me’a kehe pē ia. Ko ia pē Sea mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Kātaki ‘a e Hou’eiki Pule’angá, ‘o tali mai ‘a e fiema’u ko eni.

‘Eiki Tokoni Palēmia: Tapu mo e Seá, tapu mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Kōmiti Kakato. Ko e tali nounou pē Sea ko e va’a fo’ou eni pea na’e *re-allocate* holo pē ‘a e kau *staff* ‘o ‘oange honau

fatongia fo'ou, he ki'i va'a ko eni. Ko e 'uhinga ia ia na'e noa ai 'a e 'ū ta'u ko ia ki mu'á, he na'e te'eki ai ke 'i ai ha va'a pehe ni, kae toki 'oange 'enau ki'i sēniti ko ení, ke *reflect* 'a e fo'i Va'a fo'ou ko eni 'o e 'Ofisi Palēmia. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. 'Eiki Nōpele Niuatopotapu.

Lord Nuku: ... (kovi e ongo)... Ko e me'a pē ia .. Koe'uhi kātaki fakamolemole pē Eiki Tokoni Palēmia, ko e 'uhinga pē ki aí ia, mahino kiate au ia 'a e me'a na'a ke me'a mai ki aí, ka ko e 'uhinga ko eni ko ē ki he va'a faka-*International* ke 'i ai ha'atau tu'utu'uni fakalao ki aí, pē 'oku 'ikai ke fe'unga 'etau kau ma'u faka'ilonga 'i Tonga ní, mo e kakai ko ia 'oku tau hanga 'o fili ke fakafofonga 'i 'a e Pule'anga ni. Ko e 'uhingá ki he va'a fo'ou ko eni, pē 'oku 'i ai ha ngaahi tefito'i fatongia mavahe, pē 'oku 'i ai ha ngaahi me'a fo'ou faka-Pule'anga, fakamāmani lahi. Kātaki ko e faka'uhinga pē ia. Ko e ki'i kole pē ia ke ki'i fakama'ala'ala mai.

Sea Kōmiti Kakato: 'Eiki Palēmia.

'Eiki Palēmia: Fakamālō atu ki he 'Eiki Nōpele he tokoni. Na'e 'i ai 'a e ni'ihi na'a mau hanga 'o tukuange mei he 'ofisi, 'o 'ave ki he ngaahi feitu'u kehe, ka na'a mau hanga 'o ui mai mei tu'a ha ongo tamaiki *legal officer* 'e toko 2. Na'e toko 1 ka na'a mau fiema'u ke toe toko 2 ange. Hou'eiki, ko e taha eni ha me'a mahu'inga 'i he ngāue 'a e 'Ofisi, ke tokotokolahi 'a e fa'ahinga ko eni 'i he tafa'aki fakalao. 'Oku 'i ai foki 'a e taimi 'e ni'ihi 'oku tuku'i atu ki he Potungāue 'a e 'Ateni Senialé, ke nau hanga 'o fa'u 'a e ngaahi lao. Kā na'a ku fakakaukau 'o pehē 'oku 'i ai 'a e ngaahi Lao lahi ia 'a e 'Ofisi Palēmiá, totonu ke mau hanga pē 'e mautolu 'o fa'u pē 'e mautolu pea toki 'ave ke fakasi'isi'i 'enau ngāué, he 'oku lahi 'enau ngāue. 'Ave ke nau sio ki ai mo nau fakatonutonu. Kā ko e 'ofisi ko ení 'oku fu'u mahu'inga 'aupito 'aupito 'a e kau *legal adviser*.

Ko e.. mahalo 'oku fakatokanga'i pē 'e he'emaui kau ngāue aí, mahalo ko e ongo tamaiki ia 'oku lahi taha 'a hono ngāue'aki. 'Oku a'u 'a e ongo tamaiki ko ení ki he ... Kaikehe ko 'eku fie fakahoko atu pē 'e au ia ko e fo'i 'Iuniti fo'ou ia 'oku mau feinga'i ke fakafefeka'i. Pea 'oku fakaivia 'e he potungāué, ko hono 'uhingá he 'oku lahi 'a e ngaahi me'a fakalao, kae tautautefito ki he ngaahi folau ki muli pea mo e ngaahi me'a pehē, ngaahi pepa. 'Oku a'u pē ia ki he kole ange kia nautolu ke nau fa'u 'a e pepa, pea toki tukuange ki he'emaui kau ngāue kau *senior* ke nau vahevahe 'o sio ki he ngaahi pepa ko iá 'o fakapapau'i, 'oku 'i he tu'unga fakafiēmālie ke fai hano *present* 'a e ngaahi me'a ko ia. Tautautefito ki he ngaahi fakataha fakavaha'a pule'anga. Ko e 'iuniti ia 'oku mau feinga'i .. 'i he tu'u 'a e 'Ofisi Palēmiá, ke fakalelei'i mo fakaivia ko e 'uhingá ki he ngaahi ngāue fekau'aki pea mo e ngaahi me'a fakalao 'oku nau tokoni ki he 'Ofisi 'o e Palēmiá ke ne lava 'o fakahoko lelei hono fatongia. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: 'Eiki Nōpele Niua, na'e 'i ai ha me'a na'a ke tokanga ki ai?

Lord Fusitu'a: Mālō 'Eiki Sea. Ko 'eku fehu'i 'aku 'oku meimei 'i he founa pē ko ia na'e 'ai 'e he Nōpele mei 'Eua. 'Oku toe ki'i fakama'ala'ala mai angé 'a e ngaahi fo'i *post*. Kapau ko e ongo ki'i tamaiki pē 'e 2 'oku 'ova ia he taha kilu ki he ...pea ko e liliu fo'ou fakapolisi'ia founa ngāué, kuo 'osi 'i ai 'a e 'Ateni Seniale, ke fai ki ai 'a e fakapā fakalao pea 'oku 'i ai 'a e Potungāue

ki Muli. ‘Oku ki’i nenefu, ‘oku ki’i ta’efiemālie kiate au ‘a e ‘uhinga ‘oku toe ‘ai a,i ‘oku lolotonga ‘i ai ‘a e ‘Ateni Seniale pea mo e Potungāue ki Muli. Mālō ...

Sea Kōmiti Kakato: Kātaki e Pule’angá ‘o fakama’ala’ala mai ē.

’Eiki Minisitā Pa’anga: Mālō. Tapu mo e ‘Eiki Seá mo e Hou’eiki ‘o e Kōmiti Kakato. Ko e Potungāue ko ení, na’e toe fa’u fo’ou ‘enau potungāue *restructure*. ‘A ia na’e ngāue’aki pē ia ‘a e kau ngāue ko ia ‘i lotó, mo e ngaahi lakanga na’e ‘atā ‘i lotó ‘o fokotu’u’aki ‘a e me’a ko eni. ‘A ia ko e me’a eni ki he fe’unu’aki holo ‘a e ngāué mo toe liliu holo ‘a e ngaahi tala fatongiá ke taau mo e tu’u ko ia ki he kaha’ú mo e lolotonga, ko e ‘uhinga ia ko ē... ko e ki’i hiki ia ko ení hangē ko e lave na’e fai ‘anenai ko e pēseti pē ‘e 2%, kā ko e lahi kātoa eni ia na’a nau toe fe’unu’aki pē ‘enau kau ngāué mo ‘enau fokotu’utu’u fo’ou he fa’unga fo’ou. ‘A ia ko e ‘uhinga ia ko ē ‘a e kau ngāue ko ení, ko e ki’i hiki’i aki pē ia ‘a e ki’i 4 mano 5 afe, ka ko e ‘uhinga pē ia mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Tau pālōti.

Lord Nuku: Kātaki pē Sea, he fa’a fakahoha’asi ‘a e Feitu’una pea mo ho’o pālōti.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai.

Fokotu’u ke vahe PA ‘a e ‘Eiki Palēmia mei he Vouti ‘Ofisi Palēmia

Lord Nuku: ‘Eiki Sea ko e me’a motu’a eni, ‘oku fa’a ‘ohake ma’upē he Fale ni. Kātaki pē ‘Eiki Palēmia, ‘oku ou tokanga ki ho’o PA ki he’ene fale’i. Ko ‘eku lave’i ko ia ki aí, ‘oku ‘ikai ke u lave’i hifo heni. ‘Oku ou tui kuo taimi ke hanga ‘e he Pule’angá ‘o ‘oange ha vāhenga ‘o e tokotaha ko eni. ‘Oku ou kole fakamolemole pē ki he ‘Eiki Palēmiá. Koe’uhí ko e ngāue ia ko ení, ko e ngāue ia ‘oku fu’u lahi. Kā ‘oku ‘ikai ke u lave’i hifo ‘i he’ene voutí, ‘oku ‘asi ai. Ko e ‘uhinga ia ‘eku ‘ohaké, he koe’uhī ko e sino ‘oku ngāue ‘i he ‘Ofisi ‘o e Palēmiá. Ka ko e kole atú ‘Eiki Palēmia mole ke mama’o ha toe fa’ahinga ‘uhinga. ‘A ia, ‘ave ‘a e me’á ke fakalao pea ‘oange ‘ene vahé, pea tau’atāina ‘ene fai fatongiá, ‘i he ngaahi tapa kotoa pē ‘o e fonuá, pea ‘oua ‘e toe fakafehu’ia. Koe’uhī ko e tokotaha ‘oku kau he kau *civil servant*. Kā ko e ‘uhinga pē ia ‘eku kole ‘aku ki he ‘Eiki Palēmiá, ‘oua te ne toe faka-‘uhinga ha feitu’u kehe. ‘Oua ‘e toe faka’uhinga ‘o pehē ko ia mo ia. ‘Ikai, ‘oange ‘a e fatongia mo e totongi mo e ngaahi monū’ia kotoa ‘oku totonu ke ma’u ‘e he tokotaha ko ení, ke ne ma’u Sea. Ko ‘eku kole pē ‘a’aku ki he ‘Eiki Palēmiá, ka ‘oku ‘ikai ke u kole ange ki ai, ko e ‘uhingá ‘oku ou tuí, ‘oku ‘ikai ke hangē ko e ‘Eiki Minisitā Pa’anga. Ke ne hanga ‘o fokotu’u ‘a e fatongia ko eni. Koe’uhī ko e ‘uhinga ‘oku ou sio ki aí ‘Eiki Sea, pea ‘oku ou sio hifo ki he ki’i fo’i veesi ko eni ‘i mu’á ‘a eni ‘oku fa’a ‘omai ko eni ko ē ‘e he Minisitā Mo’ui. Ki’i veesi Saame 72: 1 & 2 Sea. Ko ē ‘oku tu’u ko ē ka ko e ‘uhinga ‘eku kole pehē ki he ‘Eiki Minisitā Pa’anga. ‘Oku ou tui ko ia na’a ne hanga ‘o fokotu’u mai ‘a e ki’i veesi Folofolá, koe’uhī ke hoko atu ‘a e halanga fakamaaú Sea.

Lord Tu’i’āfitu: Sea ke u tokoni ange mu’a ki he Eiki Nōpele.

Lord Nuku: Kole ki he Minisitā Pa’anga ke ne hanga mu’a ‘o fakakakato ‘a e fatongia ko eni. ‘Oku ou tui ‘oku ‘ikai ko ha me’a ia ‘a e ‘Eiki Palēmia. Ko e me’a ia ‘a e ‘Eiki Minisitā Pa’anga pea mo e *PSC* ke nau hanga ‘o fokotu’u ‘a e sino ko eni. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Sai, ...

Lord Tu'i'āfitu: ‘Eiki Sea ko ‘eku tokoni pē ‘a’aku ia ki he ‘Eiki Nōpele ‘i he peesi 121 ‘oku ‘asi ai ‘a e kau ngāue aleapau. Ko e *contract labour*. ‘Oku ‘ikai ke mahino kia au pe ko e hā ‘a e *contract labour* ko ia. ‘Oku *allocate* ki ai ‘a e 3 mano 5 afe.

Sea Kōmiti Kakato: 121?

Lord Tu'i'āfitu: ‘Io peesi 121. ‘Oku ‘alu ki ai ‘a e pa’anga ko e 3 mano 5 afe.

Sea Kōmiti Kakato: Minisitā Pa’anga.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu mo e Seá mo e Hou’eiki ‘o e Kōmiti Kakato. Ko ia, ko e tu’u foki ko ia ‘i he taimi ní he founga ngāue ko ia ‘a e Pule’angá, ‘oku ‘atā ki he Hou’eiki Minisitā ia ke ne hanga ‘o ‘ai ha taha ko ‘ene tokotaha ngāue. ‘A ia ko ‘ene tu’u ko ia he tafa’aki faka-*policy* ‘oku ‘atā pē ki he ‘Eiki Palēmiá pē ko hai ‘oku ne ngāue’aki, pea kapau ko e tokotaha ko ia ‘oku ne ngāue’aki he taimi ni ‘oku ne fakavahe’i pē ia ‘e ia. Kapau ‘e ‘omai pē ia ki loto ‘oku *policy* pē ia. ‘Oku tuku pē ki he ‘Eiki Palēmiá ke ne fai ‘ene me’a. Ko e tu’unga ia ko ē ‘o e me’a ‘a e Palēmiá, kā ko e founga ngāué ‘oku ‘atā pē ia. Pē ‘oku ha’u pē ‘a e Hou’eiki ia ‘o ‘omai ‘enau tokotaha, pea ko e ‘osi pē ko ē ‘a e taimi ko ia ‘oku nau ‘osi aí pea nau me’a kinautolu. ‘A ia ko e founga pē ia na’e ha’u mo ia he Pule’anga na’a mau fou mai ai kuo ‘osí, ‘o ha’u ai pē ‘o fononga he taimi ni. Kaikehe, ko e tu’u ia ko ē, ‘a ia ‘oku ‘i loto pē ‘a e founga ngāué ‘a e tokotaha ko eni ke ne fai ‘a e ngāue ko eni. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: ‘Eiki Nōpele.

Lord Tu'ilakepa: ‘Eiki Sea tapu pē mo e Feitu'una, pea kole mu’a Sea ke u hūfanga he fakatapu kuo ‘osi hono aofakí ‘Eiki Sea. ‘Oku ou tui au Sea ko eni ia ‘e ‘ikai ke tau toe lava kitautolu ‘o liliu, ko ‘etau Tohi Tu’utu’uni. Te tau kole pē ‘o kapau ‘e fakalahi, pea kapau ‘e liliu kapau ‘e loto ki ai ‘a e Pule’angá, pea kapau ‘e ‘ikai, pea tau tali koe’uhī kae hoko atu ‘a e ngāue ‘a e Pule’anga ia ‘Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

Lord Tu'ilakepa: Ko e ki’i fo’i kupu mālie eni ‘uluaki. ‘Oku ou sai’ia, kuo tau foki eni koe’uhí ‘oku fakamā’opo’opo kitautolu, ‘e he me’i Folofola mo hono vouti. Fo’i Folofola , pea ‘oku ou mālie’ia he fo’i Folofola Saame 72:1 – 2. “‘E ‘Elohimi, foaki ki he Tu’í ‘i ho halanga fakamaau, ‘io ki he ‘Alo ‘o e motu’a Tu’i ho’o faitotonu. Ke ne fakatonutonu mā’oni’oni ‘o e ngaahi me’a ‘a ho kakaí, mo fai faka-Konisitūtone ‘a ho’o kakai vaivaí” ‘Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Fakafeta’i.

Lord Tu'ilakepa: Kapau te tau faka'uhinga, fele 'a e ngaahi 'uhinga ka te tau 'uhinga lelei pē he 'oku 'uhinga lelei eni. Ka 'ai ho'o 'uhingá 'au 'o 'alu 'o mama'o, 'ikai hala ia. Te tau faka'uhinga., ka 'oku nofo 'eku fakakaukau 'aku ki he fo'i lea ko ia ko e faitotonu, pea mo faitotonu ma'oni'oni ki he kakai mo e Konisitūtoné 'Eiki Sea. Ko e me'a ko eni 'Eiki Sea, na'e 'ohake ko ē 'e he 'Eiki Nōpelé , na'e kau ha fokotu'u na'a ku 'omai ki heni ko e Fokotu'u – *Motion*. Lelei 'aupito 'aupito. Kapau 'e lava 'o fakahoko, he 'oku 'oatu mei he Fale ni, ko 'ene ..

<008>

Taimi: 1450-1500

Lord Tu'ilakepa: 'Osi 'aupito ia he 'ikai ke toe 'ohake he Fale ni koe'uhī he 'oku 'osi fiema'u e tokotaha ko eni ke tokoni ki he Palēmia 'o hangē ko ia ... 'E 'Eiki Minisitā Pa'anga, ko 'emau kole pē mautolu ki he Feitu'una, fai he founga faka-Konisitūtone, 'ai ki he founga totonu, koe'uhī kae faka'ata'atā, he 'oku ke mea'i 'Eiki Sea kapau ko au ...

Māteni Tapueluelu: Fakatonutonu Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu.

Māteni Tapueluelu: Toki 'osi pē e me'a mai 'a e 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'oku 'ikai ke ta'efakalao 'a e founga ko eni he ē. 'Oku tō pē 'i loto he *policy*, 'uluaki ia, Ua, na'e 'ohake pē 'a e fehu'i ko eni 'i he ta'u kuo 'osi. Tolu, na'e fakahū mai ko e *Motion* na'e 'ikai ke tali lōua. Pea ko eni 'oku toe 'ohake pē 'i he ta'u ni pea 'oku ou fokotu'u atu ia 'e au pea he 'ikai ke tali ia Sea. Ko hono 'uhinga ko e founga pē ia 'oku fili ai 'a e Palēmia ke ne fakangāue'i 'ene PA. 'Oku to'o pē ia mei he'ene vahe ko ē 'a'ana 'o 'oua 'e vahe mei he Pule'anga. He 'ikai ke tau lava tautolu 'o fakamālohi'i ha taha ke ne to'o ha vahe. Pea 'oku ou pehē au ia 'Eiki Sea ko e poini ia ko eni 'oku mate, 'oku 'ikai ke 'i ai ha'ane kaunga ia 'a'ana ki he patiseti mo e 'esitimeti 'oku 'ikai ke tohi'i 'a e 'esitimeti e me'a ko ia. Pea 'oku ou fokotu'u atu au ke tau paasi mei he poini ko ia. Tau hoko atu Sea. Te tau vilo tautolu he fo'i poini ko eni. Kapau 'e 'eke atu ko fē e konga e 'esitimeti 'e liliu 'i he malanga ko eni, 'ikai ke ai ha konga pehē. Ko e 'esitimeti ko e mata'ifika 'oku tuku hake mo tuku hifo. Fakamalanga ia ko eni ko e *policy* ia Sea pea 'oku ou fokotu'u atu ke tau hoko atu. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Faka'osi pē he 'Eiki Nōpele pea tau pālōti.

Lord Tu'ilakepa: Kaikehe 'Eiki Sea 'oku ou, 'oku ou 'ohake pē 'e au 'Eiki Sea he 'oku 'i heni pē e 'Eiki Sea, pea kapau leva 'Eiki Sea hangē ko e 'uhinga ko ē 'a e Fakafofonga Fika 4, ka 'oku tonu pē ā ia ke 'oua 'e 'i ai ha, 'oua, ko e tokotaha ko eni 'oua 'e toe kau ia 'i ha 'ū me'a 'e taha fekau'aki mo e Pule'anga. Ke 'i 'api pē ia fakamolemole (hūfanga he fakatapu).

Veivosa Taka: Sea ...

Lord Tu'ilakepa: Ka koe'uhī ko 'ene fa'a ngāue'aki 'a e 'ofisi ...

Veivosa Taka: Ha ki'i fehu'i pē ki he Feitu'una Sea. Tapu mo e Sea mo e Fale 'Eiki. Sea ko 'eku fehu'i, kā 'i ai ha me'a 'oku toutou alea'i pē paasi 'e he Fale, 'oku 'i ai ha ngofua ke tau toe talanoa ki ai? Ko e fehu'i pē ia Sea he ko e fiema'u pē ke fakamaama mai e motu'a ni.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a ia 'a e Sea.

Veivosa Taka: Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a ia 'a e Sea. Hoko atu Nōpele.

Lord Tu'ilakepa: Mālō Sea. Kaikehe Sea 'oku, 'oku tau, kia au ko 'eku 'uhinga lelei, 'ai mu'a ke fai mo faka'osi. Ko 'ene 'osi pē 'a'ana pea 'osi pea tukuange ke hoko atu. Ko e 'uhinga ko ē 'o pehē he 'ikai ke tau lava 'o fakahoko ha ngāue ki ai Sea, he 'ikai 'osi eni he koe'uhī he ko e tokotaha ngāue eni faka-Pule'anga he 'oku ne ngāue'aki e ngaahi feitu'u faka-Pule'anga ...

Māteni Tapueluelu: Ka u fakatonutonu Sea. Ka u fakatonutonu Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu.

Māteni Tapueluelu: Kau 'oatu 'a e fakatātā. Ko e motu'a ni 'oku kau he ngaahi kōmiti heni 'a e Fale Alea, ko e tu'utu'uni ko ē 'a tautolu 'oku pau ke vahe. 'Oku 'ikai ke u tali ha vahe 'e taha 'i he ngaahi kōmiti ko ia. 'Oku 'ikai ke 'uhinga ia 'oku 'ikai ke u mēmipa totonu he ngaahi kōmiti ko ia. Ko e vahe 'oku 'ikai ko e fakatonuhia ke te kau ki ha me'a. 'Oku 'ikai ke u tali e ngaahi vahe ko ia ko hono 'uhinga ko e tefito'i vāhenga 'o e Fale Alea 'oku 'osi fe'unga pē ia kiate au. Ko e vahe ko eni 'oku lau mai ke 'ave 'oku 'ikai ke pehē ia ko ha fakatonuhia ke kau ai ki he me'a 'oku ha'ana 'a e lakanga.

'Eiki Palēmia: Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Palēmia ...

Māteni Tapueluelu: Ko ia 'oku ou fokotu'u atu Sea.

'Eiki Palēmia: 'E Sea 'oku ou fakatulou atu, faka'apa'apa ki he 'ū feme'a'aki ka 'oku ou kole atu tuku mai mu'a ki he motu'a ni pea mo e 'Ofisi e Palēmia ke u hanga 'o faka'osi e me'a ko eni. 'Oku ou fokotu'u atu ke tau pāloti, ke tau pāloti ā.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

'Eiki Palēmia: Fakamālō atu ki he ngaahi ...

Lord Tu'ilakepa: Kai kehe 'Eiki Sea, ko e *issue* kehe ia 'oku 'uhinga ki ai 'a e Fakafofonga ia. 'Oku 'i ai pē me'a ia ko 'ete fili tau'atāina pē kita ia pē te te fakahoko, ko e *issue* kehe ia 'oku ou lave ki ai fekau'aki ki he 'Eiki Palēmia mo e tokotaha ngāue ko eni 'Eiki Sea. Fai pē 'i he founga lelei 'Eiki Sea. Kapau na kuo 'osi, 'osi.

Pea ‘oku ou manatu’i lelei ‘Eiki Sea ‘oku ‘i ai e ki’i motu’a na’e ‘omai ‘e he ‘Eiki Palēmia ke ngāue he Kapineti, hangē kiate au ‘oku ‘alu ‘i he taimi ni ki he faama. ‘Ikai toe fai ha lau ia ki ai. ‘Oange, fou he founa, ‘ai mo e *procurement*, ‘oange mo e me’a totonu, ‘osi. Kaikehe, hoko atu leva e ngāue. ‘Uhinga pē ‘eku lave ki heni ‘Eiki Sea he ‘ikai ‘osi ia ‘Eiki Sea he ‘oku ‘i ai pē me’a ko ia ‘Eiki Sea. Kaikehe, ‘Eiki Sea ‘oku ou nofo pē au ‘Eiki Sea ‘i he ngaahi me’a ko eni he ‘ikai ke ‘osi ‘e hoko mai he ta’u fo’ou ‘e kei ‘ohake pē ‘Eiki Sea. Ka koe’uhī ‘oku lavea e ngaahi loto ‘e ni’ihi pea ‘oku ‘i ai e ni’ihi ia ‘oku ‘ikai ke mau faka’amu ke mau lea, ko ‘etau ‘Eiki Palēmia ē, tau ‘Eiki Palēmia ē ‘oku tau tokoni kotoa ki ai, kae tuku atu ā hangē ko e me’a ‘oku ‘omai ‘e he ‘Eiki Palēmia ke tukuange ha taimi ki ai.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

Lord Tu’ilakepa: Tuku atu.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

Lord Tu’ilakepa: Ka ko eni pē ‘oku mau ‘ohake ‘Eiki Sea. Nau meimei pehē he ‘ikai ke toe fai ha ki’i hiki ē, fā mano. Kau pehē ‘e ‘i ai e ki’i tu’usi. Ko ‘eku fakakaukau ki he me’a ko eni ko e folau he ē, ko e taumu’a kaveinga ia ‘o e ta’u kotoa pē ko hono teke ‘a e me’a ko eni ko e folau, tautautefito ki he folau ki muli. Ka tānaki fakalukufua ‘Eiki Sea he ‘eku fakamā’opo’opo ‘e au, ko ‘eku vakai hifo eni ‘Eiki Sea heni ‘oku a’u ki he ua kilu ono mano ono afe, fakakātoa ‘a e ki’i va’a kotoa pē ko e tānaki eni ki he folau fakamāmāni, *overseas* Sea. Faka-*domestic*, ua mano fā ngeau. Ko e ‘utu Sea ‘oku ou tui he ‘ikai ke toe lava ‘o tu’usi he kuo lahi e ‘ū me’alele hono ‘omai pē na’e nofonono ‘a e Pule’anga ‘aneafi pea nau kole me’alele ke ‘omai ke ongoongosia ai e Pule’anga ko eni ke ‘uma’aki. Pea kuo pau ke ‘ai e ‘utu ke ‘utu ‘aki mo e fakamā (hūfanga he fakatapu) ‘Eiki Sea. Ka ko e ngaahi kaveinga nau nofo pē au ‘o nasinasi ‘e pehē nai ‘e lava ke to’o he ngaahi ta’u fakakoloa ‘o e ‘aho e Palēmia ko eni. Kā ‘i he ‘aho ni ‘oku ‘i ai pē e ki’i tupu ko e fā mano, ‘oku ‘unu ki ‘olunga, kā ko ‘eku vakai ki he folau ‘Eiki Sea, ka tānaki ia mo e folau ko ē e *Foreign Affairs*, ‘e ki’i lahilahi, he ko e kau Minisitā foki (tapu ange mo nautolu) mou fakamolemole pē ko e ki’i vaha’ataimi pē eni ia ke mau lave atu ai. ‘Osi pē ko ia pea hoko atu ho’omou ngāue. Kā ‘oku ‘ikai ko ha ‘uhinga ia ke fai ‘i ha tu’unga ‘Eiki Sea ...

Veivosa Taka: Sea ...

Lord Tu’ilakepa: ‘Oku ou pehē au ‘Eiki Sea, tuku ā e ...

Veivosa Taka: Tokoni atu pē ki he Fakafofonga. Tapu mo e Sea, tuku mu’a e, ‘a e vouti ia ‘a e Minisitā ki Muli he kuo tau ‘osi paasi he Fale ni ka tau talanoa hē kā ko u fokotu’u atu Sea ‘e, ‘a e ngaahi me’a ‘oku fekau’aki ke ... ‘o ‘oua, ‘oua ‘e tānaki e me’a, hangē ‘oku nau fokotu’u pē nautolu ha me’a ke fakangali, hangē ‘oku, ‘oku ongo pē ia ka au ...

Lord Tu’ilakepa: Hala ia.

Veivosa Taka: Pea na’e hili ko ē ‘enau talanoa ‘anenai.

Lord Tu’ilakepa: ‘Oua te ke, Sea ...

Veivosa Taka: Na'e talamai 'oku 'ikai ke 'i ai ha ...

Lord Tu'ilakepa: Kole ange mu'a ki he Fakafofonga ke tuku e tokoni ko ia 'oku hala 'ene faka'uhinga ...

Veivosa Taka: Pea ko e taimi ko eni 'oku ou tokoni atu Sea ke ta'ofi mu'a e Fakafofonga ke 'oua 'e ...

Sea Kōmiti Kakato: Mo kātaki 'o me'a lōua ki lalo.

Veivosa Taka: Mālō Sea, fokotu'u atu.

Sea Kōmiti Kakato: Mo kātaki 'o me'a lōua ki lalo. 'E Hou'eiki ...

Lord Tu'ilakepa: Mou vakai ki ho'omou kata he fa'ahinga tokoni pehē ...

Sea Kōmiti Kakato: Kātaki 'o me'a ki lalo, kātaki Nōpele 'o me'a ki lalo. Kou kōlenga atu tu'o fiha. Mou 'ofa mai 'o malanga pē pōini. Pōini pē. 'Oua 'e toe tuhu holo, 'oua 'e toe tausino, pōini pē. 'Eiki Nōpele, kuo 'osi ho'o me'a? Kuo 'osi ho'o ...

Lord Tu'ilakepa: Sea 'oku te'eki ke u 'osi au na'e pōini 'eku malanga, ko e malanga 'e taha ...

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

Lord Tu'ilakepa: Na'e 'ikai pōini.

Sea Kōmiti Kakato: Malanga ko ē.

Lord Tu'ilakepa: 'E ... Kuo mole 'a e ...

Veivosa Taka: Fakatonutonu atu Sea.

Lord Tu'ilakepa: Sea, ko e toe ... te u tangutu.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu.

Veivosa Taka: Ko 'eku fakatonutonu atu Sea 'oku pōini e me'a ko eni 'oku ou lave atu ai.

Sea Kōmiti Kakato: 'Ai ho'o fakatonutonu. Ko e hā e me'a 'oku ke fakatonutonu?

Veivosa Taka: Ko 'eku fakatonutonu 'ene pehē mai ko ē 'oku 'ikai ke u pōini, kā ko e pōini eni 'a eni 'oku ou talaatu ko ē 'oku fē'unga pē e pa'anga ia ko ē 'oku fai'aki e folau ko ē ki muli. Fokotu'u atu Sea.

Lord Tu'ilakepa: Sea, 'oku ou pehē au te ne 'omai ha poini, 'oku kei fakafekiki pē ia mo e Feitu'una ...

Sea Kōmiti Kakato: Malanga koe 'Eiki Nōpele.

Lord Tu'ilakepa: 'Io. 'Oku ou pehē Sea 'oku ou fokotu'u atu, tau tali kotoa ā e Patiseti ko eni.

Sea Kōmiti Kakato: Poupou. Fakafeta'i.

Lord Tu'ilakepa: Poupou he 'oku ... tangutu pē me'a pē e Feitu'una ho sea ...

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

Lord Tu'ilakepa: Me'a pē e Feitu'u na. 'Oku 'ikai ke kau koe e Feitu'una he tipeiti. Tuku ka mautolu ke mau fai atu e malanga 'Eiki Sea ...

Sea Kōmiti Kakato: 'Ikai 'oku 'ikai ke u tipeiti ka 'oku ko 'eku fakahoha'a atu, fakafeta'i.

Lord Tu'ilakepa: 'Ikai 'oku ou fokotu'u atu au 'oku ke kau mai koe he poupou 'oku 'ikai ke ke kau koe he poupou. Ko mautolu te mau tipeiti ko e Feitu'una te ke aofangatuku.

Sea Kōmiti Kakato: 'Ikai nau ...

Lord Tu'ilakepa: Ka 'oku ou fokotu'u atu eni 'Eiki Sea, ke tau hoko atu 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Tau pālōti. Kalake, moutolu 'oku mou laumālie lelei ke tali e Vouti 'a e 'Ofisi Palēmia, kātaki 'o hiki ho nima.

Pālōti pea tali Vouti 'Ofisi Palēmia

Kalake Tēpile: Sea 'oku loto ki ai 'a Māteni Tapueluelu, Veivosa Taka, Vili Manu'opangai Faka'osiula Hingano, Sāmiu Kuita Vaipulu, 'Eiki Minisitā Ngāue Lalahi mo e Takimamata, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Ngoue, 'Eiki Minisitā e Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Minisitā Lao, 'Eiki Minisitā 'o e Ngaahi Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga, 'Eiki Nōpele Fusitu'a, 'Eiki Nōpele Tu'iha'ateiho, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Tu'ilakepa, 'Eiki Nōpele Tu'i'āfitu. Sea 'oku loto ki ai 'a e toko 19.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Ko kimoutolu 'oku 'ikai ke mou loto ke tali 'a e Vouti 'a e 'Ofisi Palēmia, kātaki 'o hiki ho nima.

Kalake Tēpile: 'Oku 'ikai ha fakahā loto ki ai Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Hou'eiki, mālō 'aupito. Tau hoko atu ki he... mou kātaki, te tau lepa hē, tau mālōlō miniti 'e 15 pea tau toki hoko atu.

(Pea na'e ki'i mālōlō heni)

<009>

Taimi: 1515 – 1530

Sātini Le'o: Me'a mai e 'Eiki Sea e Kōmiti Kakato.

'Eiki Kōmiti Kakato: Tapu mo e 'Eiki Palēmia, kae 'uma'ā e Hou'eiki Minisitā e Kapineti, pehē 'a e fakatapu ki he Hou'eiki Fakafofonga e Kau Nōpele. Tapu ki he Hou'eiki Fakafofonga e Kakaí, ka tau hoko atu e fatongiá. Ko e, kuo lava e 'Ofisi Palēmia, pea ko 'etau hoko atu eni ki he fatongia, Potungāue Pa'anga mo e Palani Fakafonua. Pea mou kātaki pē Hou'eiki. Ko e, kātaki'a e taumu'a 'o huluhulu mai 'etau, ko e Potungāue Pa'anga pea mo e Palani Fakafonua. Saame vahe uofulu mā tolu, veesi 'uluakí. Ko hoku tauhi 'a Sihova, 'e 'ikai te u masiva.

Fakama'ala'ala Vouti 'a e Potungāue Pa'anga mo e Palani Fakafonua.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea, tapu mo e Feitu'u na pea mo e Hou'eiki Kōmiti Kakato. Sea fakamālō atu. Ko ho'omou vouti eni. Ko 'etau vouti kātoa 'oku tau kau kātoa pē tautolu he potungāue ko eni. 'A ia ko ho'omou potungāue eni. Pea ko eni Sea, mou me'a mai pē, na'e hiki e me'a ia he *Defense* to e hiki mo e 'Ofisi Palēmia. Ko e potungāue ko eni, holo'aki ia e peseti 'e 1. Fakakātoa e ta'u kuo'osi ki he ta'u kaha'ú, pea to e to'o atu foki mo e pa'anga ia ko eni ki he ngaahi, 'inasi e ngaahi monū'ia e ngaahi vāhenga filí. Pea 'i he'ene pehē leva, holo'aki ia e valu kilu meime'i hiva kilu. 'A ia ko e holo ia e potungāue ko eni ki he ta'u kaha'u. Ka ko e me'a lahi pē 'oku ou tui 'e fie lave ki ai heni ko e pa'anga ko ē kuo fokotu'u mai ki he'etau sipotí koe'uhi 'oku mau fokotu'u mai heni 'i he peesi ko eni 'i he 137 'a e, 'oku 'alu hake 'o 12.6 'a ia 'oku mau fakakau ai e pa'anga 'e 10 miliona 'i he, ke kamata'aki 'etau tokoni ia ki he'etau ngāue, tokoni 'a e Pule'anga ki he teuteu atu ko eni ki he'etau sipotí he 2019.

He 'oku mei fetāmate'aki pē ia 'a e hiki ko ia Sea, 'a ia ko e hiki ia ko ē 9 miliona. Pea mau fetāmate'aki pē mo e peesi 135 Sea. 'A ia ko e peesi 135 ko e polokalama 4, polokalama si'isi'i 1. Ko e hiki ko eni ko e pa'anga ko ē ki he sino'i pa'anga totongi 'i he Pule'anga ki he vāhenga mālōlō. Ko e pa'anga ko eni Sea na'e, 'a ia ko e hiki ia mei heni na'e 10.5 miliona ia 'i he ta'u fakapa'anga lolotonga ka 'oku holoki hifo ia ki he 3.5 miliona koe'uhi ko 'ene, ko 'ene 'osi ē ke 'osi'aki e totongi ko ē na'e kamata ko ē he 2014, na'e 23 miliona tupu 'a 'etau mo'ua ko ē ki he vāhenga mālōlō na'e peseti 'e 6 ka ko eni, 'a ia 'oku holo'aki ia 'i he tafa'aki ko eni koe'uhi, 'i he 7 miliona koe'uhi ko e toetoenga pē ko eni 'a e palanisi ne faka'osi. Pea fetāmate'aki pē mo e hiki ko eni 'oku mau hiki'i hake ko eni 'a e pa'anga ko eni 'e 9 miliona tupu 'i he 'alu ki he sipotí e 10 miliona. Pea ko 'ene 'osi ko ia Sea ko e fakakātoa, 'a ia ko e fakakātoa ia e potungāue ko eni 'a ia 'oku kongā pē ua ko e kongā e tafa'aki 'a e potungāue pea mo e kongā ko ē tokangaekina e ngaahi me'a, e ngaahi kongā fakalukufua e Pule'anga, kau ai e totongi e mo'ua, mo'ua fakapule'anga pea pehē foki ki he ngaahi ngāue kehekehe 'oku kau he lave he tafa'aki ko eni Sea. Sea ko e ki'i puipuitu'a pē ia 'etau potungāue Sea, Fokotu'u atu.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Fokotu'u pea poupou. Ke tau pāloti. 'Eiki Nōpele mei 'Eua.

Fehu'i ki he Pa'anga vahe'i ki he sekitoa taautaha.

Lord Nuku: Tapu pea mo e 'Eiki Sea. Tapu pea mo e Hou'eiki Mēmipa e Kōmiti Kakato. 'Eiki Sea, 'oku 'i ai pē fanga ki'i me'a 'oku tokanga e motu'a ni ke fehu'i pē ko e 'ai pē ke fakama'ala'ala pē ke mahino mai pē. 'Eiki Sea, na'e 'i ai e tokanga 'a e motu'a ni ki he tokoni ko ia ki he sekitoa taautahá 'i he fakamatala patisetí. Na'e 'asi ai na'e 'i ai e 5 miliona ka na'e fakakaukau e motu'a ni koe'uhi ki he silini ko ení, ke 'ave ki he Potungāue Ngoué. Ka ko e tokoni ki he sekitoa taautahá pea na'e fokotu'u mai pea mei taumu'a ke tau toki ha'u ki he fakamatala ko eni ko ē 'a e Falepa'anga, pea fai hano vakai'i ai he ko nautolu 'oku 'i ai e pa'anga ko ení Sea. Ko e konga 'uluaki ia 'Eiki Minisitā, pē te tau a'u ki he, koe'uhi ko e silini ko ení 'oku 'i he Feitu'ua, ki he anga ko ia hono ngāue'i. Ka 'oku lave'i 'e he motu'a ni ko e peesi 140 'oku 'asi ai e 5 miliona ko ení ko e tokoni fakapa'anga 'a e Pule'anga ki he ngaahi sekitoa taautaha. 'A ia 'oku lave'i 'e he motu'a ni 'Eiki Sea, 'oku 'i ai, 'a ia ko e silini eni mahalo na'a ke me'a mai 'oku 'ave ki he pangikē.

Ka ko e 'uluaki me'á 'Eiki Sea na'e fai ki ai e tokanga ia, ko e anga e fakakaukau, ka na'e fai pē fakakaukau ke fakalea ki he Fakafofonga Kakai pea mei 'Eua, pē 'e lava ke to'o ha 'inasi heni 'o 'Eua. Ko e nō pē, to'o pē ko e nō he na'e tu'o fiha hono kole, koe'uhi ke 'ave ke 'i ai ha 'inasi fakafeitu'u koe'uhi ka ko hono 'ave ki he pangikē ke nō. Pea 'oku 'uhinga ia e kole ko ení kapau 'e lava ke 'ave 'a e fo'i, tau pehē 'ave ha 2 miliona. Ko e nō ia 'a 'Eua, 'aki e 'uhinga, 'oku 'i ai e vaka foki 'o 'Eua 'Eiki Minisitā Pa'anga. 'Omai ia 'o malu'i'aki kae 'oange silini ko ení ke 'ave ia ki he kosilio ko ē 'a 'Eua ke nau hanga 'enautolu 'o tuku atu koe'uhi ko e nō tatau pē 'a eni ko ē 'oku fai ko e he pangikē. Ko e fokotu'u atu pē ki he Kapinetí pē ko e hā ha'anau fakakaukau. Ka ko e 'uhinga he 'oku faingata'a'ia foki e kau ngoue 'o 'Eua, tatau pē ia mo Tongatapu ni 'Eiki Sea, kau ai ho vāhenga.

Ko e vāhenga foki 'o Tongatapu 9 mahalo ko e kelekele lahi taha ia 'o e fonua ni he ngoue. Ka 'oku 'asi ia he fakamatala ko ē 'oku 'omai mei he pangikē Sea, kei toe lahi e silini ia. Ka ko e 'uhinga foki ko e founa ko ē he pangikē ia, 'ikai ke nau tali 'enautolu 'a e vāhenga 'o e motu'a ni Sea koe'uhi, 'o e Sea koe'uhi foki ko e ngaahi process ko ē 'a e pangikē 'oku pau foki ke qualify 'a e kakaí ia. Ko e 'uluaki ia 'o e anga e fakakaukau Sea. Pea ko hono ua. 'Oku fiema'u e Potungāue Ngoue ia ke to e fakalahilahi e silini ko ē 'oku 'ave ko ē kia nautolú ke lava ke, te u 'oatu e fakatātā ko ení.

Ko e 'aho atu ko ē tau pehē ki he ta'u 'e 6 ki he 10 kimu'a, na'e 'i ai e 'Ofisa Ngoue meimei 'i he feitu'u kotoa pē, tokoni'i e kau ngoue. Pea ko 'ene tu'u ko ia he 'aho ni 'Eiki Sea, 'ikai ke to e 'i ai ha 'Ofisa Ngoue. Sio, ke me'a ki Vahe Hahake, ko e taha pē 'i 'Alaki. Hala kātoa. Fiema'u 'a e tokoni ia ko ení. Hanga 'e he Pule'anga, hanga 'e he Potungāue 'o 'omai e fakakaukau ko ení ke tō e ahí. 'ikai ke lava 'e he kakaí foki ia 'o fai e fa'ahinga ngaue ko eni.

Māteni Tapueluelu: Sea kātaki, ko e peesi fiha, polokalama fiha ko ā 'oku me'a mai ai ke tau muimui pē. 'Oku hangē 'oku tau lele tautolu he 'esitimetri e ngoué. Ko e polokalama fiha ko ā, peesi fiha Sea.

Lord Nuku: Polokalama ko eni 'oku fai atu ai e malangá Sea, kapau na'a ke me'a mai Fakafofonga Fika 4 ko e ngāue ki he ngaahi sekitoa taautahá.

Sea Kōmiti Kakato: Peesi 140, 140 fika 4.

Lord Nuku: Pea na'e fai e fakahoha'a ki heni he fakamatala patisetí. Pea na'e kole mai mei taumu'a, tuku mu'a ki he vouti ko ení he 'oku 'i ai e pa'anga ko ia. Pea ko 'ene 'asi ko ia hení, ko e tokoní 'oku, ko e pa'anga ko ē kuo vahe'i ki aí he ta'u ni ko e pa'anga 'e 5 miliona, ki he sekitoa taautaha pea 'oku, 'oku 'uhinga e fakamalanga ko ē he me'a ko ení he na'e fai e fakamatala patisetí pea tala mai ke tali ki heni. Pea ko e 'uhinga ia 'a e fakahoha'á Sea pē ko e hā ha founda...

Māteni Tapueluelu: Ki'i tokoni pē Sea kapau te ne laumālie lelei pē ki ai.

Sea Kōmiti Kakato: Tokoni.

Māteni Tapueluelu: Mahino pē ki he motu'a ni 'a e me'a 'oku kole ki ai 'a e Fakafofonga Nōpele ko eni 'o 'Eua Sea. Ko e me'a ko ia na'a ku 'eke aí he ko e taha eni ia 'a e palopalema ko ē kapau 'e to'o 'a e pa'anga nō fakafonua 'o vahevahe fakavāhenga 'Eiki Sea, 'e 'alu leva ia 'o si'isi'i pea 'e 'alu leva ia 'o a'u ki he tu'unga 'oku 'i ai e feitu'u ia 'oku 'ikai ke fa'a lahi e nō mei ai ka ko e 'uhinga pē kuo vahe'i e pa'anga ia ki ai, 'e pau leva ke nau nō pē nautolu he fo'i taimi pē ko ia. Ko e taha eni 'a e ki'i palopalema ko eni. Te u 'oatu pē 'a e ki'i fakatātā Sea. 'Oku mou mea'i 'oku 'i ai 'a e pa'anga fakalakalaka 'oku 'ave ki he ngaahi 'otu motú. 'Oku hala e ngaahi vāhenga 'i Tongatapu ni. Sio te mau fokotu'u atu leva mautolu 'i Tongatapu ni ke 'omai ha'amau pa'anga 'a mautolu ki homau ngaahi vāhenga. 'E 'alu e vahevahe ngaahi pa'anga pehē ni fakafonua, 'o 'alu ia 'o vahevahe 'o fakavāhenga fakafonua kae 'ikai ke tuku pē he pangikē. Ko e ki'i vaivai ia ko ē he me'a 'oku kole mai, he 'e 'ave pē fo'i pa'anga ia ko ē ko e 'ave pē ia ki 'Eua. 'E kole mai 'a Ha'apai, sai to'o atu e fo'i pa'anga ko ia ko e 'ave pē ki Ha'apai. 'E kole mai 'a Vava'u, 'e kole mai 'a Niua pea vahevahe fakavāhenga leva Tongatapu ni. Ko e ki'i palopalema pē 'oku ou fakatokanga'i Sea. Kapau pē 'oku 'i ai ha pa'anga ko e 'ave ke tokoni ki he sekitoa taautaha, 'oku 'ata fakalukufua ki he sekitoa taautaha pea 'atā ke sivi 'e he pangikē 'a e fiema'u ko ia 'oku vivili taha fakatatau ki he'enau polokalama 'Eiki Sea. Ko 'eku ki'i tokoni pē ia Sea mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Hoko atu Nōpele.

Lord Nuku: 'Eiki Sea, ko e tali atu pē 'Eiki Sea koe'uhi ki he me'a 'oku tokoni mai ki ai e Fika 4 'o pehē 'e palopalema. Na'e fakahoko mai 'Eiki Sea 'oku 'i ai e pa'anga ia 'oku fe'unga mo e 7 miliona 'oku toe he pangike. Ko e pa'anga foki ko ení 'oku hangē ha *revolving fund*. 'I he'ene toe lahi pehē Sea, 'oku 'uhinga mei ai e makatu'unga mei ai ke to'o mai ā ha 'inasi 'o 'Eua.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea ke u ki'i fakahoha'a atu pē mu'a ko e ki'i fakatonutonu pē koe'uhi ko e fika fakamolemole.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu.

'Eiki Minisitā Pa'anga: 'Oku 'ikai ko e 7 ko e 5 miliona tupu 'a e toenga ko ē te'eki ke fai, te'eki ke nō ange 'a 'Eua. Mau tali mai ke 'alu ange 'a 'Eua ke nō. Mālō.

Fokotu'u ke 'oange no 2 miliona ma'a e Kosiliō 'a 'Eua kae malu'i'aki e koloa 'a e Kosiliō

Lord Nuku: Ko ia Sea. Ko e 'uhinga e fakahoha'á, fakahoko mai mei he kāinga, nau 'osi ō ki he Pangikē Fakalalakaká 'o feinga, pea 'oku faingata'a, 'ikai ke lava 'o ma'u ha'anau me'a malu'i, ko e ngaahi 'uhinga pehē. Pea 'oku makatu'unga mei ai e 'uhinga e kosilio ngāue ko ia 'a e Vahefonua 'Eua ke fokotu'u mai he 'oku 'i ai e koloa 'a e kosiliō ko e vaka. Lau miliona lahi ia 'oku laka ia he ki'i seniti ko eni 'oku kolé. Ko e 'uhinga pehē kolé, fai e malu'i 'e ē tuku mai 'a e ua miliona ko ē ki he kosilio 'o 'Eua. Kapau 'e 'i ai ha me'a pehē ia 'a Ha'apai mo Vava'u ko e me'a ia 'a naua ia ke na kole. Pea 'oku 'uhinga pehē. Pea kapau, ko e 'uhinga ia e kolé. Ke lava 'e he kosiliō 'o fai e fatongia ke ngāue ki he vahefonua fakalukufua. Ko e 'uluaki me'a ia. Ko e me'a ko ia hono ua ia na'e fai ki ai e 'uhinga, ko e pa'anga ko eni ko ē 'e 5 miliona ko ē 'oku vahe'i ko ē he ta'u ni ko ē ke 'ave ko ē ki he sekitoá, 'a ē na'e fai atu ai e kole ke 'ave ha kongā ai ki he Potungāue Ngoue 'aki e fakatātā ko ena 'oku fakahoko atú 'Eiki Sea. Kuo taimi ke hanga 'e he potungāue 'o fale'i 'a e kakaí, ko e hā e fa'ahinga founa ke nau fai ai e ngāue mo e me'á ko ia 'oku lava 'o ma'u hono māketi Sea. He 'oku ou tui 'oku mea'i pē 'e he Feitu'u na ko e ngaahi me'a kotoa ko ē 'oku fekau'aki ko ē pea mo e pa'anga ko ē hotau fonua ni 'Eiki Sea, pea 'oku 'i ai e fe'amokaki he fu'u koloa. Kapau 'e fale'i fakalelei, 'e 'alu ki 'olunga 'a e *export* ia, pē ko e pa'anga, pē ko e koloa hū kitu'a 'i he tafa'aki 'o e ngoue. Ka ko hono pangó, tō manioke pē 'a e mātu'a ke fakamāketi fakalōkolo pē Sea. Ka 'oku 'uhinga pehē ke to e fakaivia e Potungāue Ngoué ke nau to e fale'i ange 'a e kakaí ...

<001>

Taimi: 1530-1540

Lord Nuku: pea mo e fakamāketi, he koe'uhí kuo u tui 'oku mea'i pē ia he 'Eiki Minisitā Ngoué. Hangē na'e ai e me'a na'e ai e lau ki Ha'apai ki he toutai. He 'ikai ke ma'u ha vaka toutai ia ha mātu'a Ha'apai. He 'ikai ke tali 'enau nō 'a nautolu. Ko e 'ū vaka toutai lalahi ko ē 'i Tonga ni mahalo ko e motu'a Tonga pē tokotaha 'oku ai hono vaka. 'U vaka lalahi

'Eiki Minisitā Pa'anga: Kātaki Sea tapu mo e Feitu'una ko e kole atu pē, ko e ki'i fakatonutonu atu pē mu'a 'oku 'ikai ke tonu e 'u fakamatala ko eni Sea. Fakamolemole pē.

Sea Kōmiti: Fakatonutonu.

Tali Pule'anga fekau'aki mo e nō kau toutai

'Eiki Minisitā Pa'anga: 'Oku ai e nō heni e kau toutai heni. Na'e ai e ... mau fakataha 'aneafi, mahalo ko e toko 6 nai 'i he kau toutai, ko e ai e ni'ihī ia na'a nau nō nautolu lolotonga ko ē kei tokanga'i ko ē pule'angá ko ē 'a e pa'anga nō. Palopalema e me'a ko iá. 'A ia ko e me'a ia na'a mau hiki ai ko ē ki he Pangikē Fakalalakaká, pea 'oku ai 'emau felotoi ke ... ki he 'apongipongi ke nau tā fakafoki mai. 'A ia ko e ta'u 'e 2 te nau tā mai ka nau hanga 'o ... 'oku ai 'enau to e fiema'u 'e nautolu ha sēniti mei he nō ko ē Pangikē Fakalalakaká he taimi ni, to e fakalelei'i ai honau fanga ki'i vaká, ka nau toho ki tahi. Pea mau tali e tafa'aki ko iá koe'uhí ke mahino, fakafaingamālie'i, 'atu e sēniti ko ē ke nau lava 'o hoko atu, ka nau kamata leva ke nau tā mai. Pea 'oku ou, nau 'ange faingamālie fakamālō lahi kiate kinautolu 'i he'enau ōmai 'o fai e ngāue

fakataha mo e Pule‘angá. Kuo u tui ko hono taumu‘á ia, ke fai e ngāue fakataha. Pea ‘oku ou lave ai. Ai e mātu‘a Ha‘apai ko e, ko e meimei ko e kau toutai ko e mātu‘a Ha‘apai, Sea. Pea ‘oku ou lave pē ki ai Sea, koe‘uhi ko e me‘a ko iá. Ko ‘eku fakatonutonu ia Sea. Kātaki fakamolemole pē Hou‘eiki ‘oku mau, ‘oku muimui‘i ‘aupito e me‘a ko ení Sea.

Sea Kōmiti: Mālō.

Lord Nuku: Mālō ‘Eiki Sea. Ko e me‘a ko ē ‘oku fakahoha‘a ki ai e motu‘a ni ‘Eiki Sea, ko e kau nō eni ia ko e kau nō eni ia ‘a ē ko ē ‘oku nau ngāue, ‘a ē ko ē na‘e ‘osi ngāue mo e pangikē. ‘A eni ko ē ‘oku feinga ‘a e Pule‘angá pē ko e feitu‘u ko iá ke nau hanga ‘o to e fakalelei‘i e fanga ki‘i vaka ko ē na‘e fai e nō he koe‘uhi kuo u tui na‘e ‘osi ōmai pē pangikē ki heni ‘o fai ‘a e fakamatala heni. ‘Oku lahi ‘a e fanga ki‘i nō, ‘oku ‘ikai ke lava ke toe tā fakafoki mai. Kapau te ke me‘a pē Sea na‘e ai e me‘a ‘a e ‘Eiki Minisitā Ngoué. Na‘a nau hanga ‘e nautolu ‘o tokanga‘i e nō he ta‘u lahi ki mu‘a. Pea na‘e lava ia ‘o tā fakafoki pea ma‘u mo e silini. ‘Oku ‘uhinga, ‘uhinga pehē ‘a e fakakaukaú, ke ‘ange ha kongá e silini ki he potungāue. He ko eni ‘oku lolotonga ‘i ai e silini ‘oku tuku ki he pangikē. Pea ‘osi e ta‘u fakapa‘angá ‘oku ... ‘a eni ko ē ‘oku ne me‘a mai‘akí, kei toe e 5 ia mo e poini miliona. Kā ko e ‘uhingá ke to e faingofua ange ‘a e ngāue ko ē ‘a e kakai ‘o e fonuá, ‘i he founga ngāue. Kuo u tui kuo ‘osi mahino atu ki he Feitu‘una ia ‘a e me‘a ko ē ‘oku ou fai atu ki ai e fakahoha‘á.

Sea Kōmiti: Ko ia.

Lord Nuku: Fekau‘aki pea mo e pa‘anga ko ení.

‘Eiki Minisitā Tānaki Pa‘anga Hū Mai: Sea ko e ki‘i fietokoni pē ki he Fakafofonga ‘Eua.

Sea Kōmiti: Tokoni.

‘Eiki Minisitā Tānaki Pa‘anga Hū Mai: Tapu pea mo e ‘Eiki Sea, tapu pea mo e Hou‘eiki Mēmipa e Fale ‘Eiki ni. Sea ‘oku mo‘oni ‘aupito e me‘a ‘oku me‘a ki ai e Hou‘eiki, felāve‘i pea mo e fokotu‘utu‘u palani ‘a ‘Eua ko eni ‘oku faí. Ka na‘a ku ‘amanaki au ia te ma fakapukupuku pē na‘a fanongo mai ‘a Ha‘apai mo Vava‘u ka nau ‘ohofi e fo‘i pulú. Ko e fo‘i pulú ia mo e foungá, he ‘ikai ke tali ia he Fale ni. Ko e me‘a ia ‘a e Pule‘angá mo e Kapinetí, te ma toki ngāue maua mo ha ki‘i pepa ki ai, ko e hā e lahi e silini, ko e ‘uhingá pē ia ‘Eiki Sea. He ‘oku ai ‘emau kosilio ‘a mautolu pea ‘oku lokomo‘ui pea ko e kosilio ngoue. ‘Oku ‘i ai pē ‘a e fanga ki‘i ha‘iha‘isia, te u fakalea ‘o pehē, ‘i he founga ngāue ‘i he taimi ni, neongo ko e tu‘o 2 eni hono fakalelei‘i ‘a e sēniti ko ē ‘oku tuku ki he Pangikē Fakalalakaká ko e ‘uhingá ke lava ‘o *facilitate*, ke lava ‘o ngāue‘i ‘a e silini ko iá he kau toutai mo e kau ngoué, ko e kau tou lālāngá, mo ha fa‘ahinga me‘a pē. Ka ko e poupuu atu pē ‘e fai e ngāue ia ki ai ko e kole mei he pa‘anga ko ē he pangikē pē ko e kole mei he 5 miliona ko ení. Ka ko e kole atú, tuku pē ia he ko e me‘a ia ‘a Kapinetí pea mo e Pule‘angá.

‘I ai pa‘anga nō ki he ngaahi sekitoa taautaha

Ko e tokoni hono uá ‘Eiki Sea, ko e 5 miliona ko ení, ‘oku ‘atā ki ai e ‘u sekitoa, ko e ngoué, hangē ko e ‘u sekitoá kotoa, ki he fokotu‘u hanau ngaahi poloseki ‘o fakahū, fakahū mai he ngaahi potungāue ke ‘ave ki he Pule‘angá ke vakai‘i, pea ‘e toki fakapa‘anga mei ai. Ko e matu‘utāmaki

pē ko ē hono vahevahé, kapau 'e vahevahe 'e faifai pea si'isi'i ha ni'ihī pea hanu ha sekitoa. Ka ko 'ene tu'u ko ē hangē ko e me'a na'e me'a ki ai e Fika 4, 'atā kotoa ki ai 'a motu, kae 'uma'ā 'a Tonga 'Eiki ni.

Sea ko e 'esitimetri ia ko ení, hoko atu ai pē ha ki'i miniti 'e 5 fakamolemole. Ko e 'esitimetri ia ko eni 'a e Potungāue Pa'angá, ko e lahi tahá ko e ngaahi fatongia fakafonua ia 'o e Pule'angá ke fai ka 'oku tuku e siliní 'i he Fale Pa'angá ke nau hanga 'o leva'i. Na'a tau 'osi to'o mai 'e tautolu e 2 miliona mo e 2.5 mei ai 'o hū fakalahi 'aki e vouti e Fale Aleá. Ko e totongi hotau ngaahi mo'ua ki tu'apule'anga, pē ko e *public tax*, ko e totongi 'a e *subscription* ki he *retirement* mo e 'ū me'a ko iá. Pea hangē pē ko e me'a 'e 'Eiki Minisitā, 'oku holo 'enau pa'anga ngāué 'a nautolu he ta'u ni. Pea 'oku ou fokotu'u atu, mou laumālie lelei Sea, ka tau tali 'etau ki'i vouti ko ení, ka tau hoko ki he 'u vouti pea mou toki fehu'i pāhia mai ai. Mālō.

Sea Kōmiti: Mālō.

Lord Nuku: Sea, ko e me'a tatau pē na'e fakahoko mai 'i he fakamatala patisetí ke mau toki hoko atu heni. Pea ko eni 'oku talamai ke mau to e tali ke fehu'i 'amui ange.

Sea Kōmiti: 'Ikai ko e 'uhinga kiate au 'Eiki Nōpele 'a e Minisitā ke mo toki feme'a'aki fakaekimoua pē moua ki ho'omo vāhenga koe'uhī na'a 'ilo ia he kau, na'a mea'i ia he kau me'a ko ē, 'a e ki'i fakapulipuli ..

Lord Nuku: 'Ikai. Mālō ia Sea.

Lord Tu'ilakepa: Sea, ki'i fakatonutonu atu Sea. Fakamolemole pē 'a e 'Eiki Nōpele pea mo e Fakafofonga Minisitā mei 'Eua. 'Oku 'ikai ke fu'u lelei kia mautolu 'emau fanongo 'oku ai 'ena ki'i me'a. Pē ko 'ena founa. 'Oku 'ikai ke hōhōa lelei. 'Ai ai 'emau tokosi'i ōmai mei he Tautahí, 'e faifai pea mo'oni e Fakafofonga Fika 4. Ko e monū'ia 'oku ma'u kotoa 'e Tonga ni. Ko eni 'oku ai pē 'ena ki'i founa mo 'ena ki'i founa mo 'ena ki'i me'a.

Sea Kōmiti: Ko e 'ātunga ia ho'omou ōmai 'o folahi he Falé. Ko e 'ātungá ē.

Lord Tu'ilakepa: Pea kuo u pehē Sea, tuku mu'a ke tau, ke fai ha feme'a'aki 'Eiki Sea he 'oku mau fie lave ki he me'a ko ení 'Eiki Sea, kapau 'oku pehē he 'Eiki Nōpele ke u hoko atu.

Lord Nuku: Ki'i faka'osi atu pē au pea toki faka'osi.

Sea Kōmiti: Mālō.

Lord Nuku: Fakatapu atu 'Eiki Sea. Ko e me'a ia na'a ku tokanga ki ai ki he pa'anga ko ení, he 'oku kei toe e pa'anga he pangikē, mei he ta'u fakapa'anga ko ení, ta'u fakapa'anga lolotonga Sea. Ko e pa'anga ko eni ko ē 'oku vahe'i he ta'u ni, 'a ia 'oku tuku mai heni ko ē ki he sekitoa taautahá ko e 5 miliona. Ko e me'a ko ē na'e fai ki ai e fakahoha'á, ke to'o ha sēniti mei ai, tau pehē pe ko ha vaeua, 'ave ki he vouti ko ē 'a e 'Eiki Minisitā Ngoué ke 'uhí ke fakatupulaki 'a e fengāue'aki ko ē 'a e potungāué pea mo e kakai e fonuá Sea. Ko e anga pē ia e fakakaukau pea mo e anga 'a e tui he 'oku holo 'a e fengāue'aki vāofi ko eni ko ē 'a e potungāué pea mo e kakai e fonuá. Kā 'oku 'osi 'asi pē ia 'i he fakamatala patisetí 'i he ngaahi makatu'ungá. Pea 'oku 'uhinga pehē 'a e fakakaukau, ke toe fakafoki ange 'a e kau fale'í, pea mo e ngaahi tō pulopulá, ke 'uhí ke to e

fakamālohi'i 'a e founga ngoué. Ko e 'aho ni 'Eiki Sea, kapau te ke me'a ki Fisi, na'e ai e polokalama 'a *Bainimarama* ke tō e fu'u niu 'e 1 miliona. Fiema'u ke to e fai e polokalama ia ko iá 'i Tonga ni he 'aho ni. Ke to e fakakake 'a e tu'unga ko ē na'e ai hotau fonua ni 'i he ngaahi koloa na'e ma'u'anga mo'ui pē kakaí ia ki ai mei Sanuali ki Tisema. Ka ko hono mo'oní 'Eiki Sea, nau hanga 'o uki 'a e tō ko eni e 'akau kakala, tō e ngaahi 'akau ko e ahi mo e me'a ko iá. Ko e ō atu ko ē kakaí ke 'omaí 'Eiki Sea, 'oku 'ikai ke ma'u ia. Pea ko e me'a ko ē 'oku fakahoko maí, 'oku 'ikai ke ai ha silini fe'unga ke fakahoko'aki 'a e ngaahi polokalama ko ē ki he fengāue'akí Sea.

Sea Kōmiti: 'E 'Eiki Nōpele kātaki ko 'eku kole pē 'aku ia fēfē mu'a ke tuku ia ki he Vouti 'a e Potungāue Ngoué kae toki 'ohake ai e me'a ko iá kātaki.

Lord Nuku: 'Eiki Sea ko e pa'anga ko iá 'oku 'i he vouti ia ko ia 'a e 'Eiki Minisitā Pa'angá.

Sea Kōmiti: Pe'i me'a mai.

Lord Nuku: 'A e 5 milioná. Pea kapau 'e loto fiemālie 'a e 'Eiki Minisitā ia ke fai ha fengāue'aki pea mo e Potungāue Ngoué ki ai he taimi 'e a'u ai ki ai ka koe'uhí foki ko 'etau paasi pē 'e tautolu ia e vouti ko ení kuo 'alu ia mo hono naunau mo hono koloa, 'ikai ke tau to e lava tautolu ia 'o ala ki ai ha'i hotau nimá 'o tautolu.

Sea Kōmiti: Pe'i sai me'a mai.

Māteni Tapueluelu: Ki'i tokoni pē fakamolemole Sea ki he 'Eiki Nōpele. Kuo mahino e me'a 'oku si'i tautapa mai ki ai. Kā ko e ki'i fokotu'u atu pē 'Eiki Fakafofonga Nōpele, 'e fēfē ke ai ha'amo *submission* ki he Kapinetí pea mo e Fakafofonga Kakai ko ena 'o 'Eua, fokotu'u ki ai pea hanga leva he Kapinetí 'o fakakaukaue e fo'i me'a ko iá, he ko e Kapinetí ia ki he pa'anga ko eni 'a e Pule'angá ki he pangikē. Pea 'oku ou tui mahalo 'e faingofua, mahalo ko e si'i me'a ia 'oku si'i feinga mai ki ai e Minisitā ke mo toki feme'a'aki 'i tu'á. Ko e ki'i tokoni atu pē.

Lord Nuku: 'Ikai faka'ofa'ofa 'aupito ia Fakafofonga Fika 4. Ko e taimi 'oku fai, ko e fai ko ē 'a e tokangá ki he Potungāue Ngoué ko e tokanga fakalukufua ia ki he fonuá fakakātoa. Ko e taimi ko ē ke fai ai 'ema me'a ko ē mo e 'Eiki Minisitā kuo u tali 'e au 'ene fale'i...

<003>

Taimi: 1540-1550

Lord Nuku: Hangē pē ko e me'a ko eni 'oku kole mai ki ai 'a e Tongatapu Fika 4, ke ma toki 'ai fakatokoua pē maua. Ko 'Eua pē te ma 'ai fakatokouá. Ko e konga ia ko ē ki he Potungāue Ngoué, pea mei Tokelau Mama'o ia ki he Funga Fonuá Pea 'oku 'uhinga pehē pē 'e 'Eiki Minisitā, pea kapau pē ko e hā, na'a 'oku ou fai foki au he kolé ka 'oku 'ikai ke loto ki ai e 'Eiki Minisitā Ngoué ia. Ka ko e anga ia 'eku fakakaukaú.

'Eiki Minisitā Tānaki Pa'anga Hū Mai: Sea ke u ki'i tokoni ange pē mu'a ki he Hou'eiki Nōpelé. Tapu mo e Seá pea tapu mo e Hou'eiki Mēmipa e Kōmiti Kakatō. 'Eiki Sea ko e kamata

ko eni e pa'anga ko eni na'e toki 'ave ko ē ki he Pangikē Fakalalakaká, na'e tuku mai ki he Potungāue Ngoué ke nau hanga 'o pule'i mo fokotu'utu'u. Ko e me'a mālie hono fakatokanga'i ke 'ave ki he pangikē. Manatu'i ko e mātu'a ko eni ko e mātu'a ngoue pē ia. Na'e 'ikai ko ha mātu'a eni ia ke nau pule'i e pa'angá mo kei lava 'o matauhi fakalelei. Ko e me'a ia na'e to e tu'utu'uni ai he Pule'angá, 'ave siliní ia ki he pangikē, kae tu'utu'uni pē Pule'angá ko e hā e ngaahi founga ngāue ko ē ke nau faí pea nau ō kotoa pē ki ai. Tuku ia ki he pangikē ke nau hanga 'o pule'i mo tokanga'i. He kapau na'e tuku ki he Potungāue Ngoué, ko e fo'i me'a 'e 2 na'e hokó. 'Osi 'etau siliní mo e 'ikai ke ai ha ngoue ia. Pea 'oku tau fiefia he 'oku kei toe 'a e 5 miliona 'i he pangikē, pea 'oku ... fakamolemole pē 'Eiki Minisitā.

Lord Nuku: 'Eiki Sea, 'oku ou fakamālō au ki he 'Eiki Minisitā he'ene tokoni maí. Ko 'eku lave'í 'aku ia ko e silini ko eni na'e 'uluaki vahe'í na'e tuku ia 'i Fale Pa'anga. Pea na'e kamata mei ai 'a e maumau ko eni ko ē 'oku me'a ki ai 'a e 'Eiki Minisitā. Pea 'oku mo'oni 'ene me'á 'ana ia, mahalo kapau na'e tuku ai, hala mo e silini, hangē ia ko e faama moa 'a e motu'a Tokomololo. Hala he fulufulu'i moa, hangē ko e fakatapú, pea to e hala he te'emoa. Pea 'oku pehē e anga ko ē fakahoha'á, kapau na'e 'ave he Potungāue Ngoué, 'a eni ko ē na'a ku fakahoko atú, ko e ... na'a nau fakalele 'a e toutaí, pea na'e tupulaki 'enau fengāue'aki pea mo e pangikē. Ko e fakahoha'a ia ko eni 'oku faí ke 'ange ha silini ke 'uhí ke fakalahi 'ene voutí ke lava e fengāue'aki pea mo e toutaí pea mo e ngoué. Mei he silini ko eni 'oku vahe'i ki he sekitoa taautahá he 'oku kei toe 'a e silini na'e vahe'i ko ē ki he sekitoa taautahá, 'i he pangikē. Kapau 'e to e 'oatu eni, ko hono fakalahi mo e toenga ko ē he ta'u kuo hilí, pea hangē leva 'oku 'uhinga mei ai e fakakaukau ke to'o ha konga heni 'o 'ave ki he Potungāue. Pea koe'uhí kuo u tui pē kapau 'e toki hoko atu he 'Eiki Minisitā Ngoué pea mo e 'Eiki Minisitā Pa'angá. Ka ko e fakakaukau ia 'oku 'oatú 'Eiki Sea. Ke na fengāue'aki.

Sea Kōmiti: 'Eiki Minisitā Ngoué.

Fakamatala fakama'ala'ala tokoni ki he toutai & ngoue

'Eiki Minisitā Ngoue: Fakatapu atu 'Eiki Sea, pehē ki he 'Eiki Palēmiá mo e Hou'eiki Minisitā, pehē foki ki he Hou'eiki Nōpele Fakafofonga e Kau Nōpelé. Pehē foki ki he kau Fakafofonga ko ia e Kakaí, kae 'atā ke fai atu pē ha ki'i tokoni ke fakama'ala'ala atu pē 'a e me'a 'oku hokó. Ko e me'a ko ia 'oku me'a mai ki ai 'a e Fakafofonga Nōpele ko ia 'o 'Eua, 'oku mahu'inga 'aupito Sea, pea 'oku ou fiema'u pē ke fakama'ala'ala atu. Mahalo ko e fo'i me'a ko eni mahalo ko e fo'i poini 'e 2 'oku tefito ai 'a e fo'i poini ko eni koe'uhí ka 'oku taumu'a pē ke tokoni ki he langa hake ko ia 'o e ngoué 'i he fonuá, pehē foki mo e toutaí. Pea ko e 'uluaki, fekau'aki ko eni mo e pa'anga ko eni 'oku, pa'anga ko eni 'oku nō mei ai 'a e kau ngoué mo e kau toutaí, ko eni kuo 'osi kamata 'a e polokalama ko iá pea 'oku fakahū 'a e pa'angá ki he pangikē. Pea ki he motu'a ni 'oku sai pē 'a e tu'u ko iá koe'uhí pē ko e malu 'a e pa'angá 'i he pangikē, ka 'oku te'eki ai ke kakato 'a e founga ngāue ko ē 'oku ngāue'akí. 'I he mahino ko ē ki he motu'a ni 'oku lele pē 'a e ngāue ka 'oku 'i ai 'a e faingata'a'ia 'i he tafa'aki 'a e kau ngoué, pehē pē ki he tafa'aki 'a e kau toutaí, pehē pē ki he pangikē, pehē ki he Pule'angá. 'Oku 'i ai 'a e ... 'a ia 'oku fiema'u ke fakalelei'i 'a e founga ngāue ko ē 'oku ngāue'akí pea 'oku 'i ai pē founga ki ai.

'A ia ko e me'a leva 'oku ma'u ai ... ko e me'a ko ē 'e tahá fekau'aki ko ē mo eni 'oku fiema'u ia ke fakalahi e pa'anga ko eni. Ko e 5 milioná ki he ngoué mo e toutaí ko e ki'i pa'anga si'isi'i

'aupito 'aupito. Ko e langa hake ko eni 'o e 'ikonōmiká 'o makatu'unga 'i he ngoué mo e toutaí, 'oku fu'u fiema'u 'a e pa'anga ia 'oku toe fu'u lahi ange, pea ko e me'a eni ko ē 'oku fiema'u lahi taha ko ē he kau ngoué mo e kau toutaí, ke ma'u e pa'anga ko ē ke kamata'aki mo fakahoko'aki 'enau ngāué. Pea 'oku ou fiefakahoko ai pē ki he Falé Sea, ko eni 'oku teuteu lele atu 'a e motu'a ni 'i he māhina katu'ú ki Loma koe'uhí he na'e fai 'a e kole ki Loma ki he *FAO*, ke nau tokoni mai ha pa'anga ke fakalahi e pa'anga ko ení. Pea na'e tali 'e he taki ko ē 'o e *FAO* ka ko e fakataha pē ia 'ia te ia pea mo e motu'a ko ení. Ka 'i he taimi lolotonga ni kuo 'osi 'ave 'a e kolé ki ai, fakapule'anga, *official*, pea 'oku lolotonga ngāue ki ai 'a e *FAO* he taimi ni, pea 'e to e lele atu e motu'a ni ki ai ke to e fai pē 'a e fepōtalanoa'aki ki ai fakataha pea mo kinautolu koe'uhí ko e tokoni ko ení. Pea na'e loto māfana e taki ko eni e *FAO* ki he me'a ko ení, pea ko 'enau faka'amú ke nau hanga 'o 'omai e fo'i pa'anga 'o tānaki ki heni ki he pa'anga ko ia kuo 'osi tuku ko ē he Pule'angá. Pea koe me'a ko ē 'oku fakaloto lahi kia kinautolú kuo 'osi fakahoko 'e he Pule'angá hono kamatá. Pea 'oku faingofua leva kia kinautolu ke nau tokoni mai 'i 'olunga ai. Pea 'oku nau loto māfana 'aupito ke fakahoko eni pea 'oku nau pehē, kapau 'e lele lelei 'i Tonga ni, pea 'e to e fakamafola atu ia ke fokotu'u 'a e polokalama tatau pē 'i he 'u fonua kehekehe 'i he Pasifikí. Pea ko ia 'e lele atu e motu'a ni 'o kau ki ai.

Kaikehe ko e fokotu'u ko ē ki he founa ngāué, 'oku te'eki ai ke kakatá, he 'oku te'eki ai ke kau hangatonu 'a e ongo Potungāué ki hono fakataha, ngāue fakataha pea mo e tangata ngoué, mo e tokotaha ko ia toutaí, ki hono fokotu'utu'u e me'a kotokotoa pē 'o ngāue fakataha pea mo e pangikē pea toki tukuange 'a e pa'angá ke hū ki ai. Pea 'ikai ke ngata pē ki ai ka ko e fakahoko ko ē ngāue ko iá, he 'ikai ke tuku e ngāue fakatahá, pau pē ke ngāue fakataha 'uhí ke lava 'o totongi fakafoki ki he pangikē 'a e pa'anga ko ení, pea ko e pa'anga ko ení, ko e pa'anga ke tokoni pē kia kinautolu. 'Uhi ke totongi fakafoki kae tupulaki e pa'angá 'o nau hokohoko atu pē 'enau ngāue'akí. Ka 'oku 'ikai ko 'ete ki'i 'alu pē ko e ki'i nō pea 'osi, pea te nofo fakaongoongo pē 'e to e tali ha ki'i nō 'e taha. Ko e hokohoko pē ngāué, kae 'oleva kuo lele lelei 'a e ngāue ko iá. Pea ko ia 'e fakahoko 'a e ngāue ko ení pea ko e ngaahi polokalama pehē ni, 'osi fakalele ia 'i he ngaahi fonua kehekehe pea na'e 'osi kau pē 'a e motu'a ni ki he tokoni ki hono fokotu'u 'a e ngaahi ngāue'anga ko iá, hangē ko Papua Niu Kini. Pea 'oku lele lelei 'a e ngaahi polokalama ko iá.

Ko hono uá, 'a e poini mahu'inga na'e 'ohake ko eni 'e he 'Eiki Nōpelé, ko e fekau'aki mo e kau ngāue ko ē 'a e Potungāué. 'Oku fu'u fiema'u lahi 'aupito. Hangē ko ē ko 'etau sio ko ē ... ko 'etau talanoa, ko e fai pē feme'a'aki fekau'aki mo e ngoué 'oku 'uhinga ia ko e ngāue mo e kakaí. Feme'a'aki fekau'aki mo e toutaí, ko e ngāue mo e kakaí. Hangē pē ko e akó, hangē pē ko e mo'ui lelei. Ko e ngāue mo e kakaí. Pea 'oku fu'u fiema'u 'aupito. Ko e tu'u he taimi ni, fu'u tōnounou 'aupito e kau ngāué. 'Ikai ngata pē he kau ngāué, ko e me'angāué, 'oku 'ikai ke ... Pea 'i he 'ene pehē 'oku ai e fiema'u ke tokoni ko iá ke to e fakalelei'i e tafa'aki ko iá koe'uhí kae lele 'ene ngāué. Mahalo ko e ki'i tokoni fakanounou pē.

'Eiki Palēmia: ... (kovi e ongo)... fakamolemole. Ko ho'o tokanga ko ena, tapu mo e Seá. Ko ho'o tokanga ko ē ke fakatokolahi ho'o kau ngāué, 'oku kau he 'esitimetri ko ení? Ai ha *provision* ai ki he fakatokolahí?

'Eiki Minisitā Ngoue: Fakamolemole pē Sea, ai pē ki'i tali ki he fehu'i ko eni 'a e Palēmiá. Ko ia na'e fai 'a e kole, ki'i fakatātā pē 'oku 'ikai ke u ma'u 'a e tokolahí ko ē ki he kau ... ki he ngoué, tafa'aki ngoué, tafa'aki 'a e toutaí, na'e kole 'uhí ko hono fakamavahe'i 'a e toutaí mo e feinga'i ko ē ke ... fu'u tokosi'i 'aupito 'aupito. Ko e 'ai ko ē ke tokolahí na'e kole ke tukuange

mai ha fo'i ... ke fakahū mai ha kau ngāue 'e toko 27. Pea ko e toko 5 pē na'e 'omai 'i he Patisetí. 'Oku ... kuo u tui ko e me'a tatau pē 'i he ngoué, ka 'oku mau 'ilo'i pē ko e fakangatangata pē ivi ko ē Pule'angá. Mālō.

Sea Kōmiti: Mālō. 'Eiki Nōpele.

Lord Nuku: 'Eiki Sea, ko e anga maheni foki he Fale ni Sea, 'a e feme'a'aki pē pea 'osi pē pea 'osi...

<003>

Taimi 1550-1600

Lord Nuku: ...fanongo mai pē kakai ho fonua 'oku fai 'a e feme'a'aki ko e me'a 'eni 'e pehē, 'osi pē ko ia pea tau paasi atu ia pea 'osi pē ia. Ko e me'a ko ē 'oku fiema'u 'oku mahino eni mei he me'a ko ē 'a e 'Eiki Minisitā Ngoue pea mo e me'a ko ē 'oku fe'ao ko ē pea mo e kakai 'o e fonua 'oku fiema'u ha kakai ke ngāue pea mo e kakai. Ka 'oku ou tui ko e ivi ko é ke fakapa'anga hangē ko eni na'e kole 'e he 'Eiki Minisitā pea 'omai 'a e ...kole 'ene toko 27 pea 'omai 'ene toko 5. Ka ko e 'uhinga 'a e kole atu 'Eiki Sea he 'oku 'ikai ke kei 'ilo 'e he kakai pē ko e ha 'a e founa ko ē ko e ō atu ko ē ki he nō ko e ō atu pē mo 'enau fō'i ngoue ko ē 'oku fai. Pea kapau 'e pehē 'e he Pangikē 'oku 'ikai ke fe'unga kapau 'e 'atu ai pea mo ha fale'i 'a e tangata ngoue pea ne poupou'i 'a e motu'a ngoue ke hokohoko 'ene ngoue pea 'e faingofua ange.

'Oku 'uhinga pehē 'a e kole ko eni ko ē ke 'ange ke to e fakamālohi'i pē to e 'ange ha seniti ki he Potungāue koe'uhi ko e tōnounou ki he fengāue'aki mo e kau toutai pea mo e ngoue. Pea 'oku 'uhinga pehē 'a e kole ko ē koe'uhi ko e pa'anga ko eni 'oku vahe'i mai. Pea 'oku fakamālō ki he 'Eiki Minisitā ko eni 'oku me'a atu ki Loma. Ko e kole koe'uhi ke 'omai ke tokoni he 'oku si'isi'i he 'oku mahino mei he 'ene me'a 'oku si'isi'i e pa'anga ko eni. Ko e me'a ia 'oku to e fai ai 'a e feinga holo he 'oku fiema'u 'a e pa'anga ia 'oku lahi ange. Ka 'oku ou tui 'Eiki Sea 'e po'uli 'a e 'aho ni ia he'eku malanga 'aku 'i he me'a ko eni, pea kapau he'ikai ke pehē 'e he Hou'eiki Minisitā ia ke tali pē ko e hā ha fo'i pa'anga tenau pehē ke vahe'i ki heni. ko e kotokulanoa ia. Pea 'oku ou pehē 'oku fe'unga 'a e pa'anga ko ia ... kau faka'osi ...

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea hūfanga 'i he fakatapu kau tali atu au ki he 'ū fehu'i ko ia.

Sea Kōmiti Kakato: 'Eiki Minisitā Pa'anga.

Fakamahino Minisita Pa'anga 'uhinga ne tuku ai e pa'anga tokoni ki he Pangikē.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Mālō. Tapu pē ki he Hou'eiki pea pehē ki he Hou'eiki Kōmiti Kakato, fakamālō 'aupito ki he ngaahi tokoni ko eni. Sea 'oku ou lave'i pē 'a e poini ko ē na'e 'omai ke vahevahe faka'otumotu na'e fai eni 'i he ta'u eni ko 'osi mo e ta'u atu. Na'e fai pē tokangaekina e Hou'eiki koe'uhi na'a 'ohovale ange kuo 'osi kotoa 'a e me'a ki Tongatapu ni. Ka ko 'emau fononga mai 'osi angé 'oku 'ikai ke 'i ai ha palopalema ia he lahi 'o e silini. Pea ko e ua, ko e 'uhinga 'a e hū 'a e Pule'angá ia ko eni ko e fatongia 'o e Pule'angá ia 'oku 'ikai ke 'i ai hano fatongia 'ana ko e fakapa'anga 'o ha ngaahi ngāue faka'ikonōmika. 'Oku 'i ai 'a e ngaahi Pangikē ia 'i tu'a ko nautolu ia ko honau fatongia 'a e fai ko ē 'o e fakapa'anga ki tu'a. Pea ko e tu'unga ko é he taimi ni 'a e lahi ko é silini 'i tu'a. Na'e fakakaukau pē Pule'anga ia ke hū hake he 2014

koe'uhi 'oku mahino 'oku 'i ai 'a e ki'i tokanga 'oku fu'u kei ma'olunga 'a e totongi tupu. Pea 'ikai ngata ai ko e me'a malu'i ngalingali 'oku 'i ai 'a e fa'ahinga 'oku faingata'a'ia, ko e me'a ia na'a mau hū atu ai 'a e Pule'anga 'i he kaveinga ko ia. 'A ia ko e me'a ko ē ki he pa'anga 'oku fele 'a e pa'anga ia 'i tu'a, pea ko e hū atu pē 'eni ia 'a e Pule'anga koe'uhi ke kamata 'a e taha tolu pōini 'e noa nima miliona ko eni na'e kamata 'i he 2014, fononga mai 'i he 'aho ní koe'uhi ko e faka'amu pē ke ki'i holoki koe'uhi kae lava 'o fakava'e. Pea ko e ngaahi tokoni 'oku fai ko eni, ngoue, toutai ko e Takimamata ko e finemātu'a eni 'osi 'i ai 'enau fanga ki'i polokalama ki ai pea pehē ki he ...ko e ako 'oku 'osi a'u 'o taha miliona tupu 'a e si'i ta'u 'e fā 'a e ō 'a e fānau, kātoa 'a e ngaahi sekitoa ia 'oku fai 'a e lave ki ai heni.

'A ia 'oku ou pehē 'e au kātaki ko e tu'u ko ē ke vahevahe 'osi fou mai ai Sea 'oku 'ikai ke ngāue ia, pea ko e anga pē me'a 'oku ke mea'i pē Sea, ka 'i ai ha fo'i founa na'a te fou mai ai 'oku fakatu'utāmaki pea 'oua te te to e fou ai. Ko e me'a ko ē ke to e 'ave ki he Potungāue ke fakafōki mai ki fale pa'anga pē 'ave ki ha Potungāue ke ne tokanga'i mavahe mei he Pangikē Fakalalakala, 'osi fou mai he fo'i hala ko ia 'oku 'ikai ke ngāue lelei.

Pea ko hono tolú Sea, felāve'i ko eni pea mo e fatongia 'o e Potungāue Ngoue ko eni 'oku mahino kuo 'osi me'a atu 'a e 'Eiki Sea, ka 'oku mou mea'i pē fōki, ko e fatongia ia 'o e Potungāue Ngoue ko e fale'i 'o e kakai ki hono tō 'o e ngoue, *production*, ko e me'a ko ē fakamāketi ko e Potungāue kehe ia. Pea 'oku ou lave'i atu pē 'e au 'a e taimi ...'osi 'oku ke fakatokanga'i 'e koe 'i he ki'i polokalama ko eni kuo 'i ai 'a e kakai ia kuo nau 'osi poto pē nautolu 'i he ngoue mo e toutai. Mahalo 'oku 'i ai pē fanga ki'i me'a 'oku 'ai ke hū ko ē 'a e Pule'anga mo nautolu, mahalo ko e me'a ia 'oku tonu ke fai ha sio ko fē feitu'u totonu ke mau hū atu ai ke mau ngāue fakataha mo nautolu.

Foki mai kau Toutai ki he polokalama tokoni 'a e Pule'anga.

Ka 'oku ou fiefia au ia 'eku fakamālō he polokalama ko eni, ke u fakamālō he kau toutai 'aneafi kuo nau foki mai, ko e ni'ihi kuo mau fiu tali, pea 'alu pē taimi 'e ni'ihi 'oku te fa'a fakahoha'a heni 'oku te ongo'i pē fakamātatu'a he taimi 'e taha 'a e kole ke 'ofa mai 'o foki mai he taha te mou 'alu 'o 'alu ai pē, ka 'oku nau foki mai pea ko e me'a fakafiefia ia to e fai 'a e ngāue fo'ou, koe'uhi kae lava 'o 'unuaki'i 'a e ki'i polokalama ko eni Sea. 'A ia ko 'eku lave ko ē ki heni fētuku 'eni ia 'ave ki he Pangikē Fakalalakala hoko atu 'a e ngāue nima miliona ko eni kei 'atā pē 'a e ngāue ia ko eni ke fai he koe'uhi he 'oku 'i ai 'a e ni'ihi ia he kau toutai 'oku nau 'oatu pē, nau nō mai ki he polokalama ko eni nau fakalahi nautolu mei he Pangikē Fakalalakala 'enau fakalahi mai, hangē ko e vaka 'osi 'i ai 'a e vaka ia 'o e mātu'a nau 'osi 'ai ko e ua kilu ngata ai pea 'oku nau fakalahi mai nautolu ia he Pangikē Fakalalakala.

Kaikehe Sea ko 'eku ki'i lave atu pē ki ai hangē kiāte au ko e polokalama ko eni tau taumu'a nau mo'ui 'a Tonga he langa fakalalakala, ka ko e anga ia e fononga atu mo e polokalama ko eni ngāue mo e Pangikē feinga'i ke to e holo hifo 'oku nau lolotonga ngaahi tu'unga mo e founa ngāue. Ka 'oku ou pehē 'oku 'ikai ke 'i ai ha palopalema, pea kapau 'oku ma'u 'a e kōsilio 'a e Hou'eiki 'oku 'atā pē mo e Pangikē ia ke ō ka nautolu ki ai. Pea 'oku ou fokotu'u atu pē Sea ko e anga ia 'etau ki'i ngāue mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

Lord Nuku: ‘Eiki Sea ‘oku ou fakamālō lahi ki he ‘Eiki Minisitā. Ko e me’a pē ‘oku fakafiefia ki he motu’a ni ko e fakahoko atu. Pea ‘oku ‘i ai mo e pa’anga na’e vahe’i ki ai. Ko e ‘uhinga ‘a e fakahoko atu he ko e me’a eni ‘oku fe’ao mo e kakai ‘o e fonua. Ko e ki’i tokosi’i pē eni ia ‘oku nau ō mai ‘o fai ko eni. Ka ‘oku ou fakamālō pē au ia ko eni kuo mahino ia he ‘ikai ke to e fou ‘a e Pule’angá ia he hala ko ia. Pea ‘oku fai pē pou pou ia ki ai, ka na’e ‘uhinga pē hono ‘oatu koe’uhi ko e pa’anga kuo vahe’i ke ‘ave ki ai, tā ko ē ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha fatongia pehē ia ‘o e Pule’anga, ka na’e fakamālō ‘oku ‘i ai ‘a e polokalama pehē.

‘Eiki Sea koe’uhi ke toki faka’osi ia he Kapineti ‘a e hoko atu ka ko e koloa pē eni ia kuo fakahoko atu kiate kinautolu. ‘Eiki Sea ko e me’a ko é ‘oku hoko atu ko ē ki ai ‘a e motu’a ni ‘Eiki Sea, ko e pa’anga ‘oku ‘ave ‘oku felauaki ‘a e fonua ni pē ko e hā ‘a e tu’unga ‘oku ‘i ai ‘a e sipoti. He na’e ‘i ai ‘a e me’a ‘o pehē he ‘ikai fai pea na’e ‘i ai ‘a e feme’a’aki he fakamatala patiseti ‘e hoko atu, pea ‘oku fai ‘a e hoha’a leva ki ai, na’a tau paasi ‘a e lao heni ke tākaki ‘a e silini ko e tokoni ki he sipoti.

Veivosa Taka: Sea ki’i tokoni atu ki he Fakafofonga.

Lord Nuku: Kātaki Sea ‘oku ‘ikai ke u fiema’u tokoni atu ‘ou faingamālie pē pea ‘oku ou mo’ui lelei pē au.

Veivosa Taka: Ko e tokoni lelei eni ia Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Kātaki 13 ‘o me’a ki lalo ‘oku ‘ikai ke tali ho’o tokoni.

Veivosa Taka: Tokoni lelei Sea.

Lord Nuku: ‘Oku ou sai pē au Sea ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha’aku faingatāmaki. Mālō ‘aupito Sea ‘a e tokoni. Ko e tokoni lahi ena ia ho’o hanga ‘o to’o ‘a e fu’u kavenga ko ia mei he Fakafofonga, ‘omai kiate au...ka ko e ‘uhinga pē ‘eku kole atu ‘aku ia ‘Eiki Sea ko ‘eku hoha’a ko e hoha’a mai ‘a e kakai ‘o e fonua kiate au pē ko e hā ‘a e tūkunga ‘oku ‘i ai ‘a e sipoti, fakapa’anga.

Veivosa Taka: Sea fakatonutonu.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu.

Veivosa Taka: Sea ko ‘eku ki’i fakatonutonu ‘ene ...ko e ‘aho eni ia na’e fai ai ‘a e me’a ‘a e ‘Eiki Palēmia na’e fokoutua ai ‘a e motu’a ‘ikai ke ne mea’i, ne ‘osi me’a mai ‘a e Palēmia ‘oku fakahoko ‘a e sipoti. Ka ko eni ‘oku ne talamai ‘oku ‘ikai ke fakahoko, mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

Lord Nuku: Fakamālō atu ki he Tokoni Palēmia, ta ko eni ko e sipoti ‘oku hoko atu pē na’e ‘ikai ke u ‘i heni au he ‘aho ko ē na’e fai hono fakahoko mai. Ko e ‘uhinga ia Sea ‘eku fakahoko atu Sea pea ‘oku ou kole atu Sea ki he Feitu’u na, mahalo ko ha ki’i me’a pē ‘e ua pē tolu pea tau paasi fakalukufua ‘etautolu ia ‘a e patiseti.

Lord Tu'ilakepa: Fakatonutonu Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu.

Lord Tu'ilakepa: 'Oku 'ikai ke tonu 'a e me'a 'oku ne me'a mai 'aki ua mo e tolu, ko 'emau nofo ko ē 'oku mau nofo 'o fakakaukau'i naua mo e 'Eiki Minisitā Tānaki Pa'anga 'o e Fonua 'ena me'a 'oku 'ai ke na fa'ufa'u ke 'ave ki he Kapineti, 'oku 'ikai *fair* kia mautolu 'ai ai 'emau tokosi'i 'emau ō mai mei tahi pea na me'a mai naua ia 'o 'ai, kaikehe 'oku 'i ai ki'i fo'i Folofola, Ko hoku tauhi 'a Sihova he 'ikai te u masiva.

Sea Kōmiti Kakato: Fakafeta'i.

Lord Tu'ilakepa: ...ka 'oku 'ikai ke fou he founa totonu 'a e 'Eiki Sea 'a e me'a 'a e 'Eiki Nōpelé pea mo e 'Eiki Minisitā ko ē, 'oku ou kole 'e 'Eiki Sea kau toki hoko atu mu'a 'apongipongi.

Sea Kōmiti Kakato: Sai, mālō 'aupito.

Lord Fusitu'a: Sea, ko ena na'e me'a mai Feitu'u na 'e to e 'ai pē mo e motu'a ni kae toki 'ai 'apongipongi.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō, mālō 'aupito, fakamālō atu 'aupito he lava lelei 'etau ngaahi vouti ko eni, kuo lava 'etau vouti 'e 7 toe 'etau vouti 'e 17, 'a ia ko 'apongipongi ngalingali tau toki ...

Lord Tu'ivakanō: Sea kātaki, tapu pē mo e Feitu'una, kole pē mu'a ke tau ki'i hoko atu pē ki he 6 koe'uhi ka tau toki kelesi pē he 'osi 'a e 6 ka tau to e hoko atu. Tau ki'i mālōlō miniti 'e 15.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

Lord Tu'ilakepa: Sea, 'oleva Sea 'oku 'ikai ke teitei pule ia he Feitu'una, fai ho'o tu'utu'uni 'au 'Eiki Sea mau fakaongoongo atu ki he Feitu'una.

Māteni Tapueluelu: Sea fakatonutonu na'e kole mai pē, ko e kole mai pē.

Sea Kōmiti Kakato: Hou'eiki ma fengāue'aki pē maua.

<005>

Taimi : 1615-1625

Sātini Le'o : Me'a mai e 'Eiki Sea e Kōmiti Kakatō. (Penisimani 'Epenisa Fifita).

Sea Kōmiti Kakato : Tapu mo e 'Eiki Palēmia, Hou'eiki Minisitā 'o e Kapineti, tapu ki he Hou'eiki Fakafofonga kau Nōpele tapu ki he Hou'eiki Fakafofonga e Kakai, mālō ho'omou laumālie hoko atu 'etau Fale Alea ki he Potungāue Pa'anga mo e Palani Fakafonua pea 'oku ou tui pē 'oku napangapanga mālie kae tuku ki he 'Eiki Nōpele Fika 2 mei Vava'u.

Lord Tu'ilakepa: Mālō 'Eiki Sea hangē ko ia ko 'etau tu'utu'uni 'Eiki Sea fakamolemole pē 'anenai kā ko 'etau tu'utu'uni ia, he'etau toe hoko atu ki he 6 'Eiki Sea. 'Ikai ke u toe fakalōlōa 'Eiki Sea kā 'oku ou loto pē ke u lave ki he ngaahi me'a mo'oni ko eni, pea 'oku tau tui ko e me'a ia 'oku fiema'u ke mea'i he Fale ni.

Ko e 'uluaki pē Sea he me'a ko eni na'e lave ki ai, na'e me'a ki ai 'a e 'Eiki Nōpele Fakafofonga mei 'Eua, 'oku ou kole ange pē kia naua 'oua mu'a 'e fai 'a e founa ko ia, ka na 'omai ki heni ke mea'i he Fale ni, pea ke mea'i he Feitu'una mo e kotoa e Hou'eiki, he 'oku mau ongo'i 'emau folau mai mei he Tautahi 'oku na ki'i tō naua 'o na ki'i kehe, na ma'u pē fo'i pulu pea 'oku 'ikai ke mea'i he toenga 'o e kau Mēmipa, kā 'oku 'i ai mo 'ena ki'i founa 'a naua ia na hū ai ki he Kapineti, kā 'oku mau kole atu 'oua na'a fai 'a e founa ko ia, 'e faifai pea te mau hu'uhu'u hangē ko ia ko e me'a 'oku 'ohake ko ia 'e he 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'emau kole ha ki'i puha ke lava ke mau toe tu'u ke mau 'unu hake 'o ma'u 'a e mita totonu ko ē 'oku fe'unga mo e funga e 'ā 'a e ma'olunga ke mau sio ki he ngaahi lelei kotoa he fonua ni 'Eiki Sea, kehe ia mei Niua he ko Niua ia 'oku 'osi mahino pē ia.

Me'a pē 'Eiki Sea 'oku tau toki ofongi hake 'i he Patiseti ko eni, tapuange mo Niua 'oku nau me'a ve'eloa nautolu fu'u ma'olunga 'aupito 'aupito.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia

Lord Tu'ilakepa: Kā 'oku 'ikai ke toe fai ha tokanga ki ai he tā ko ē ko e founa ē na'e ...ta ko ē hangē kiate au ko 'enau me'a pē eni mo 'Eua, 'ikai foki ke toe 'i ai ha kehekehe ia 'a Niua he ko e kāinga pē eni 'o Ongō Niua mei 'Eua, kā 'oku mau kole pē ke tau...

Lord Tu'iha'angana: 'Eiki Sea kole ke ki'i tokoni pē ki he 'Eiki Nōpele

Sea Kōmiti Kakato: Tokoni

Lord Tu'iha'angana: Tapu mo e Feitu'una 'Eiki Sea pea tapu mo e Hou'eiki e Kōmiti, mahalo ko e me'a pē na'a ku lave ki ai 'aneafi kā te u toki fakahoha'a ki ai he Potungāue Fakalotofonua ki he pa'anga ko eni ki he *constituency fund*, pea hangē na'e me'a ki ai 'a e Fika 4, pea ko e me'a ia na'a ku lave ki ai Sea, 'oku ki'i fakapulipuli pē 'a e puha ko ē 'oku tu'u ai 'a kima'otolu ko ē mei motu, 'oku 'i ai 'a e pa'anga 'e 1 kilu 5 mano ki he 'ū Kōmiti Fakalakalaka 'ikai ke lave 'a Tongatapu ia ai, vahe 10 ko ē 'a Tongatapu 'oku 'ikai ke nau kau nautolu mahalo ki he 6 kilu 'oku vahevahe pē ia ki he vahefonua 'e fā, ngaahi *constituency* pē ia 'e 7 ko e puha ia ko ē 'oku mau tu'u'aki 'emautolu ai e ki'i fakapulipuli 'o ki'i meimei ma'olunga tatau, fiemālie pē 'a Tongatapu ia ki ai.

Lord Tu'ilakepa: Fakatonutonu pē 'a e 'Eiki Nōpele, Fakamolemole pē 'Eiki Nōpele Fika 1 'o Ha'apai ko e fo'i vahe pē 'e taha, ua, tolu, fā 'e nima 'oku 'ikai ke 7, 'a ia ko e fo'i vahe pē 'e 7 'Eiki Sea, 'a ia 'oku fakataha pē 'a Ha'apai he Kōmiti ko ia, 'Eua, Vava'u, 'a ia ko e taha, ua, tolu, fā, fo'i fā pē fakamolemole, kā koe'uhī 'Eiki Sea.

Lord Tu'iha'angana: Ko e 'ai pē ki he lēkooti ko e vahefonua 'e fā, Niua, 'Eua, Vava'u, Ha'apai, 'Eua 1, Vava'u 3, Ha'apai, 2, 'Eua 1, fitu ia.

Lord Tu'ilakepa: Kōmiti pē 'e taha 'Eiki Sea, fakamolemole pē 'Eiki Sea fakahoko pē ki he 'Eiki Nōpele kōmiti pē 'e taha 'a Vava'u, 'a ia 'oku mau 'i ai katoa 'a 14, 15, mo e 16 'Eiki Sea.

Lord Tu'iha'anga: Ko ia mālō.

Tokanga ki he faingata'a hono faka'atā pa'anga nō ki he kau ngoue & toutai

Lord Tu'ilakepa: Ko ia, kaikehe 'Eiki Sea, 'oku ou fie hoko atu pē au 'Eiki Sea 'oku ou fie lave 'Eiki Sea ki he pa'anga nō ko eni na'e 'ohake he 'Eiki Nōpele 'Eiki Sea, pa'anga ko eni 'oku 'ave ki he...ko e pa'anga ko eni na'e kamata ia hono to'o hake he ni'ihi 'aneafi ko e sio ki ha me'a 'e malava ke tokonia 'a e kau nō ko ē kau ngoue 'Eiki Sea fakataha mo e toutai, pea na'e kamata hono tuku 'i he Fale Pa'anga, 'o 'i ai 'a e ni'ihi na'a nau lave ai 'Eiki Sea na'e 'i ai 'a e 7 mano na'e 'ave ki 'Alaki, 6 mano na'e 'ave ki he kautaha 'e taha, 4 mano na'e 'ave ki he tokotaha ke *trial* 'a e patanati, 'ikai ke u toe lave ki ai 'Eiki Sea. Na'e 'i ai hangē pē ko e me'a na'e me'a ki ai 'a e 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'i ai leva 'a e uesia he 'aho ko ia, na'a mau hū mai he 'aho 'e taha pea fetongi leva 'o fai leva 'a e tu'utu'uni he Fale ko eni ke 'ave ki he Potungāue Ngoue, taimi ko ē na'e 'ave ai ki he Potungāue Ngoue na'e 'i ai 'a e toe uesia ai, na'e filifili he Pule'anga 'a e ni'ihi pehē ko e kau falala'anga pē ko e kau ni'ihi mālohi eni he ngoue ko nautolu na'a nau o 'o sivilivi'i pē vakavakai'i 'a e ni'ihi te nau tohi atu 'o fekau'aki pea mo e sēniti ko eni 'Eiki Sea na'e 'ikai maau ia 'Eiki Sea, pea fakafoki mai ki he Fale Pa'anga na'e toe palopalema pē, toki hanga leva 'e he 'Eiki Minisitā Pa'anga 'o e 'aho ni 'o 'ave ki he Pangikē Fakalalakaka 'o tuku e pa'anga ko ia ai, pea tala leva mo hono fatongia 'Eiki Sea 'ikai ke u toe lave ki ai he 'oku mea'i he kakai e fonua 'a e pa'anga ko eni kā ko e ki'i me'a pē 'Eiki Minisitā 'oku mau kole atu pē ki he Feitu'una 'oku ki'i hangē ko ē 'oku ki'i faingata'a 'a e o ko ē 'o kole ki he... sai pē 'Eiki Sea 'e ma'u pē me'a ia ke malu'i'aki 'e malava pē 'o fakahoko 'a e ngāue ki he lelei taha koe'uhī ke fakafoki 'a e silini ko eni 'Eiki Sea, kā ko e ni'ihi ko ē 'oku ne talitali mai ko ē kimautolu hangē 'oku faingata'a ia ko ē ki ai ke mau fetu'utaki ke kole ke fakahoko e fatongia ko eni 'Eiki Sea.

Kaikehe 'Eiki Sea ko 'eku 'ohake pē 'Eiki Minisitā Pa'anga ko e nō ko ē 'oku a'u ki he 1 kilu pea 'oku pēseti pē ia 'e 1, ko 'ene 'ova ko ē he 1 kilu 5 mano 'Eiki Sea 'oku pēseti ia 'e fā. Ko 'eku lave ki heni 'Eiki Sea koe'uhī 'oku mau kau he polokalama tō hina ko 'emau 'ova pē mo e kakai e fonua ...ko e lahi taha 'Eiki Sea 'oku a'u ki he 'ova he kilu, kuopau leva ke *apply* ia ki he pēseti 'e fā 'Eiki Sea, 'i he māhina pē 'e tolu kuo ma'u he Pule'anga 'a e fo'i pa'anga tupu haohaoa 'i he pa'anga ko eni ko e pēseti 'e fā. 'Oku 'i ai pē 'a e kole atu 'Eiki Minisitā fēfē ke 'oua mu'a 'e ngāue'aki 'a e founa ko ia koe'uhī 'oku 'i ai pē 'a e fakangatangata mo e kamata'anga ki 'olunga pea toki hilifaki e pēseti, 'ai mu'a ke lau ta'u pē lau māhina, kapau ko e ni'ihi ko eni 'oku nō lahi 'aupito ka nau totongi ha taimi nounou 'a e nō ko ia, 'oku totonu ke 'ange pē ha pēseti 'e taha, ko e 'oange ko ē 'a e pēseti 'e fā 'Eiki Sea, 'oku ou 'oatu pē ki he 'Eiki Minisitā ke fakakaukau ki ai he ko hono fatongia pē ia 'o e 'Eiki Minisitā.

Pea ko e me'a 'e taha 'oku mau kole atu 'Eiki Minisitā ko e me'a ko eni 'oku ou poupou atu ki he Fakafofonga 'Eua 'Eiki Nōpele...

<006>

Taimi: 1625-1635

Lord Tu'ilakepa: ... 'Eiki Nōpelé, vahe'i atu ha pa'anga ki he ngaahi fanga ki'i Vahefonua iiki ko eni. 'Oku ou 'alu 'o fai 'eku feinga 'Eiki Minisitā,.. 'e hou'eiki, ki he pa'anga ko eni. Pea talamai ke u 'alu 'o 'omai 'a e 'api tukuhau 'i Vava'u. 'Osi 'a e uike 'e 3, 'alu atu he Pulelulu uike kuo 'osí, ko e tali na'e talamaí, kātaki 'oku 'ikai ke kau 'a e 'api ia ko ení, pē tali 'a e Nō ia ko ení he ko e Nō ia 'oku fai ia 'i Tonga ni. Na'a ku lotomamahi lahi 'aupito 'aupito koe'uhí ko e tokotaha na'a ne 'omai 'a e fakakaukau... hangē ko ē 'oku 'ikai ke fie tokoni. Hangē 'oku 'ikai ke ne talamai pau, kau toki ha'u he ki'i tama pea toki hanga 'e he ki'i tamá 'o fale'i au pea u 'alu 'Eiki Sea, 'o fakahoko 'a e fatongia ko eni 'Eiki Sea. Kaikehe 'Eiki Sea, kapau 'oku pehē au, fēfē 'a e si'i toenga 'o e kakai 'o e fonua. Ko e fa'ahinga sēvesi eni 'oku fai ki he fakalūkufua ki he kakai 'o e fonuá 'Eiki Sea? Kaikehe kuo tau fiefia 'oku 'i ai ha pa'anga kuo hanga 'e he Pule'angá 'o vahe'i ke ma'u ivi 'a e kakaí mei ai, he 'oku 'ikai ke 'i ai ha pa'anga 'a e fonuá 'Eiki Sea ke ma'u mei ai. Ko e me'a ko ia 'oku mau kolé, 'a ia ha pa'anga 'o 'ave ki he Vahe Vava'ú ke nau Nō ai, 'oatu ki Ha'apai. Ko e hā 'a e tu'unga fe'unga pē. Ko e me'a ki he vahevahe tataú 'Eiki Sea 'e 'ikai ke lava, he 'oku tokolahi ange pē 'a Tonga ni. Ko e vahevahe taaú te tau 'alu ki ai 'Eiki Sea.

Tokanga ki he ngaahi me'angaue pehē 'oku fakatau 'e he Pule'anga mei he Vava'u *Construction*

'Eiki Sea ko e taha 'o e me'a 'oku ou tokanga ki ai, 'oku 'i ai 'a e ki'i me'a 'oku ou fie fakalangilangi'i atu 'eku fakamālō ki he kautaha 'amautolu mei Vava'u ko e Vava'u *Construction*. Koe'uhí ko e fu'u tāfea ko ia 'oku hoko ko ē, 'a eni ko eni 'i Nuku'alofa ni. Na'a nau ngaahi 'a e ngaahi *drain* 'o 'alu ai 'o 'alu ki tahi 'Eiki Sea. Kaikehe ko e me'a pē ia na'e 'oange 'e he Pule'angá, pē ko e 'enisinia 'o e 'aho ko iá, pea na'e vahe'i 'a e pa'anga ai 'Eiki Sea. Ko e me'a 'oku ou tokanga ki ai, 'Eiki Sea koe'uhí 'oku 'ave holo he fonua ni, ko e 'ū me'angāue ko ení 'e fakatau 'Eiki Sea. Pea na'e fai hono tālanga'i he 'aho atu ko ē 'aneafi. Na'e fai 'a e fetūkuaki ai ki he me'angāue ko eni. 'Oku ou fakahoko atu pē ki he Feitu'u na 'Eiki Minisitā Pa'anga. Kapau 'oku fakatau 'a e me'angāue ko ení, vakai'i pē ki he tu'unga ko ia 'oku fie ma'ú, pea 'ai. 'Oku mau fanongo ki he 3 kilu mahalo 'a e me'anāaue ko ení 'Eiki Sea. Holo hifo ia mei he 1 miliona ki he 3 kilu. Ko e me'a ko ení 'Eiki Sea, 'oku 'osi mea'i 'e he kakai 'o e fonua ni, pea 'oku fai hono tālanga'i. Pehē 'e he ni'ihí 'oku maumau 'a e me'angāué 'i he sio pē ia 'a e ni'ihí. Pea kapau 'oku... mou vakai'i pē Pule'anga he tu'unga vakai'i..

'Eiki Minisitā Tānaki Pa'anga Hū Mai: Ko e ki'i fie tokoni pē 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Tokoni.

'Eiki Minisitā Tānaki Pa'anga Hū Mai: Tapu pea mo e 'Eiki Seá, tapu mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale. 'Oku ou fie tokoni pē ki he Hou'eiki ko e 'uhingá ko 'etau nofo ko eni he Patiseti ko ia 'a e Fale Pa'anga. Ko e ngaahi me'a ko ia mei he me'angāue, 'oku 'i he Patiseti ia 'a e *Infrastructure*.

Lord Tu'ilakepa: Ko e talanoa pē 'o fai ki ha pa'anga, 'a e Minisitā 'a e Feitu'una, pē ko ha toe Minisitā pē fekau'aki mo e pa'angá, ko e Minisitā eni 'e toko 3 ke me'a ki ai 'a e Hou'eiki fekau'aki mo e pa'angá 'Eiki Sea. Sea ko 'eku 'ohake pē 'e au ia 'a e me'a ko ení koe'uhi.. ko

‘eku kole atu ki he Hou’eiki. Ka ‘i ai leva ha fakatau ‘o e me’angāué, ‘omai ‘o tuku ‘i Tonga ni ke fai’aki ‘a e ngāue. ‘Oua na’a ‘ave ki ‘Eua, tonu ‘aupito ‘aupito ‘a e me’a ko eni ‘oku ou ‘oatu ‘Eiki Sea. Ko e me’a ‘a e ongo ‘Eiki Nōpele ko eni mo e Fakafofongá, ko e me’angāue ko ená ‘e ‘ave ki ‘Eua. Kole atu ke tuku ‘i Tonga ni.

Veivosa Taka: Sea ki’i tokoni atu Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Tokoni.

Veivosa Taka: ‘Eiki Sea tapu pē mo e Feitu’una, mo e Hou’eiki ‘o e Fale. ‘Oku ou ki’i poupou pē au ki he malanga ‘a eFakafofongá fekau’aki mo e Nō Sea. Ko e faingatā’ahi eni ia ‘oku hukitonu ‘i Ha’apai, ko e faingatā’ia ko ia ‘a e kakaí he founga ‘o e Nō. ‘Oku sai ‘a Tonga ni ia ‘oku nau me’a me’alele holo pē ‘o a’u ki he Pangikē. Ko Ha’apai, mo Vava’u ‘oku nau ‘otu motu. Ko ‘enau ō mai ko iá pea ko e fakamatalá, ‘e toki faka’osi ki Tonga ho’omou Nō, ke tali mo e ta’etali, Pea ko e pehē mai ko ia ‘oku ta’etali Sea, ko e toe foki ko ia ki Mo’unga’oné, ko e fu’u me’a lahi ia. Ka na’e ‘i ai ‘a e fakakaukau, ke ō mai ‘o ma’u ‘a e ki’i Nō ‘o tokoni ki he ‘enau *transport*. Ko e anga ia ‘eku poupou atu ki he me’a ‘a e Hou’eiki. Ko e palopalema lahi ia ‘oku hukitonu ai ‘a e Vahefonuá ‘a Ha’apai pea mo Vava’u. Mālō ‘Eiki Sea ‘a e ma’u faingamālie.

Lord Tu’ilakepa: ‘Eiki Sea na’a ku faka’amu pē ke ‘ai ha taimi ‘a e Fakafofonga Fika 13 ke malanga, he ‘oku mo’oni ‘a e me’a ko ia ‘oku me’a ki á ‘Eiki Sea. ‘E toe mole ‘eku ki’i taimí ‘aku ia he’ene me’a ko eni ‘o tokoní ‘Eiki Sea, he ko ‘etau Tu’utu’uni.. Kaíkehe ‘oku ou poupou atu ‘Eiki Sea. Ka ‘oku ou tokanga pē ‘Eiki Sea ki he me’a ko ia na’a ku lave ki á, ki he me’angāue ke ‘omai. Kapau ‘oku lelei pea ‘ai ‘a e me’angāué ‘Eiki Sea, ke ‘omai. Ke ta’ofi ā ‘a e ngaahi fetūkuaki holo ‘i he fonua ni. Na’e ‘i he 1 miliona pea holo hifo ‘o 5 kilu pea kuo ‘alu hifo eni ki he 3 kilu ‘Eiki Sea. Pea kapau ‘oku fe’unga pē ‘a e me’angāué, pea ko e hā hono kovi ke ‘omai ke ‘ai ‘o ngāue’aki, kapau ‘oku fie ma’u ‘e he Pule’anga. Ka ko e fiema’u ‘a e Pule’angá ‘omai ‘o tuku ‘i Tonga ni. ‘Oku ou kole atu ki he ‘Eiki Nōpele, pea mo e Fakafofonga Minisitā, ‘oua temo ‘ave ki ‘Eua ‘a e me’angāue ko eni. He ‘oku hangehangē kiate au ko e ngaahi *submission* ko eni na’e ‘uhinga ki ai ‘a e Fakafofonga Fika 4, ‘e kau ia ho’omo tohi, ‘Oua ‘e ‘ai ‘a e founga ko iá fakamolemole atu ‘oua te mo fai ‘a e founga ko ia.

‘Eiki Minisitā Tānaki Pa’anga Hū Mai: Ko e ki’i fakatonutonu pē. Tapu mo e Seá tapu pea mo e Hou’eiki Mēmipa. Ko ‘eku ki’i fakatonutonu pē ‘a e ‘Eiki Nōpele. Kau eni he tukuaki’i mamafa mo e hala lahi ‘aupito. Ko e me’angāué ia ko e me’angāue ‘a e Pule’anga. Ko e feitu’u ko ia ‘e tuku ai ‘a e me’angāué, ko e fatongia pē ia ‘o e Pule’angá pē ‘e ‘ave ki Vava’u pē ‘e ‘ave ki Niua, ke fai ‘a e ‘ū ngāue ai pea fakafoki mai. Mālō.

Lord Tu’ilakepa: Ta ko ia. Ko e fo’i sētesí ‘Eiki Sea tapu pē mo ho Fale ‘Eiki, ko e me’a ia ‘a e Pule’anga pē ‘e ‘ave ki fē. ‘E ‘ave ki ‘Eua, ‘oku ‘ikai hala ‘eku ma’ú he ‘oku ou ‘osi ‘ilo’i ‘e ‘ave ki ‘Eua. Ka ‘oku ou kole atú, kaíkehe...

‘Eiki Minisitā Tānaki Pa’anga Hū Mai: Fakatonutonu. Tapu mo e Seá, tapu mo e Hou’eiki. ‘Oku ou kole atu mu’a ki he Hou’eiki tuku mu’a ‘a e ‘omai ‘a e talanoa faka-faikavá ki he Fale ni. Ko e talanoa faka-faikava pē ena ia.

Fie'ilo ki he pa'anga 'e tolukilu ne vahe'i ki hono fakatotolo'i 'o e Paasipooti.

Lord Tu'ilakepa: Fakatonutonu atu ki he Minisitā. 'Oku 'ikai ha talanoa faka-faikava he 'oku 'ikai ke 'i ai ha kava he Fale ni. Ko 'etau talanoa he 'Esitimetí he me'a 'oku mo'oni, he ko e me'a ko eni 'oku ou talaatú 'e hoko. Kole fakamolemole pē 'Eiki Minisitā. Kaikehe ke u hoko atu 'Eiki Sea. Ko e pa'anga ko ia hotau fonua ni 'oku fa'a malava ke hoko hano *Vire* 'a e pa'angá 'e he 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'o 'ave ki ha ngaahi me'a, fatongia faka-vavevave pē ko ha me'a 'oku hoko 'Eiki Sea. Ko 'eku fakatātā pē eni 'Eiki Sea ki he pa'anga ko ē na'e 'ave 'i he ta'u kuo 'osí ko e 2 kilu ki ha kautaha Nusipepa. Kaikehe ko 'eku tokanga ki he pa'anga ko eni na'e *Vire* 'a ia 'Eiki Sea 'oku 'i he Patisetí pē pea 'oku 'i he Minisitā pē 'a e fatongia ko ia. Fekau'aki mo e pa'anga ko eni na'e 'ave ko e 3 kilu ke fakatotolo'i 'aki 'a e Paasipootí 'Eiki Sea. Ko e 'uhinga 'o e me'a 'oku ou tokanga ki aí, 'oku fie ma'u ke fakafoki mai 'a e Līpooti ko ení. Ko e hā 'a e tu'unga totonu 'o e Līpooti ko ení 'Eiki Sea. He ko e me'a eni ia 'oku kau tonu fakalūkufua kotoa 'a e fonua ni kotoa ki ai. Pea 'oku fai 'a e hopo ai 'Eiki Sea. Ka koe'uhí ko e pa'anga eni 'a e Tukahau 'o e fonuá, pea 'oku tonu hono fakahokó, 'o kapau 'oku 'i ai ha me'a 'oku hoko, pea 'ave ke kumi 'a e me'a 'oku totonu mo mo'oní 'Eiki Sea. Ko e me'a ko eni 'oku ou lave ki aí 'Eiki Sea, mea'i lelei pē ia 'e he 'Eiki Minisitā Pa'anga. He kohai ha taha te ne me'a mai he Fale ni, te ne mea'i, 'e lolotonga 'etau fononga atu he ta'u fakakoloa ko eni 2016/17 'e toe hoko mai ha me'a. 'E toe hoko mai ha fo'i fakatotolo, pē 'e hoko mai ha *Vire* 'o ha sēniti ki ha fa'ahinga fatongia. 'Oku ta'e'amanekina ki he fonuá pea mo e kakaí fakalūkufua ke tau tokanga, ki he pa'anga tukuhau 'a e fonuá 'Eiki Sea.

Ko hono faka'osi 'o e me'a 'oku ou lave ki ai 'Eiki Sea, 'oku ou tokanga ki he me'a ko ia fekau'aki pea mo e Sipoti. Koe'uhi ko me fetūkuaki na'e fai hono 'i he fonua ni, ko e fetūkuaki 'a ha ongo tangata tapu ange pea mo kinaua, pea 'oku uesia kotoa ai 'a e fonua ni. Koe'uhí leva 'oku hangē 'e 'ikai ke hū mai 'a e Kautaha Sipoti. 'Oku nau talamai ko e sino tau'atāina kinautolu, ko e *organization* makehe 'a e TASA. Ka 'oku 'i ai foki 'a e pa'anga tukuhau 'o e fonuá 'oku vahe'i 'o 'ave 'o tokoni ki he kau sipoti. Pea ko e me'a ia 'oku tokanga ki ai 'a e 'Eiki Palēmiá koe'uhi ko e tukuhau ia he fonua ni 'Eiki Sea. 'Oku fehu'ia he fonua ni. Ko e hā 'a e tu'unga 'e iku ki ai 'a e Sipoti. Te tau sipoti pē 'e 'ikai ke tau sipoti. Ko e maumau lahi ia 'e hoko he fonua ni. Kapau 'e 'ikai ke lava 'a e sipoti 'Eiki Sea, 'e fakafoki fēfē 'a e 'u *levy* ko ení. Tānaki 'i he fefolau'aki vakapuná, tānaki 'i he pa'anga hono fe'ave'aki ki muli pea mo Tonga ní 'Eiki Sea. Pea 'oku uesia kotoa a'u ki he kau pisinisi. Pea na'a tau feinga kotoa mālohi he ta'u kuo 'osi ke fakahoko eni...

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai.

<008>

Taimi: 1635-1645

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: ...Kole pē ke fai pē ha tokoni ki he 'Eiki Nōpele ... Tapu pē mo e Feitu'una Sea. Tapu atu ki he 'Eiki Palēmia mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Kōmiti Kakato. Sea ko e ki'i fokoutua atu pē Sea ko e ki'i tokoni pē Sea 'oku ou tui pē mahalo pē 'oku mea'i pē 'e he Feitu'una mo e Hou'eiki, na'e 'osi me'a'aki pē 'e he 'Eiki Palēmia ia 'oku fai pē e teuteu ki he sipoti Sea. Pea 'oku lolotonga fai pē e teuteu ko ia tautautefito hono feinga'i ... ko ē

na'e toki mavahe, ...lava atu e kau folau 'a e Siaina kae 'uma'ā 'a *Papua New Guinea*. Kei fai pē e fetu'utaki pea 'oku 'i ai mo e Kōmiti Tekinikale na'e fokotu'u pē ki he *facility* pea mei he 'Eiki Palēmia, kae 'uma'ā hono teuteu ko eni 'etau kau sipoti Sea na'e 'osi lava pē mo e ki'i ngāue ke kamata ki he teuteu kinautolu Sea ka ko e faka'osi pē Sea 'oku, mahalo na'e 'osi me'a pē 'e he 'Eiki Palēmia 'oku hoko atu pē 'a e teuteu Sea, mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

Lord Tu'ilakepa: Sea 'oku tau fakamālō, kapau ko ē, pea 'oku mau poupuu atu 'e 'Eiki Minisitā Sipoti he 'oku ou lave'i lahi pē na'e kau e Feitu'una he, he'ikai ke laumālie lelei 'o kapau na'e ta'ofi e sipoti, he ko e kongia ia ho'o ngāue, teuteu'i e fānau, filifili mei he vahe motu. Pea kumi leva ha ngaahi māketi ke 'ave ki ai 'etau fānau ke 'alu he 'akapulu. Tautautefito ki he 'akapulu 'Eiki Sea, ko e kau ia he pa'anga lahi taha 'oku 'omi 'e he fonua ni. Ko e me'a pē eni 'oku tau ongo'i, 'etau vahe'i e me'a ki he 'Ikale Tahi, pea na'e fo'i ai 'etau timi. Kapau na'a ke me'a pē e Feitu'u na ia heni mahalo na'e mālohi e timi ia. Ka ko'o toe me'a atu, kai kehe, ko 'etau ki'i veesi folofola 'oku ou fie fakamanatu he'ikai te u masiva ko e ki'i, tau ki'i veesi folofola ia.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Sea, fakamolemole mu'a pē 'e lava pē ke u ki'i tokoni atu pē ki he Nōpele.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Tapu pē mo e Feitu'u na 'Eiki Sea, ko e lea atu ia 'a e motu'a ni Sea ko e lele atu ia ko e fakataha pea mo e Kōmiti 'Akapulu 'a māmani ...

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Ko e fakaafe mai ko e 'uhinga ko e teuteu ko eni ki he me'a, ki he fengāue'aki ko eni ko ē ki hono fakaake hake 'a e tau 'akapulu, na'e 'ikai ko e ō, ma'u ai pē 'a e faingamālie ke u lele atu 'o poupuu ki he fānau Sea. Pea 'oku ou, 'oku ou tui 'oku tau fakamo'oni kotoa pē ki ai Sea, neongo ange e ola, ka na'e faka'ofa'ofa e va'inga 'a e fānau pea 'oku tau 'ofeina e si'i fānau pea mo e faiako pea mo e kau 'ofisiale 'i he ngāue lahi kuo nau fai 'oku ou tui 'e toki me'a pē 'a e 'Eiki Palēmia ki ai 'apongipongi. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

Lord Tu'ilakepa: Mālō, mālō 'Eiki Minisitā, mahalo ko e ki'i, 'uhinga pē 'eku ki'i lave ki ai 'Eiki Sea ke 'i ai ha ki'i taimi ke me'a mai e kau Minisitā, 'omai ha ki'i lipooti ma'a 'etau timi. Ko e timi eni 'oku tau 'ofa ai kotoa 'a māmani 'a e timi 'Ikale Tahi. Fo'i pē mālohi, 'oku tau kei me'a hake pē he Fale ni mo 'etau kei poupuu pē 'o a'u ki he 'Eiki Palēmia 'o e 'aho ni 'Eiki Sea. Kuo u, ko e fakafiefia he ko e Sea ia he taimi ni 'i he, 'o e poate.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

Lord Tu'ilakepa: Hū atu, pea 'oku tau loto ke pehē. Ko u manatu'i lelei he ta'u 'e taha, 'ikai ke u manatu'i e ta'u ko ia, ko e 'akapulu ko eni ko ē 'a 'Afilika, fai e fētūkuaki'aki, 'ohovale pē kuo tu'utu'uni atu 'a *Mandela*, tu'a kātoa kātoa kae hū atu 'a *Mandela* 'o fakalelei'i. Ko e hā e ola he taimi ni? Sai 'aupito e fu'u timi ia. 'Ikai ke toe 'i ai ha lau lanu. Pea 'oku nga'unu 'a 'Afilika ki mu'a 'aupito pea mo 'enau toe va'inga, 'oku tau fakaongoongo heni ha'atau hū 'o kau he *Super 15* 'a Nu'usila, ka 'oku mahalo pē na'a 'ohovale pē 'oku tau hū ki ai. Kā 'oku tau 'amanaki lelei 'Eiki Sea ki he kaha'u ki he sipoti pea 'omau fiefia ko eni kuo fakahā mei he Pule'anga, 'io 'e hoko atu 'a 'etau sipoti 'Eiki Sea. 'Eiki Sea, hā koā e me'a 'oku tau fakavavevave ai 'Eiki Sea, ka 'oku sai 'Eiki Sea 'oku ou fokotu'u atu, mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Tau pālōti, Kalake ...

Lord Nuku: Sea, ko e ki'i kole atu pē 'Eiki Sea ke ke fai mai mu'a ha tali ki he sipoti ...

'Eiki Palēmia: Sea ...

Lord Nuku: He 'oku ou, ko 'eku 'amanaki 'a'aku ko ē ki he 10 miliona ko eni ...

Sea Kōmiti Kakato: 'Eiki Palēmia ...

'Eiki Palēmia: 'Ai ke u 'oatu ai leva 'a e tali.

Lord Nuku: 'Ikai ko 'eku ...

'Eiki Palēmia: Sipoti ...

Lord Nuku: Ko 'eku fakakaukau ki he 10 miliona ko eni 'o kau ki he sipoti.

'Eiki Palēmia: 'Io, kau 'oatu 'e au e tali...

Lord Nuku: Ko 'eku fakakaukau ki ai koe'uhī ko e mala'e'akapulu ...

Sea Kōmiti Kakato: Kātaki Nōpele 'o me'a hifō ki lalo ...

'Eiki Palēmia: Kau 'oatu mu'a ha tali ...

Sea Kōmiti Kakato: Mai e tali. Mālō.

Lord Nuku: Pe 'i sai pē kae toki hoko atu.

Fakamatala fakama'ala'ala fekau'aki mo e pa'anga 10 Miliona vahe'i ki he sipoti

'Eiki Palēmia: Tapu atu ki he Feitu'una 'Eiki Sea kae 'uma'ā 'a e toenga 'o e Hou'eiki. Na'e fakakaukau pē e motu'a ni 'oku fe'unga e fakamatala 'oku 'oatu ki he Minisitā ki he Sipoti. Ka neongo ia te u toe 'oatu pē ha ki'i fakamatala. 'Eiki Sea mo Hou'eiki, 'oku lava pē 'etau sipoti. Ko e, ne u 'osi lave foki ki ai 'i he letiō pea 'oku ou, mo Fale ni pē. Ko e me'a ko ē 'oku hoko he taimi

ni kuo 'osi fakapapau'i mai 'e *Papua New Guinea* na'a nau toki foki ni atu. Pea nau 'alu kae tuku heni e palani. Te nau hanga 'e nautolu 'o langa 'etau mala'e Teufaiva pea te nau toe 'omai leva mo e naunau sipoti mo e fale fakamālohisino. 'A ia ko e *facilities*, ko e *high performance facilities* ko nautolu 'oku 'omai. Ko *Papua New Guinea* ia. Mahalo 'oku 'i ai 'etau manavasi'i 'etau sio ko ē 'oku te'eki ai ke ue'i e mala'e.

Ko e anga ko ē 'enau fakafuofua mei he anga ko ē 'enau langa ko ē honau *stadium*, 'e lava pē ia ki mu'a, 'oku 'i ai pē 'enau ngaahi founa, founa pē ia na'a nau hanga 'o ngāue'aki hono langa'aki ko ē honau, 'o 'enau *stadium*, 'enau mala'e. Ko ia pē 'e 'omai 'o 'ai 'i heni pea 'oku nau 'osi *commit*, nau *confirm* mai, fakapapau mai 'e lava pē ia ki mu'a. Ko e me'a hono ua ko e, ko e *swimming pool* ko e taha foki ia 'a e me'a 'oku pa'anga lahi. Na'e toki foki ni atu 'a Siaina 'i he uike kuo 'osi, na'a nau ōmai 'o nofo heni he uike 'e ua 'o palani kātoa kātoa 'a e langa 'oku teu fai 'i Nuku'alofa, *High School*, fo'i mala'e ko ia. 'A ia 'e tu'u ai 'etau fale, meimei hangē ko e fale ko ena 'i 'Atele. Pea 'i ai mo 'etau mala'e 'akapulu pē ai hangē ha mala'e fakamālohisino nai, *warm up*. Pea 'i ai pea mo 'etau mala'e tekapulu mo e fanga ki'i mala'e kehe, 'osi 'i ai mo hono palani. Pea 'oku nau toe *confirm* mai, fakapapau'i mai 'e lava kātoa 'a e langa ko eni ki mu'a. 'A ia 'oku 'i ai e falala 'a e Pule'anga ki he ongo fonua 'e ua ko ia pea mo e ongo langa lalahi ko ē 'oku nau fai.

Ko hono toe ko ē 'o e fanga ki'i langa 'oku hoko ko e hangē ko 'etau mala'e tāpulu, tau ngāue'aki pē e mala'e tāpulu ko ia 'i he taimi ni. Tau luo hiva pē. Fai pē hono fakalelei'i, 'osi tali ia 'e he Kōmiti Sipoti 'a e Pasifiki. 'Oku 'i ai leva mo e fanga ki'i mala'e iiki hifo hangē ko e soka 'oku 'i ai pē hotau mala'e soka, ko e toe pē ke fakalelei'i. Pea mo e ngaahi feitu'u ko eni ke fai ai e nofo mo e fanga ki'i mala'e kehe 'a ia 'oku 'i ai e kongā lahi 'o e ngaahi, ngaahi ... 'oku 'osi 'i Tonga ni pē ia. Ko e toe pē hono fakalelei'i.

Ko ia 'oku 'oatu 'a e ki'i fakamatala ko eni ko e silini ko eni Hou'eiki 'a eni 'oku vahe'i ko eni ko e 'ai ke tokoni ki he 'etau sipoti. Mou manatu'i Hou'eiki he'ikai ke tau ta'uta'utu pē 'o hapai nima pē ki he ngaahi fonua ke nau ōmai 'o fai 'etau sipoti. Kuo pau pē ke tau fai ha ki'i, to'o ha... ko e hā e me'a te tau lava 'o ma'u pea fai ia. Ko ia 'oku 'ikai ko ha silini lahi eni ia 'a e silini ko eni 'oku fokotu'u ko eni mei he 'etau Patiseti 'o fakatatau ki he ngaahi 'ofa ko ē 'oku fai mei muli. Ko ia mahalo ko e me'a 'oku tokanga ki ai 'a e Fale ni 'a e Hou'eiki pe 'e lava e sipoti, ko e tali ki ai 'e lava. Mahalo 'oku 'i ai 'a e fanga ki'i me'a 'oku 'asi mai mei muli 'o hangē 'oku 'i ai 'a e fanga ki'i me'a mahalo 'oku hoko 'i *Papua New Guinea* he taimi ni, mo'oni pē ia ka 'oku mau hanga 'o muimui'i ma'u pē e me'a ko ia faka'aho ke fakapapau'i 'oku 'ikai ke hanga 'e he me'a ko ia 'oku hoko ko ia 'o uēsia 'a 'etau alea ko eni mo e Pule'anga *Papua New Guinea*. Hou'eiki, 'oku ou toe 'oatu 'a e, ko e 'ofa eni ko e 'ofa lahi faka'uli'ulia 'oku fai 'e he Pule'anga ko eni ma'a tautolu tukukehe 'a Siaina ko e fu'u Pule'anga ia 'oku mālohi. Pea 'oku mahu'inga pē ke tau vahe'i ha sēniti ko e to'o mei hotau kato ke tokoni ke fai 'etau sipoti. 'Oku 'ikai ke toe pule 'iate kitautolu 'a e mahu'inga 'o e sipoti, ko e faingamālie eni ke lava ai leva hotau mala'e 'akapulu pea lava ke teuteu'i ai 'a 'etau fānau ki he sipoti ko eni ka hoko. Ko ia Hou'eiki 'oku ou faka'amu pē ko e ki'i fakamatala ko eni 'e tokoni atu ki he fakamatala 'a e Minisitā, 'e tokoni atu kiate kimoutolu. Lava pē 'etau sipoti, ko e fanga ki'i me'a fakaemautolu pē ia, fakalotofale 'oku mau fai 'emau ngāue ki ai ka 'oku 'ikai ke hanga 'e he fanga ki'i tō kehekehe ko ia 'o uēsia. Ko e 'ū ha'u kātoa ko ē 'i Tonga ni, nau ōmai, ko e hangatonu mai pē ki he Kōmiti Langa 'a e Pule'anga ko e *Facility Committee* pea 'oku 'osi fokotu'u 'emau kau ngāue ki ai, kau tekunikale pea ko nautolu ia 'oku

nau hoko atu ‘a e ngāue. Ko ia ‘oku ou kole atu tuku mai ho’omou falala ko e hā e lelei taha te mau fai pea tau ngāue fakataha mo e kakai ‘o e fonua mo kimoutolu Hou’eiki ke fakapapau’i ‘a e fakahoko ‘etau sipoti. Ko e ki’i fakamatala pē ia ‘oku ou ala fai atu he taimi ni, ‘oku ou fokotu’u atu ke tali ā mu’a ‘a e vouti ko eni pea tau hoko atu.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

Lord Nuku: Sea ko e ki’i miniti pē ‘e taha. Ko ‘eku faka’osi atu pē ‘a’aku ia pea fa’iteliha ‘a e Feitu’u na. ‘Eiki Sea ko e me’a ko ē ‘oku tokanga ki ai ‘a e motu’a ni ‘Eiki Sea, na’e fai ‘a e feme’a’aki heni he ta’u kuo hili ko e *stadium* ‘e fai ai ‘a e tesi ‘a Uēlesi pea mo Tonga ni, ki he kamata’anga ko eni ‘o e ta’u kaha’u. Pea ‘oku ongo’i ‘e he motu’a ni ‘a e ‘ikai ko ē ke toe fai mai ha va’inga fakatu’apule’anga ko ē ko ē ki hotau fonua ni. Ko ‘etau ngaahi va’inga ko eni na’e tonu ke fai mai ki hotau fonua ni, ‘ikai ke lava Sea koe’uhī ko hotau mala’e va’inga. Ka ko e me’a ko ē ‘oku fai ki ai ‘a e hoha’a ‘Eiki Sea, pea na’e fai e tali ...

‘Eiki Tokoni Palēmia: Sea ki’i fakatonutonu pē Sea.

Lord Nuku: ‘O pehē ‘e tali ...

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu ...

<009>

Taimi: 1645 – 1655

‘Eiki Tokoni Palēmia: Tapu mo e ‘Eiki Sea, tapu mo e Mēmipa e Kōmiti Kakatō. ‘oku ‘ikai ke ‘i ai, na’e ‘ikai pē ke ‘i ai ha teu tesi ia mo Uēlesi. Kapau te mou ‘eke ki Uēlesi, kapau te mou sio ‘i he schedule ko ē ‘o e teu tesi ‘a Uēlesi ‘oku ‘ikai pē ke ‘asi ai ha tau ia mo Tonga ni.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

Lord Nuku: Fakamālō ki he Tokoni Palēmia. Ka ko e me’a eni na’e ‘omai ‘e he ‘akapulú, Kōmiti ‘Akapulu ko eni ‘a Tonga ní. Pea kapau kuo nau hanga ‘o lohiaki’i e motu’a ni, ka te u ‘omai ‘a e fakamatala ko eni Sea. Ko e ‘uhinga ‘eku fakamatala ko ia ki aí, kapau na’e ‘ikai, pea kapau na’e kamata e langá, ka na’e ‘uhinga ‘eku lave atu ‘anenai ki he 10 miliona ko eni, ‘ave ‘o kamata’aki kae fai mo tau sio ha va’inga hotau fonua ni he’etau fānaú. Ko e ‘uhinga ia ko ē ‘a e lave atu ki aí. Koe’uhi, he ko ‘ene tu’u ko ia he taimi ni, ‘oku fai e felauaki ia ke ha’u a Papua Niukini. ‘Oku ‘i ai pē ki’i me’a ‘oku ou lave’i. Ka ko u falala pē ki he me’a ko ē ‘oku ‘omai mei he Pule’anga. Ka ‘oku ‘i ai e me’a ‘oku ou ‘ilo’i pea ‘oku ou nofo ‘o fakaongoongo pē ko e hā ko ā hono mo’oni. Pea ko e ‘uhinga ia ‘eku lave atu ko ia ki aí, nau lave au ki he silini ...

‘Eiki Minisitā Mo’ui: Sea ko e ki’i tokoni pē Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Tokoni.

‘Eiki Minisitā Mo’ui: Tapu pē pea mo e Feitu’u na sea kae ‘uma’ā e Hou’eiki Kōmiti Kakatō. Sea ko e ki’i tokoni pē ‘aku ia Sea. Mahalo ko e lava eni ia e ta’u ‘e 6 ‘oku te’eki ai ke lava ‘o fai

mai ha tau fakavaha'apule'anga ki heni. Ko 'eku fehu'i pē 'aku ia Sea pē 'oku, ko ē kuo mahino mai pea mei he Minisitā Sipotí kae 'uma'ā e 'Eiki Palēmia, ko eni kuo 'osi mahino 'e fai e ngāue ia ki ai ka ko u fehu'i pē au ko e hā e me'a 'oku fakavave'i ai he taimi ni. Ko 'etau feinga ko ení, 'e lava kotoa mai pē ngaahi fe'auhi ko eni 'oku fakahoko ko ia 'i mulí ki Tonga ni 'i he taimi vave ni mai. Ko e 2019 pē eni 'oku vave mai kae fai 'a e fakalelei ia ko ē ki he *stadium* he vave ni pē Sea, tau tui pē ki ai. Ka 'oku hangē ko e fakamalanga 'a e 'Eiki Nōpele ke fai ha ngāue fakavavevave ia ki ai ke 'omai e tesí ki heni, 'oku 'ikai ke u tui Sea 'oku fu'u fakapotopoto ke fakahoko 'a e fakakaukau ko ení. Ka ko eni kuo 'osi *secure*, 'oku 'i ai e silini ke fai e ngāue ki ai pea kuo 'oku tuku ange pē faingamālie ke fai e fakahoko fatongia ko ia e Minisitā Sipotí kae 'uma'ā e teuteu ko eni ki he sipotí, pea 'e lava kotoa pē ngaahi me'a ko ia Sea. Ko ia e ki'i tokoní pē Sea mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

Lord Nuku: Mālō Sea. Ko 'eku 'uhinga pē ia 'eku 'o hake ko ia hení, he ko e Fale ko ení 'oku 'ikai ke 'i ai ha me'a 'e fakahoko he Fale ko ení 'oku 'ikai ta'e'iai hano 'uhinga. Ko e me'a ko ia 'oku fakahoko he Fale ko ení ko e me'a 'oku mo'oni. He 'oku 'i ai 'a e ngaahi tu'utu'uni pea mo e ngaahi fakakaukau ki ha me'a 'oku fakahoko he Fale ni 'oku 'ikai mo'oni. Ka ko e 'uhinga ia 'eku fakahoko atú. Ko u falala pē au ki he me'a 'oku me'a mai'aki 'e he Pule'angá. Pea ko 'eku anga pē 'eku fakatokanga atú...

Lord Tu'iha'angana: 'Eiki Sea, ko e ki'i fakatonutonu mu'a, ko e tokoni pē ki he me'a 'a e 'Eiki Nōpele.

Sea Kōmiti Kakato: Tokoni

Ne 'iai e 'amanaki ke kamata langa 'o Teufaiva 'i Ma'asi ta'u ni.

Lord Tu'iha'angana: Ko u tui ko e me'a 'oku 'uhinga ki ai e 'Eiki Nōpele, tapu mo e Feitu'u na Sea mo e Kōmití, ko e 'uhinga 'i he alea'i ko eni e 'esitimetí ta'u kuo'osí. Pea na'e me'a mai e 'Eiki Minisitā Pa'anga 'e kamata 'a e langa 'o Teufaivá 'i Ma'asi ta'u ni. Pea ko u 'uhinga ki aí he na'e 'osi 'i ai ko eni e kōmiti ko ia na'a nau ngāue ki ai, na'e 'i ai e pa'anga 'e 3 miliona na'e 'uluaki me'a'ofa'aki 'e 'Aositelēlia 'o kamata mai'aki e kōmiti ko ení, 'a eni ko ē na'e Sea ai 'a Sevele. Pea na'e kau ai mo e fakamole ki hono kamata ko eni hono tā e palani e mala'e Teufaivá. Pea na'e 'osi mahino ia 'e kamata ko eni 'i Ma'asi pea na'e me'a'aki 'e he Minisitā Pa'anga 'i he 'esitimetí ta'u kuo'osí 'e kamata 'i Ma'asi ta'u ni. Kae mahalo ko e me'a 'oku me'a ki ai 'a e 'Eiki Nōpele. Kae mahino foki na'e to e 'i ai e fokotu'utu'u 'a e Pule'angá 'o hū mai 'a Papua 'o nau to e to'o 'enautolu ko ē 'ū me'a ko ia, 'a ia ko e 'uhinga ia. Na'e fokotu'utu'u mai na'e 'osi 'ikai kamata ē pea, 'a eni 'oku 'osi fakama'ala'ala mai pē 'e he Palēmia pea 'oku to e hū mai 'a Papua 'o to'o 'enautolu e fatongia ko ia mahalo ko e me'a 'oku 'uhinga ki ai ko ē 'Eiki Nōpele. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō, mālō e tokoní.

Lord Nuku: Sea ko e...

Sea Kōmiti Kakato: To e hoko atu pē?

Lord Nuku: ..'uhinga pē ia ko ē, 'Io kapau te ke loto lelei ke hoko atu 'e lava lelei pē.

Sea Kōmiti Kakato: Hoko atu.

Lord Nuku: Pea kapau 'e pehē ke tuku ange ā ki taumu'a ka tau tuku atu pea tau tuku atu.

Sea Kōmiti Kakato: Hoko koe.

Lord Nuku: 'Io. Ko ia Sea. Ko e 'uhinga ia ko ē na'e fai ai e fakakaukau ki ai, he na'e 'osi fai e malanga ia 'i hení Sea 'e fai e tesi he 2017, ko u tui ko e 2017, kamata'anga 'o e 2017, fai e tesi ki ai. Ko 'ene tu'u ko ia he taimi ni, 'ikai lava ia. Ka na'e 'uhinga 'a e malava 'a e me'a ko ení, kapau na'e lele mai e polokalamá. Koe'uhi ka tau 'alu ai leva ki he me'a ko ena ko ē, 'a ē ko ē 'oku ke me'a mai ke hoko atú. Ko e palopalema ko ia na'e hokó ko e feliuliaki 'i he fokotu'u 'a e Pule'anga, 'a e kōmiti fekau'aki pea mo e kōmiti ko ē ke nau hanga 'o fakalele sipotí. Kōmiti ko ē na'e 'i ai e lao na'e paasi ke fokotu'u ko ē 'oku 'i ai 'a Lord Sevele.

Sea Kōmiti Kakato: 'Eiki Palēmia.

Ne teu pe ke kamata langa 'i Ma'asi ka ne toe hu mai 'a Papua Niukini 'o tu'usi fakamole pea liliu ai.

'Eiki Palēmia: Sea, ki'i tokoni atu pē. Ko e mahalo 'oku 'i ai pē mo'oni 'a e me'a 'oku tokanga ki ai ení. Ko e 'uhinga ko ē 'o e to e liliu 'a e polokalama langá hangē ko e fakamatala 'a e 'Eiki Nōpele, na'e 'osi teuteu ia ke fai 'i Ma'asi, 'e he 'uluaki fokotu'utu'u ko e kautaha muli ia na'e 'osi maau. Na'e 'osi fai e *sign* ki ai 'a e Pule'anga ia ke nau omi nautolu 'o fai e langá. Ka koe'uhi ko e fo'i hū mai ko ia 'a Papua Niukini, na'e pau ai ke kaniseli pea na'e 'osi fai pē felotoi ia pea mo e *CEO* pē ko e tokotaha talēkita ko ení 'i he *organizing committee*, 'a e fo'i hū mai ko ení 'a Papua Niukini. Ko e hū mai 'a Papua Niukini ko e fo'i hū mai ia na'a ne hanga 'o fulihi 'a e fokotu'utu'ú. 'Oku 'ikai ko e 'uhinga ia he me'a ko ení 'oku, he me'a ko ení 'oku fakamatala ki ai e 'Eiki Minisitā ko ē, ko e 'uhinga ia. Hū mai 'a Papua Niukini 'o ne hanga 'o tu'usi lahi faka'uli'ulia 'a e fakamolé. Pea ko e 'uhinga ia na'e tali ai 'e he Pule'anga ko ení ko e 'uhinga ko e si'isi'i e fakamolé. He ko hono fakamo'oní ení nau toutou lave ki ai. Ko 'enau ha'ú, 'oku nau totongi mai pē 'enautolu 'enau omai, to e totongi 'enau nofó pea te nau to e 'ave mo e kakai mei heni 'o *train* 'i Papua Niukini, totongi pē 'e kinautolu. Pea ko e taha e 'uhinga na'a nau kole maí, mou 'ofa mai Tonga 'o ngāue'aki ho'omou kau *technicians* pea te mau o atu mo kinautolu 'o tokoni atu ke tau hanga 'o tu'usi e fakamolé ki he si'isi'i taha he ko e mahino kiate kinautolu Papua Niukini, 'oku 'ikai ke 'i ai ha seniti fe'unga 'a e Pule'anga Tonga. Ko e 'uhinga ia na'e fulihi ai ko ē, mafuli ai ko ē 'a e fokotu'utu'u, ka 'oku 'ikai ko e 'uhinga ko e pehē ne mau o atu kinautolu 'o feinga'i ke tuli e kaume'a ko ē ka mau 'ai ha'amau me'a, 'ikai. Na'e 'osi fai pē femahino'aki ia mo e kōmiti, *organizing committee* ko ia na'a nau 'uluaki alea 'o mau felotoi ke fakafoki mai e langa, to'o mei he *organizing committee* mei he talēkita ko ia mo 'ene kau ngāue, 'o fakafoki mai ki he kōmiti langa 'a e Pule'anga pē ko e *facility committee* 'a e Pule'anga, pea mau 'osi felotoi katoa ki ai. Ko e 'uhinga ia, ka 'oku 'ikai ko e pehē ia ko e tupu e me'a ko ení, e

liliu ko ení mei ha fa'ahinga tō kehekehe 'i he anga e.,,Ka 'oku ou faka'amu pē 'oku mahino ka 'oku ou kole atu mu'a Hou'eiki, tau tali ā e kaume'a ko ení ka tau hoko atu.

Lord Fusitu'a: Sea ko e to e ki'i fakapā atu pē na'a ke me'a mai 'anenai ke, te'eki ke 'ai e motu'a ni.

Sea Kōmiti Kakato: 'Eiki Nōpele 'Eua te ke to e hoko atu?...

Lord Nuku: Ko e 'uhinga pē 'a e fakahoha'á 'Eiki Sea, ko u tui 'oku 'i ai pē 'eku tau'atāina 'i he Fale ni ke u pehē atu. Neongo ko e me'a ko ení 'oku pelepelengesi, 'uhī ke lea atu pea hoko atu pea mei he Fale Alea 'Eiki Sea.

'Eiki Palēmia: Sea, ka u to e ki'i, 'uhī 'oku 'i ai 'ene totonu mo 'ene tau'atāina ke ne fai e *comment* ko ení. Sai pē ia 'oku 'ikai ke 'i ai ha me'a ia 'e maumau ai. Ka ko e lea atu ení mei he tafa'aki 'a e Pule'anga, 'aki pē 'emau falala. Ko e toki foki atu ko ení 'a Papua Niukini, ko e me'a ko ení 'oku hoko 'i Papua Niukini, mo'oni pē ia. Mau *follow up* 'e mautolu 'oku 'ikai ke 'i ai ha taha ia te ne ta'e'ilo'i. Ka 'oku mau hoha'a pea mau tokanga ki he me'a ko ia, ke fakapapau'i 'e hoko 'a e me'a ko ení. Ko 'ene tu'u he taimi ni, ko e anga ia e femahino'akí. 'Oku ou faka'apa'apa lahi ki he kau taki e fonua ko ení neongo, pea 'oku ou, mau nofo ko ení 'oku kei tuku 'emau falalá ki ai. Mou fakamolemole Hou'eiki. 'Oku 'ikai ke u hanga 'e au 'o fehu'ia 'a ho'o tāla'á, sai pē ia. Pea ko u tui au 'oku 'i ai pē mo e ni'ihī 'oku nau tāla'a, ka ko e Pule'anga ko ení, 'oku mau kei faka'apa'apa'i 'a e alea na'e faí mo e fonua ko ení. Pea ko u kole atu, ki'i tuku mai pē mu'a ha ki'i faingamālie ke tau ki'i fakaongoongo atu 'i he toenga ko ení. 'Oku mau kei 'amanaki pē mautolu 'e lava 'a e me'a ko ení Hou'eiki. Ka 'oku mo'oni pē me'a 'oku tokanga ki ai e Nōpele ka ko u kole atu mu'a 'Eiki Nōpele, tuku mai pē mu'a ke fai 'emau, tuku mai ki he Pule'anga ke mau hanga 'o tokanga'i 'etau ngāue.

Sea Kōmiti Kakato: 'E Hou'eiki. Ko u fakamanatu atu pē 'etau veesi folofolá. Saame 23 veesi 'uluaki, Ko hoku tauhí 'a Sihova 'e 'ikai te u masiva. Hoko atu 'Eiki Nōpele.

Lord Nuku: Ko u fakamālō lahi atu 'Eiki Sea. Koe'uhī kuo a'u atu e fakakaukau, he na'e 'i ai e ngaahi fakakaukau 'i he kakai e fonua 'o pehē ko e tupunga hono tolotoloi, koe'uhi ko e anga e fetukuaki ko ia he ongo kōmiti 'e ua ko ení, kōmiti 'a e Pule'anga mo e kōmiti na'e pehē na'e fili mai 'e he TASA. Pea ko e 'uhinga ko ia, pea ko ení 'oku 'osi fakahoko atu 'o a'u ki he Pule'anga, 'oku 'i ai e fakakaukau 'oku 'i ai e veiveiua 'i he anga e fakakaukau 'Eiki Palēmia. Ka 'oku 'ikai ke pehē ia ko e ta'efalala atu ki he alea 'oku fai 'e he Hou'eiki Pule'anga. Ka 'oku 'i ai 'a e fakakaukau Sea, pea 'oku ou tui 'oku tonu pē ke 'oatu pea ko ení kuo...ko u kole atu Sea 'oku 'ikai ke u mafasia au, ke tokoni.

Veivosa Taka: Sea ke u ki'i tokoni atu. Tapu pea mo e Sea, ki'i tokoni pē au ia Sea ki he'ene ...

Sea Kōmiti Kakato: Ko ení 'oku me'a mai ia 'oku 'ikai ke mafasia.

Veivosa Taka: Pē 'oku hā Sea?.

Sea Kōmiti Kakato: ‘Oku me’a mai e Nōpele ‘oku ‘ikai ke mafasia, ‘ikai ke ne fiema’u ‘e ia ha tokoni.

Veivosa Taka: Mālō Sea.

Lord Nuku: Ko ia pea ko e ‘uhinga pē ia ‘eku fakahoko ange ki he ‘Eiki Palēmia pea ko eni ko u tui ko u tuku atu e falalá kae fokotu’u atu.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Minisitā Ngoue...

<001>

Taimi: 1655-1705

‘Eiki Minisitā Ngoue: Mālō ‘aupito Sea. Ko e kole pē ke u ki’i tokoni atu pē. Ko e ki’i fakama’ala’ala atu pē ko e motu’a ni na’e toki foki mai mei Papua Niu Kini ‘i he kongā pē ki mui e māhina ni, pea na’e kau ki he fakataha ko eni pea mo e Palēmia ko ia ‘o Papua Niu Kini pea mo e Minisitā ko ia e Sipotí pea na’a na fakapapau’i mai pē ‘oku nau tu’u mālohi ‘aupito ‘i he’enu fokotu’utu’u ko ē ke nau tokoni mai ki Tonga ni. Pea ko e ki’i me’a fakamuimui pē kuo u kole atu Sea kapau ‘e lava ‘o fai ha tokoni ki he mītiá ke ‘oua mu’a na’a tukuange he mītiá ‘a e me’a ko eni na’e me’a’aki he ‘Eiki Minisitā ‘oku ‘ikai ke falala ki Papua Niu Kiní he ‘Eiki Nōpelé ‘a ē ‘oku ‘ikai ke falala ki he fonuá. Kapau ‘e tukuange atu eni ‘e ‘i ai e maumau ‘e hoko. Kuo u kole atu ke ta’ofi ange ‘a e mītiá ke ‘oua te nau ngāue’aki. Mālō.

Lord Tu’ilakepa: ‘Eiki Sea, kau foki ‘ene me’á ‘ana he me’a ‘oku ne faka’ai’ai. Ka fanongo ‘a Papua Niu Kini heni he fa’ahinga ta’efalala ko eni, te nau pehē tau ō ‘o ‘ai ē, ke fakamahino ki he lea ko eni ‘e malava ‘e Papua Niu Kini e me’a ko eni ‘Eiki Sea. Ka koe’uhí ‘Eiki Sea, ko e ‘ohake pē me’a ko eni he ‘oku fai e alea’í he koe’uhí he ‘oku ‘ikai foki he ‘oku ai e ni’ihi ‘oku ‘ikai ke falala. Ka ki he ‘aho ni, ko eni ko e ngaahi fakamo’oni eni pea ‘oku ‘omai ki he ... pea ‘oku totonu ke fakangata ā e mītiá, tuku e fa’a ‘ai mahamahaló mo e ‘ai me’a loí koe’uhí ‘oku uesia ai hotau fonuá ni. Ko eni kuo me’a mai e Pule’angá, faka’eke’eke ‘i heni. Ka ko e fakahā pē he ‘Eiki Nōpele ‘a ‘ene me’a ‘oku ne tui ki aí, he ‘ikai fakahalaki, ka ko eni ‘oku fakapapau’i pea fai’aki ia. Tau hoko atu ā ‘Eiki Sea. Mālō.

Sea Kōmiti: Mālō.

‘Eiki Tokoni Palēmia: Sea ko e muimui atu pē he me’a na’e me’a ki ai e ‘Eiki Minisitā Ngoué. Ke fai mu’a ha tu’utu’uni mo’oni pē, ‘oku ‘ikai tonu ke tau tukuhifo ha fonua kehe ‘i heni. Ko e ‘uhingá na’a fai ha tu’utu’uni ke *strike off* ‘a e me’a na’e me’a’aki ko ē he ‘Eiki Nōpelé mei he minití.

Lord Nuku: Sea, kuo u kole fakamolemole atu ki he fakahoha’a na’e fai. Ke fai ha tu’utu’uni ‘a e Feitu’una kapau ‘oku pehē ke to’o mei he minití pea to’o ia pea mei ai Sea. Mālō.

Sea Kōmiti: Mālō. ‘Io.

Lord Tu'ilakepa: Sea ke to'ō fēfē kuo 'ilō kotoa 'e Tonga ni. Ko e me'a ia 'oku talaatu ai ke tuku hono 'ai e fu'u me'a ko eni. Kuo 'osi 'ilo lelei he kakaí e me'a ko iá. Te tau to e to'ō fēfē? Ko e taimi ko ē na'e fa'a sivilisivi'i pea toki tukuange.

Māteni Tapueluelu: Sea, kau ki'i tokoni atu pē ai 'e Sea.

Sea Kōmiti: Tokoni.

Māteni Tapueluelu: 'E Sea ko e ki'i tokoni atu pē, ko e taimi ko ē te tau felotoi ai ke to'ō pea mei he minití, pea 'oku ai e fakamālō ki he 'Eiki Nōpelé na'a ne me'a mai pē ia kapau 'oku pehē ke to'ō pea to'ō. 'Oku hā atu leva ia 'oku felotoi e, ho'ō Kōmiti Kakató mo e Fale Aleá 'o e fonua ni ke to'ō pea 'oku to'ō ia mei he *official record* 'o 'ikai ke to e 'ai ia 'i he minití. Mo'oni pē ia 'oku 'alu kae to e 'alu pē pea mo e fakamatala ko ia 'oku ou 'oatú, kuo felotoi ke to'ō ā ia mei he minití. Ko hono 'uhingá pē ko 'etau tauhi vā ki mulí Sea. Ko ia 'oku loto lelei pē 'Eiki Nōpelé ki ai pea 'oku ai e fakamālō. Mālō Sea.

Tu'utu'uni ke to'ō mei he minití kongá he me'a fakafofonga Nopele 'o 'Eua

Sea Kōmiti Kakato: Sai to'ō ia mei he *official record* 'a e Fale Aleá.

Lord Tu'iha'ateiho: Tapu pē pea mo e Seá, fakatapu atu ki he ... kae 'uma'ā e Hou'eiki e Kōmiti Kakató.

Lord Tu'i'āfitu: Sea fakatonutonu atu Sea ho Falé. 'Oku 'ikai ke ai ha hia 'a e 'Eiki Nōpelé he'ene me'a tau'atāina he'ene me'a 'i Fale Aleá. Tukukehe kapau 'oku fepaki mo e tu'utu'uni ho'ō Tohi Tu'utu'uni, ha anga ta'etaau pe ko ha fakamoveuveu. Ko ia pē Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō 'aupito, 'Eiki Nōpele Fika 1 'o Vava'ú. Ka 'oku ou kole pē mu'a ke mou tali pē mu'a e tu'utu'uni 'oku fai atu he Seá.

Lord Tu'iha'ateiho: 'Io. 'Oku ou fokoutua hake pē au ia ko 'eku 'ilo'i ko eni ko ē e sipotí. Ko e sipotí, ko e founa ia 'a māmāni lahi, ki he *peace*. Na'e fa'ú ki he *peace*. Ko eni ia kuo 'ai ia 'o pehē ke ta'ofi ē, 'alu ē. Ko e 'uhinga ia ko ē sipotí pea na'a ku fokoutua hake pē au ia ko 'eku fiefia ko eni 'e lava e sipotí ka ko e makatu'unga ia ko e sipotí ia ko e me'a ngāue ia ke tuku e taú ka nau fe'ofa'ofani 'o 'ave 'enau fehalaakí mo 'enau fe-'ikai ke nau fepoupouakí 'o fai ia 'i he mala'e sipotí, 'e Sea. Ko e me'a *positive* 'aupito ia, pea hangē ko ē ko e me'a ko ē fekau'aki mo Papua Niu Kiní, 'oku 'i ai mo 'eku ki'i tāla'a e motu'a ni ia fekau'aki mo e fonua ko eni Sea. Pea 'oku ou fakahā atu pē au kou

Sea Kōmiti Kakato: Ko ho'ō 'uhingá ko ho'ō tāla'a he hā?

Lord Tu'iha'ateiho: Ko 'eku tāla'á ko e 'uhingá ko e *Vote Of No Confidence* ko ena ko ē 'oku fai honau fonuá pea mo 'enau fana ko ena ko ē tamaiki akó, he 'univēsiti. Papua Niu Kini, he taimi ni, 'aneafi. Mahalo ko ia pē Sea mālō.

Sea Kōmiti Kakato: ‘E Hou‘eiki, kuo u tui kuo ‘osi mahino e sipotí, ko eni kuo ‘osi fai mai e ‘u fakamatala falala‘anga ki he ‘etau sipotí pea ‘oku ou faka‘amu au ke tau hiki ā mei ai ki ha‘atau me‘a ‘e taha. Ka ko eni kuo ‘osi fokotu‘u mai ke tau pāloti, pea Kalake. Ko kimoutolu kuo mou laumālie lelei ke tali ‘a e vouti ‘a e Potungāue Pa‘angá & Palani Fakafonuá, mou kātaki ‘o hiki homou nimá.

Lord Fusitu‘a: Sea, na‘a ke me‘a mai foki ke to e ‘ai pē motu‘a ni ka ko eni kuo mahino e sipotí ia pea ‘oku ... mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Nōpele? ‘Oku ke fielahí‘i e Seá? Moutolu ‘oku mou loto ke tali ‘a e vouti ko ení pea mou kātaki ‘o hiki homou nima.

Pāloti pea tali Vouti Potungāue Pa‘anga & Palani Fakafonua

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a Māteni Tapueluelu, Vili Manuopangai Faka‘osiula Hingano, Veivosa Taka, Sāmiu Kuita Vaipulu, ‘Eiki Minisitā Mo‘uí, ‘Eiki Minisitā Ngoue, ‘Eiki Minisitā Tānaki Pa‘anga Hū Maí, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonuá, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Pa‘angá, ‘Eiki Palēmiá, ‘Eiki Minisitā Laó, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Kautaha Pisinisi ‘a e Pule‘angá, ‘Eiki Nōpele Fusitu‘a, ‘Eiki Nōpele Tu‘iha‘ateiho, ‘Eiki Nōpele Tu‘iha‘angana, ‘Eiki Nōpele Tu‘i‘āfitu, ‘Eiki Nōpele Tu‘ivakanō. Sea ‘oku loto ki ai e toko hongofulu-mā-valu.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Ko moutolu ‘oku ‘ikai ke mou loto ke tali ‘a e vouti ko ení kātaki ‘o hiki ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Oku ‘ikai ha fakahā loto ki ai Sea.

Alea‘i Vouti Potungāue Pa‘anga Hū Mai

Sea Kōmiti Kakato: Mālō, tali e voutí. Tau hoko atu ki he vouti hono 9, Potungāue Pa‘anga Hū Maí mo e Tuté, ‘oku ai hono veesi folofola, Luke vahe 3 veesi 12 ki he 13. “Pea ha‘u foki ha kau tānaki tukuhau ke papitaiso ‘o nau pehē kiate ia, Tangata‘eiki ko e hā te mau faí? Pea ne pehē kiate kinautolu, ‘oua na‘a mou ‘eke ‘o fakamahili ‘i he me‘a kuo tu‘utu‘uni kiate kimoutolú”. Ko ‘etau veesi folofolá ia.

Fie ma‘u fakama‘ala‘ala langa 13 miliona Potungāue Tānaki Pa‘anga Hū Mai

Lord Tu‘ilakepa: Sea, fo‘i veesi folofola eni ‘oku ‘ikai pē ke ... hangē eni ia ‘oku ‘ai eni ia ke ne hanga ‘o fakamālohi‘i kitautolu ‘Eiki Sea. Pea ‘oku ou pehē, ‘ai ai pē ki he ‘Eiki Minisitā ke ki‘i fakama‘ala‘ala mai mo ho‘o langa fale ko eni ‘oku teuteu fai, 13 miliona. Ko e langa fale mo‘oni eni ‘oku fai he sōtiá ‘Eiki Sea. 1 miliona 5 kilu ‘oku ‘asi ‘i he Patisetí ko ení ‘oku kole ki he ngaahi Pule‘angá koe‘uhí ko ‘etau tu‘unga pa‘angá ‘Eiki Sea, ka ko e pa‘anga ko ení hangatonu pē eni ki he ivi e fonuá. Pea ‘oku sai pē ia he kuo pau ke tau langa ... he ‘oku ai e fu‘u fale, ai e patanati, hā me‘a ‘oku ‘ikai ke mou fakalelei‘i pe fu‘u fale ko iá pea fakasi‘isi‘i e fakamolé? Ka mau tuku atu pē ki he Feitu‘u na, he ko ho‘o fo‘i veesi folofolá ‘au he tohi ‘a Luké, ‘oua na‘a mou ‘eke fakamahili, kuo pau ke mau ‘eke ki he Feitu‘una ho‘o fu‘u langa lahi ‘oku teuteu ke ke faí. ... (kovi e ongo)...

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. ‘Eiki Minisitā fakama‘ala‘ala mai ho‘o vouti.

‘Eiki Minisitā Tānaki Pa‘anga Hū Mai: Tapu pea mo e ‘Eiki Sea, tapu pea mo e Hou‘eiki Mēmipa e Kōmiti Kakatō, Sea, fakamālō he ‘omai e ki‘i faingamālie ko ení, ka ‘oku ou kole atú ‘Eiki Sea, mai pē ha ki‘i miniti ‘e 15 ke u malanga fakama‘ala‘ala, ko ‘ene ‘osi pē ko iá, pea toki fai mai leva ha ngaahi fehu‘i. Na‘a ma alea pē mo e ‘Eiki Minisitā ko ē ki he *Public Enterprise* ko e fo‘i houa ‘e 1 ko eni ‘oku toé Sea, miniti ‘e 30 ‘a‘aku, 30 ‘ana lava e ongo vouti ‘e 2 ko ení. ‘Oku lave‘i pē he motu‘a ni ia e ‘u me‘a ‘oku fai ki ai e hoha‘a felāve‘i mo e Hou‘eiki ko eni ‘a e ... ko ‘etau vouti tānaki pa‘angá foki eni. Ko hono fakalea ko ē i he ngaahi fonua anga mahení, ko hotau fo‘i mafú eni. Ko e Potungāue eni ‘oku ne hanga ‘o pamu mai ko ē ‘a e totó, hūfanga he fakatapu ke fakaivia ‘aki ‘a e ngaahi kupu fakahoko fatongia ko ē ‘o e Pule‘angá ke mo‘ui ai e kakai ko ē fonuá.

Sea, ko e kupu folofola mo e veesi ko ē ‘oku ‘omai ke fakataulama ‘aki e Potungāue ni, tonu pasika. ‘Oua na‘a ke to e ‘eke ‘o hulu, ‘i he me‘a kuo tu‘utu‘uni mo fakamafai‘i koe ‘e he laó ke ke ‘eké. Ko e ui ko ē ‘e Sisū ko ē ‘a Sakeasí, hifo, ko e motu‘a eni ia na‘a ne ‘eke ‘e ia ‘o lahi ange ia he me‘a na‘e tonu ke ... Potungāue ko ení ‘Eiki Sea, ko e me‘a pē ko ē ‘oku tu‘utu‘uni he laó ko ia pē. Pea ka ai ha faingamālie ke fai‘aki ke holoki ke tokoni ki he kakai, fakahoko ia. Kapau ‘oku fakamafai‘i he laó. Ko e kaveinga ngāué.

Lord Tu‘iha‘angana: Sea ko e ki‘i fakatonutonu ki he me‘a ‘a e ‘Eiki Minisitā.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu.

Lord Tu‘iha‘angana: Tapu mo e Feitu‘una mo e Hou‘eiki. Sea, tāketi ‘a e Minisitā ko ení ‘osi ma‘u ia. Kamata‘anga ko eni ‘o Suné ia kuo ‘osi ma‘u e tāketi ko ē e me‘á. ‘Oku lolotonga lele eni he...

<003>

Taimi: 1705-1715

Lord Tu‘iha‘angana: ...hulu ‘ene tanaki, ka ‘oku fakafuofua ki he ‘ene tanaki ‘a e 15miliona ‘i he mahina pē ‘e taha. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: ‘A ia ‘oku lolotonga ‘alu ia ‘i he mahili.

Fakama‘ala‘ala Vouti ‘a e Potungāue Tanaki Pa‘anga Hu Mai.

‘Eiki Minisitā Tanaki Pa‘anga Hū Mai: Fakamālō atu ki he Hou‘eiki Nōpele. Ko ‘ema ki‘i pōpōtalanoa pē ‘amaua ‘i he ‘uluaki uike ko ē ‘o Suné. ‘Oku lea mo‘on pē ia ‘Eiki Sea. Kou talaange ko e ‘uluaki uike ko eni ‘o Suné ia, ko ‘eku tanaki ia ‘e au ‘a e pa‘anga hulu ko ē mei hoku ‘inasi na‘e vahe‘i mai ‘e he Pule‘angá ki he ta‘u fakapa‘anga ko eni. Ko e fika ko eni ‘oku ‘omai he‘eku matu‘a ngāue fakauike ‘oku nau pehē, he ‘ikai ke toe si‘i ‘i he 15miliona. Pea u kole ange ki he kau ‘Ofisá. Mou tanaki fakafe‘unga mo e 150 he ko e lahi ‘a e ngaahi puha ko ena ko e ‘omai ke 150. ‘Ai fakafe‘unga pē ke nau manava, he ‘oku nau ōmai nautolu ‘o hua‘i ‘a e fu‘u lau miliona ki he fonua ni. Mo‘ui ai ‘a e ngaahi falekoloá ‘a e ngaahi familí, ngaahi pisinisí. Kau foki mai mu‘a Sea, koe‘uhi ko e taimí.

Pea ko e *Corporate Plan* ko ē ‘a e Potungāue ni. Ko e peesi ko eni hono 6 kapau temou toki ma’u taimi ‘o vakai ki ai. Ko e Kaveinga Ngāue ‘oku tolu. ‘Uluakí, ko e tanaki ‘a e Pa’anga Hūmai ‘a e fonua ‘i he fefakatau’aki ke mauu ‘o fakatatau ki he laó, ke fua ‘aki ‘a e ngaahi fatongia ‘o e Pule’angá. Ke tokoni kihe *Health*, ko e Akó, ko e Halá mo e hafua.

Ua ‘a e tefito’i kaveinga ‘o e Potungāue ni, ko hono tokoni’i mo faka’ai’ai ‘a e fefakatau’aki, fakalotofonua pea mo faka-tu’apule’anga. Pea ‘i he lea fakapilitānia *facilitator trader business*. Pea ko hono tolú leva Sea. Ko hono malu’i ‘o e kau’ a fonua ‘o e fonua ni ke malu meihe fehū’aki ‘a e ngaahi koloa ta’efakalao mo ha ngaahi pisinisi ta’e fakalao. Ko e Kaveinga Ngāue ia Sea.

Fakamahino e ‘uhinga ‘o e fakalahi \$3.5 miliona ki he Patiseti ‘a e Potungaue

Ko e seniti ko eni ‘oku ‘omai ki he Potungāue ni, ko e ngaahi fakamole angamaheni pē ia. Ko e konga ko ē ‘oku lahi ‘i he Potungāue ‘i he’ enau ‘Esitimetri ‘Eiki Sea. Ko e ‘uluakí, ko e 3.5 na’e tufa mai eni ‘i he fakatonotonu fakalahi ‘o e ‘Esitimetri. Mou me’a hifo ki ai, hangē pē ko ia na’e hoha’a ki ai ‘a e Hou’eikí meihe uike kuo ‘osí. Ko e ha ‘a e fu’u fale ko eni ‘oku ‘ai ke langa ko eni? Hou’eiki! Kou tui pea mei Tokelau ‘o a’u ki hotau ngaahi ‘otumotú, ‘oku mou ‘osi mea’i lelei pē he ‘oku ‘i ai ho’omou uta mo e koloa ‘oku ‘omai ki Tonga ni. ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha falengāue ia ke nofo ai ‘a e matu’a ko eni. Ko e ‘elia ‘oku nau ngāue ‘aki he taimi ni, ko e Fale ia ‘o e Poate Taulangá. Kapau temou me’a atu ki loto, ‘efi’efi ‘ikai ha *space*. ‘Oku ‘i ai mo e ‘u me’angāue faka-Komipiuta, ‘ikai ke kei lava ia. Ko e taimi ni ‘oku ua ‘a e falé. fakamavaeua’i kena mavaeua.

Sea, ko e fakakaukau mo e palani ki he kaha’ú. Ko e ‘elia eni mo e fale eni mo e ‘api eni ‘oku mahu’inga ‘aupito ia kihe mo’ui faka’ikonomika ‘a e fonua ni ‘i he kaha’u. Na’e fai ‘a e ngaahi feinga ia ki he ngaahi fonua fengāue’aki. ‘Ikai ke nau loto nautolu ke nau fakapa’anga ‘a e fale ‘o e Kasitomú. Nau talamai ‘enautolu. Ko e Potungāue eni ia ‘oku mou tanaki ‘a e pa’anga ‘o e fonua ni. ‘Ikai ke lava ‘e he Pule’anga ke nau vahe’i ha silini, temau tokoni atu kimautolu ki he fakame’angāue. Ko e fakakaukau ia na’e tali ‘e he Kapineti. To’o ha silini kuo ‘osi mauu ‘a e Palani ia, ko ‘eku fakafuofua ko e 3.5 ‘e lava ‘a e fale ko eni ‘o langa ‘i he Ta’u Fakapa’anga hokó Sea. Pea ‘oku ‘i ai mo e faka’amu ko e faka’osi’osi ‘o e ngāue ko eni ‘e lava ‘o fakanaunau’i ‘aki ‘a e me’angāue fakakomipiuta mo e *system* ia ‘oku ngāue ‘aki fakamamani lahi ‘i he Kasitomú ‘oku ‘iloa pē ia ‘i he lea fakapilitānia ko e *Executor System*. Pea ko e *system* ko eni, ‘oku ne lava ‘e ia ‘o fengāue ‘aki pea mo e ngaahi *Stakeholders*. Mauu ‘a e ‘u fakamatala ki he *Trade* pea ‘e fengāue’aki leva ia mo e Tanaki Pa’anga he Tukahau. Ka ‘i ai ha Pisinisi ia ‘oku nau fakahū mai ha’anau fakamatala, ‘oku ngāue ‘aki leva ‘enau hū koloa mai, pea lava pē ia ‘e he Potungāue ke nau hanga ‘o fakafuofua’i pē ‘oku tonu pē ofiofi he tonu ‘a e fakamatala ko ē ‘oku ‘omai ke tanaki mai ‘a e silini ‘a e fonuá. Ko hono mahu’inga ia ‘Eiki Sea, ‘a e ngāue ko eni.

Poupou ke to’o Tute mei he naunau ako, naunau langa moe naunau faka-sipoti.

Ko e taha 'a e me'a 'oku fakahoko 'i he Ta'u Fakapa'anga ko eni Sea. Hangē ko ia na'e lave ki ai 'a e Tō Folofolá 'i hono fakaava 'o e Fale ni. 'Oku pou pou 'a e Pule'anga ki hono teke 'o e akó, pea ko e taha eni 'a e founa 'oku fokotu'u mai 'i he Ta'u Fakapa'anga ko eni Sea, faka'atā, to'o 'a e Tute meihe ngaahi naunau akó, ke tokoni'i 'a e fanga ki'i fanauakó ki he akó.

Ko hono uá. Ko hono teuteu ko eni ki he Sīpootí. 'Oku fiema'u ke langa 'a e 'u naunau fakasipoti mo e 'u naunau. Katoa 'a e 'u naunau felāve'i mo e me'a fakasipoti, to'o mo e Tute ai Sea, ko e 'uhingá ko e vaha'a taimi ko eni, kuo tau lava 'o mateuteu ki he Sīpoti ki he 2019.

Ko e me'a 'e taha 'Eiki Sea. Ko e ngaahi koloa naunau langá. Ko e lahi 'o e ngaahi koloa ko eni na'e 'osi faka'atā pē ia meihe Tuté, hange ko e sima mo e hafua, papa. Ka na'e kei 'i ai'a e ngaahi koloa ai na'e kei hilifaki pē 'a e Tuté ki ai Sea. Fakakaukau 'a e Pule'anga Sea, 'oku tau kau tautolu 'i he tu'u lavea ngōfua ko e 'uhingá ko e langá. Ko e 'ikai ke 'ave ki ha fa'ahinga tu'unga mo e *standard* ko ē ke nau lava matu'uekina 'a e ngaahi ha'aha'a 'o natulá. Ka 'oku mou mea'i pē Hou'eiki. Tau loto pē ke faka'ofu'ofa 'etau fanga ki'i langa, ka ko e si'isi'i ko ē hotau ivi fakapa'anga, ka tau tu'utu'usi leva ko e 'uhingá, 'oku kau ai 'a e Tuté 'ene hanga 'o uesia, to'o mo e ngaahi Tute ko ē kihe ngaahi me'a ko eni Sea. Ko e tokoni ia ki he kakai mo e langa fonua ko ē 'oku fai.

Sea, ko e lolo ko ē ki he ngaahi misini pamu vai.

Lord Nuku: Kole pē 'aku Sea, ko 'eku ki'i fehu'i pē 'aku 'e taha fakalukufua. pē. Ko 'eku ki'i fehu'i pē 'aku ia pea 'osi ia pea 'ikai ha toe me'a ke mau toe tokanga atu...

Sea Kōmiti Kakato: 'Eiki Nōpele! Ko 'eku faka'amú ko e fai 'a e fakama'ala'ala tukuange ke 'osi 'a e fakama'ala'ala pea toki fai 'a e fehu'i mo e me'a ko ia. Ko 'eku faka'amú ia. Kole atu pē ke mou laumālie lelei pē.

Lord Nuku: Ko 'eku kole pē ia 'a'aku ia 'i he Patiseti fakalukufua. Ko e ta'u kuohilí na'e 6miliona 15/16. Ko e ta'u ni 'oku 25miliona, peesi 143 Sea. Ko e me'a pē 'oku ou fehu'i 'e au ia, he koe'uhi foki 'oku 'asi 'i he ma'u'anga pa'anga 'a e 17miliona ko e tokoni ia. Ko e me'a pē na'a ku tokanga ki ai pē 'osi pē 'a e Ta'u Fakapa'anga ko eni, 'e toe foki pē koe'uhi kuo 'osi foki 'a e ngaahi teuteu mo e ngaahi langa ko ena 'e fai, koe'uhi pē 'e toe foki ki hē pē 'e fononga ai pē ia 'i he halafononga ko ena? Pea kapau 'e foki? Ko e ha ho'o talí? Kapau teke foki pē teke hiki si'isi'i pē. Ko e hiki ko ē meihe 6 ki he 25 'oku fai ki ai 'a e hoha'a? Pea kapau ka 'oku mahino ia ki he motu'a ni, ko e 17miliona ia ko e tokoni. 'A ia 'oku ne hanga 'o hiki'i. Ko e kolé pē ia 'Eiki Minisitā. Kapau 'e pehē pē 'e 'osi 'a e langá ia pea fai pē pea toe fakafokifoki koe'uhi ki he tu'unga ko ē na'e lele mai ai. Ka ko e Potungāue 'a e Feitu'una 'oku ou lave'i pē 'oku lahi 'a e tokoni ki he kakai 'o e fonua. Ko e ki'i fehu'i pē ia pea ko 'ene 'osi pē ko ia Sea, na'a ku 'osi fokotu'u atu ia 'e au, pea kou fokotu'u atu toki fa'iteliha pē 'a e Hou'eiki Memipa ia. Ka ko e ki'i me'a pē ia na'a ku tokanga ki ai Sea, mālō.

'Eiki Minisitā Tanaki Pa'anga Hū Mai: Mālō! Sea, fakamālō atu ki he ...ko e pou pou eni ia Sea, he ko e 'uhinga ko e lahi 'a e ngaahi fakamole ko eni Sea, ko e *one-off* pē. Ko 'ene 'osi pē 'a e Falé he 'ikai ke tau toe langa fale kitautolu ia. Pea ko e lahi 'a e 'u tokoni fakapa'anga ko eni ko e ngaahi naunau fakangāue eni ia. Mou mea'i pē Hou'eiki, kuo kamata foki pea mo e puna

fakavaha'a Pule'anga ko eni ki hotau 'out motu ki Vava'u. 'A ia kuo 'osi fakahoko ki ai 'oku 'i ai 'a e kaungāue 'i he *Immigration*, pea 'oku fiema'u mo e 'u me'angāue ki hono malu'i 'a e malu ko ē hotau fonua ni. 'A ia ko e ngaahi fakamole ko eni Sea, ko 'ene 'omai pē 'ana ia ko 'ene 'osi ia. 'A ia ko 'ene tu'u ki he kaha'u ko e lava pē 'a e ngaahi fatongia ko eni'Eiki Nōpele mo e Hou'eiki, pea foki pē ia kihe angamaheni pē, ko e totongi pē kau *Staff* ki hono *maintain* 'o e ngaahi naunau. Ka ko hono fakapulipuli ko e lelei ko ē tetau ma'u 'Eiki Sea, 'i he fo'i ta'u'e 15 ki he 20 ko eni. 'Oku mo'oni 'a e tu'uaki ko ē 'a e Vanila 'i Vava'ú. Ko 'etau nofo pē 'o tangutu hangē ha Pesá, tānaki pē 'a e miliona na'a mo e miliona ke fakapa'anga 'aki 'a e ngaahi fatongia ko ē 'a e Pule'angá. Na'e 'i ai 'a e hoha'a ki he *Budget Support*, tau fakafeta'i pē he tokoni mai'a e ngaahi Pule'angá, ka kuo pau pē ke tau tu'u 'o ngāue mo fai ha ngāue ma'a tautolu ke langa 'a e fonua ko eni.

Ko e ngaahi langa fakalalakaka 'i he founa ngāue mo e me'angāue mo e lao, 'oku fai kihe Potungāue ko eni, 'e tokoni lahi 'aupito ia 'Eiki Sea, ki hono fakaiuia mo tanaki mai 'a e seniti mo maau ange mei he fonua ni, ke fakahoko 'aki 'a e ngaahi fatongia 'o e Pule'angá ma'a e kakai 'o e fonuá.

'Eiki Sea, kau foki mai ki he ...

<004>

Taimi 1715-1725

'Eiki Minisitā Tānaki Pa'anga Hū Mai: ...ki he lolo. 'Oku mou mea'i pē Hou'eiki na'e ...ko e lolo ko ē ki he vaka toutai, ngaahi vaka toutai loloto 'oku faka'atā ia pea mei he tukuhau, ko hono 'uhinga ko 'etau poupu'i ia ko ē 'a e toutai. Ko e ...'i ai 'a e hoha'a 'i he ngaahi fakataha ko eni 'i he 'a'ahi faka-Fale Alea ko eni kuo 'osi ki he ngaahi misini pamu vai, ko e 'uhinga ko e lahi 'a e ngaahi misini ko eni 'oku ngāue'aki 'a e tīsolo.

'Eiki Sea 'oku loto lelei 'a e Pule'anga ke to'o 'a e tute ko ē mei he lolo ko eni 'oku ngāue'aki ko eni 'e he ngaahi pamu vai ke tokoni ki he ...tokoni ki he kakai 'Eiki Sea. Ko e me'a faka'osí 'Eiki Sea, ko e me'a mahu'inga taha 'i he ... mo fili lahi taha 'oku tau fēpaki mo ia 'i he 'aho ni ko hono tau'i 'o e ngaahi mahaki ...ngaahi mahaki ko eni 'oku 'ikai ke pipihí, 'a ia ko e ko e ta'u kuo 'osi na'a tau hanga 'o feinga ke tokoni'i hono faka'ai'ai ke hū mai 'a e fua'i 'akau pē ko e *fruits*, 'ikai 'oku mou mea'i pē he 'aho ni 'Eiki Sea 'ikai 'oku ma'ama'a 'a e fo'i 'apele. Na'a ku toki fanongo 'i he lētiō tu'uaki mai pa'anga 'e nima noa fo'i 'apele 'e valungofulu, tonu pē ia ke fo'i 'apele 'e teau, ke 'osi ange 'oku sēniti 'e nima noa pē ki he fo'i 'apele pē to e si'isi'i ange ai. Ka 'oku 'ikai ko e 'apele pē, ko 'etau faka'amú ia. Ko e 'uhingá ke lava 'e he fānau ako 'o ma'u 'a e ki'i fo'i 'apele pea pehē ki he kakai pē 'o e fonua foki.

Sea na'e kole mai 'a e Hou'eiki he ta'u kuo tau sītu'a mei ai ko e 'uhinga ko e me'a ko eni ko e me'atokoni ko eni ko e sipi nau kole mai ke to'o, 'omi ia mei he Potungāue Mo'ui ia mo e 'ū fakatotolo ko eni ki he fakatupu ko eni 'a e ngaahi mahaki sisino mo e suká mo e hā, 'oku kau 'a e me'atokoni ko eni 'i he fakatu'utāmaki, 'oku fokotu'u mai 'e he Pule'anga ke tau 'ai hono ki'i fakasei 'a e sipi 'i he ta'u ni pea 'e tokoni 'a e sēniti ko ia, tokoni 'a e sēniti ko ia ki hono fakaiuia 'a e ngaahi polokalama ki he fakafepaki'i 'a e *NCD*.

Ko e me'a lahi taha 'oku fēpaki mo e fonua ni he ngaahi 'aho ni ko e 'ilo tapaká. Pea ko e sitetisitika ko ē na'e 'omai 'e he Potungāue 'a e lahi ko ē 'i he *volume* 'o e hū mai 'a e koloa ko eni 'i he ta'u 'e ua ko eni Sea, 'oku to e lahi ange ia, neongo na'e 'i ai ki'i hilifaki 'a e tukuhau ki he tapaká 'i he ta'u kuo 'osi, 'a ia 'oku lolotonga ngāue'aki 'i he taimi ni, pa'anga 255 ki he fo'i sikaleti 'e tahaafe. 'A ia ko e *excise* ia ko ē 'oku 'ai ki he tapaká hū mai. *On top of that* 'oku tānaki mo e pēseti 'e 15% ko e tute ia. 'Oku 'ikai pē ke 'unua 'a e ifi tapaká ia, pea 'ikai ke ngata ai 'oku to e tokolahi ange 'a e to'utupu 'oku nau ma'u tapaká. 'A ia 'i he fakakaukau 'a e Pule'angá 'Eiki Sea 'oku te'eki ai ke te'eki ai ke fefeka mo'oni 'a e ...ko ia 'oku fokotu'u mai 'e he Pule'anga ke hiki hake ki he 380 mei he uangeau nimenima. Ko e hiki ko ia 'Eiki Sea fakafuofua ko e puha sikaleti *pack* 20 'i he pa'anga 'e 10 pē ko e 11. 'Oku ou tui 'e tokoni lahi 'aupito eni ki hono teke ko ē mo hono malu'i 'a e mo'ui lelei 'a e kakai 'o e fonua ni ki he kaha'u. Ko e ki'i sēniti ko ē 'oku fakafuofua 'e ma'u mei ai, fakafuofua ko e fika ko ē 'oku 'omai mahalo pē na'a ofi 'i he nima miliona mei he tapaká 'ata'atā pē ia, pea ko e sēniti ko ia 'Eiki Sea 'oku 'osi 'omai pē ia ki he kató ki he Minisitā Pa'anga, ko ia eni 'oku tokoni ki he vahe holo ko ē ki he tokoni ki he falemahaki ko e hala ko e ako mo e hā fua.

'Eiki Sea te u fakamā'opo'opo hangē ko e fakamatala ku ou fai, ko e kongá lahi 'o e 'esitimeti ko eni ko e pa'anga mei muli ko e kole tokoni, ko e sēniti lahi taha pē hení ko e 3.5, ko e teuteu mo e faka'amu ke langa'aki ha fale lelei, ko tahí 'oku tu'u lavea ngofua 'a tahi ia. Pea kapau ... ko e me'angāue ko eni 'oku 'ai ke 'omai ki ai mo e kole pa'anga ki ai fakafuofua ia ki he pa'anga 'e 2.5 pē 3 miliona 'Amelika, ko e fu'u koloa lahi ko eni 'Eiki Sea he 'ikai ke 'omai ia ke tuku noa'ia'i holo hē, kuo pau ke 'ai 'a e fu'u fale lelei ia ke faka'ofu'ofa ke malu'i ai, pea 'ikai ke ngata ai 'Eiki Sea, 'oku fiema'u 'e he potungāue ke hiki 'a e tu'unga fakahoko fatongia ko ia ma'a e kakai 'o e fonua. Mou mea'i pē ko ho'omou me'a atu ko ē ki uafú he 'aho ni 'a e faingata'a'ia 'a e kakai 'ikai ke 'i ai ha talitali'anga kakai lelei ke nau mālōlō ai 'o tali ki he'enu pepa. Ko e fale ko eni 'oku lava 'oku 'i ai 'a e ngaahi 'ēlia lelei ai, ke me'a mai 'a e kakai nau mālōlō ai pea kapau 'oku nau fiema'u ha ipu tī mo ha ipu kofi, lolotonga fai 'enu ngaahi ngāue ko ia, 'e lava 'o ma'u 'i he 'ēlia ko eni.

Ko e 'ū me'a ko eni 'Eiki Sea, ka mou me'a atu ki Fisi, Ha'amoá, fuoloa 'enu lele 'anautolu ia ai, ko tautolu ia 'oku tau ...ko 'etau feinga hake ko eni ke tau kau 'i he heka 'i he langa fakalalakala hotau fonua ni.

'Eiki Sea 'oku ou fakamālō lahi atu 'i he faingamālie pea 'oku fiefia pē motu'a ni ke tali ha ngaahi...ha fie tokoni, ko u 'ilo pē 'e au ko e me'a mai 'a e Hou'eiki ko e fie tokoni mai pē he ko 'etau Potungāue eni, mālō 'Eiki Sea 'a e faingamālie.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. 'Eiki Nōpele fika 2 'o Vava'u.

Kole ke 'oua 'e tute hono hū mai 'a e sipi

Lord Tu'ilakepa: Mālō Sea 'a e ma'u faingamālie 'Eiki Sea. Kole pē 'Eiki Sea ke u hūfanga atu pē he fakatapu kuo 'osi hono aofaki he Fale 'Eiki 'Eiki Sea, kau hoko atu mu'a 'Eiki Sea.

Ko e me'a 'oku ou ki'i tokanga ki ai 'Eiki Sea 'oku ou ...ko au foki na'a ku hanga 'i he ta'u kuo 'osí 'o kole ke to'o mu'a 'a e ki'i ...'a e hilifaki ko ē 'a e tute 'ekisia ki he sipi. Ko e fanongo ko

ē ...’a ia ko hono ‘ai mai ko ē ‘e he ‘Eiki Minisitā te ne ‘ai ‘a e ki’i fakasei. ‘Eiki Minisitā ‘oku ou kole atu pē ki he Feitu’una fakamolemole ‘oua mu’a ‘e ‘ai ho’o fakasei kae ‘oleva ke ‘osi atu ‘etau me’a ko eni ‘oku fai ‘i he ta’u ni. ‘Oku ‘i he Feitu’una pē, ko au ‘oku ou fiefia ‘Eiki Sea he ‘oku ou lave’i ‘oku ‘i ai ‘a e koloa ‘e 22 ‘oku pukepuke ‘i he ‘aofi nima ‘o e Pule’anga, koe’uhī he fefakatau’aki ‘oku fa’a hanga ‘e he ni’ihi he ngaahi falekoloa ‘o nau fe’au’auhi, na’a tau pehē ‘e holo, kā ‘oku tau fiefia koe’uhī ‘oku holo ‘a e tu’unga ko ē ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi koloa ko ia, ‘a ia ko e ngaahi koloa ‘e 22.

Ko e sipi ‘e ‘Eiki Sea ‘oku ou kei kole pē ki he ‘Eiki Minisitā ke fakamolemole ‘oua pē mu’a, ‘oua na’a ke ‘ai ho’o fakasei he ko e fakasei ko e fo’i lea lelei ia, pehē nai ‘e ‘omai pea te matamata lelei, ‘ikai ‘e ongoongosia ‘a e kakai ‘o e fonua he ki’i fo’i sei ko ē ‘oku ‘ai ke ‘ai ‘e he Minisitā. To e ki’i tuku atu pē ho’o fakasei, ka ‘oku ‘i ai ‘a e sipi ia, ‘oku mālie kau to’o sipi he ko e fatafata ko ia ‘oku hilifaki ki ai ‘a e tute ‘ekisia. ‘Oku fu’u fakapoto ‘aupito ‘aupito ‘a e kau ‘ai sipi ia, ha’u pē ‘a e fatafata mo e kongā ‘o e me’a ko ē ‘oku tau ...’oku ou faka’amu au ke *tax* ‘a e me’a ko ia. Koe’uhī ke fakangata ‘a hono ‘omai ‘a e sipi ngako ki he fonua ni ‘Eiki Sea he ‘oku uēsia ai ‘Eiki Sea. Ko e me’a ko ē ‘oku tau tokanga he...ke mea’i lelei pē ‘Eiki Sea ke me’a atu mo hato fanga ki’i ‘uhiki pē ko hato mokopuna ‘ote kaitunu ‘oku hōhōa lelei ange ‘ete kaitunu ha’ate ki’i kapakapa’i sipi ha’ate ‘ai ha ki’i alanga’i moa. Pea ‘oku fakalangalea ‘aupito ‘aupito ‘aupito ‘etau fa’a lea ki he moa koe’uhī ko ‘ene fio mo e kemikale, ko e sipi ia tatau pē ia mo ‘etau fanga ki’i pulu ‘oku tauhi heni, mou me’a ange ki hē ‘oku ‘i ai ‘a e fanga ki’i sipi ‘oku ‘omai nau kai pē he mūsie, ko e me’a ia ko ē ‘oku tau faka’amu ko ē ‘oku tau faka’amu ke tuku pē ke fakahoko’aki ‘Eiki Sea ‘i he fonua ni. ‘Ikai ke to e ‘i ai ha kehekehe ‘o e sipi ia pea mo e puaka ‘e ‘Eiki Sea, lelei pē, pea kia au ia ‘oku ou fokotu’u atu pē ‘Eiki Sea mo e kole ki he ‘Eiki Minisitā ke ‘oua mu’a ‘e fakahoko ‘a e ki’i sei ko eni ‘oku teuteu ke ne ‘ai ki he sipi.

Ko e tapaká ‘Eiki Sea ko e kau ia ‘i he me’a ...ko u fanongo ko ē ki he me’a mei he ‘Eiki Minisitā te nau tānaki ‘a e pa’anga ‘e 5 miliona ‘i he tapaká, me’a faka’ulia mo’oni, fu’u pa’anga ‘oku mou tāmate’i ‘aki ‘a e kakai ‘o e fonua, ‘omai ‘a e tapaká ke nau ifi uēsia honau ngaahi fāmili pea mou ngāue’aki ‘a e fu’u pa’anga ko ia nima miliona. Mou fai ha me’a ke ta’ofi he ‘oku ou pou pou ki he ‘Eiki Palēmia ko e me’a ia ‘oku ne taukapo’i he fonua ni ke fakasi’isi’i ‘a e me’a ko e ifi tapaka ‘i he fonua ni.

Pea ‘oku ou vakai atu ki he Minisitā Mo’ui ko ena ‘oku mo’ui mai ‘ene maama, kā ‘oku ou fakaongoongo atu au ki he Feitu’una ‘Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia, ‘Eiki Minisitā Mo’ui.

‘Eiki Minisitā Mo’ui: ‘Eiki Sea tapu pē pea mo e Feitu’una kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Kōmiti Kakato, kae fai pē ha ki’i tokoni atu Sea ki he felāfoaki ko eni fekau’aki pea mo e sipi Sea. Ko e ...’oku fie fakamahino pē ‘e he motu’a ni Sea ke mahino pē ki he kakai ‘o e fonua ia pea mo e Hou’eiki, ko e fatongia ia ‘o e Pule’angá Sea ke *provide* ke ‘omai ‘a e *healthy choices* pē ko ha ngaahi fili fakatupu mo’ui lelei ki he kakai ‘o e fonua. Ko e fili ia ko ē ‘anautolu ko ē ki ai ko e me’a fakafō’ituitui ia Sea. Ko e ...mahalo na’e ta’omia pē ‘i he Minisitā Tānaki Tukupua ia ...ko e ngaahi fonua kaungā’api ‘oku ‘ikai ke nau to e hū mai ‘a e sipi fatafatá ‘a ia ko ē ‘oku ngako, ‘i ai pē kongā ia sipi Sea hangē ko e pulu mo e me’a ‘oku kanomate pē ia ...

Taimi: 1725 - 1735

‘Eiki Minisitā Mo’ui : ...ko e *lamb neck*, ko e kia’i sipi ‘oku ‘atā pē ia, Sea. Ka ko e ‘uhinga e fakasei ia ko eni ki he ngaahi me’a ko eni na’e fakahoha’a ki ai e Fakafofonga Nōpele ko ē ‘o Vava’ú, fekau’aki mo e ngaahi sipi ko ē ‘oku ngakó, fatafatá mo e kapakapá, ‘oku ‘i ai pē hono sei. Ko e ngaahi me’a ia ko ē ‘oku me’á ia, Sea, ‘oku hangē pē ko ē ko e fakahoha’á, ‘oku ‘ikai ke toe ‘ai hano ki’i sei. Ka ko ‘eku fakatokanga pē ‘aku ia, Sea, ke mahu’inga. ‘E ‘ikai ke ‘i ai ha Pule’anga ia te ne hanga ‘o ‘omai ha fa’ahinga fili ke taki e fonuá, ki he ngaahi me’a ‘oku ‘ikai ke fakatupu mo’ui lelei, pe tāmata’i’aki e fonuá.

Toe hiki e tute ki he tapaka pea lele moe polokalama tapu ifi tapaka.

Ko e *issue* ko eni pea mo e tapaká, Sea, pea ‘oku ‘ikai ko Tonga ni pē, Sea, ‘oku hoko ai e me’a ko eni, ‘oku fakamāmanilahi e feinga ia ko eni ‘a e Kautaha Mo’ui ‘a Māmani, ke ta’ota’ofi ko ē e Tapaká. Ko e hū mai ia ko ē ‘a e Tapaká, ko e ngaahi feinga ko eni, ‘oku mea’i pē ‘e he Fale ni ia, Sea, ‘a Nu’u Sila mo ‘Asitelelia, mo e ngaahi feitu’u ko iá. ‘Oku toe hiki ‘enautolu e *tax* ‘o e tapaká ‘o toe mamafa ange e tapaká ia ko e feinga’i ke ta’ofi ke ‘oua ‘e toe ifi e kakaí. Pea ‘oku mahalo ‘oku mea’i pē ia ‘e he kakai e fonuá, kae’uma’á ‘a e Hou’eiki Mēmipa e Fale ni, ‘Eiki Sea. ‘Oku lolotonga lele ‘a e polokalama na’e toki *launch* ‘e he Palēmiá, pea mo e .. ‘A e tapu ifi tapaká. Sea, ko e pēseti ko ē ‘oku nau mama tapaka ‘i Tonga ni, pea mo e toko lahitaha e fonuá ‘oku ‘ikai ke nau mama tapaká, Sea, ‘oku ‘i ai e hoha’a ke ‘oua ‘e toe uesia ‘a kinautolu ko ē ‘oku ‘ikai ke mama tapaká, ‘ia kinautolu ko ē ‘oku nau Ko e hiki ko eni e tapaká, Sea, ko e feinga ia ‘a e Pule’angá ke fakasi’isi’i mo ta’ofi ‘a e mama tapaká. Ko e fili fakafo’ituitui ia ‘a kinautolu, pe ‘oku nau *afford* pe ko e hā e me’a ke nau fakataú ‘o hoko atu e mama tapaká. Ka ko e fatongia ia e Pule’angá, Sea, ke fakapapau’i ‘oku ‘oange ‘a e fili mo’ui lelei, pe ko e *healthy choices*, ‘oku mahu’inga ke faingofua ‘a e fili ko iá, Sea. Ko e ki’i fakahoha’á pē ia, Sea, mālō.

Lord Tu’ilakepa : ‘Oku ou fakamālō pē ki he tafa’aki ‘a e Pule’angá hono fakakau mai mo e Minisitā Mo’uí, ki hono fakama’ala’ala e Polokalama ko eni, ‘Eiki Sea. Pea ‘oku ou fie ‘oatu pē, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ke tokanga ange pē ‘a e Feitu’una ki he kongá ko iá, he ‘oku ‘i ai ‘a ‘etau Lao ‘a e fonua ni. He ‘oku ‘i ai e ngaahi faka’uhinga ‘oku ‘omai.

Ko e ki’i palepale ko eni na’a mau fa’a mama kava ai, na’e me’a ange ki ai e ‘Eiki Palēmiá. Mea’i ‘e he ‘Eiki Palēmiá, na’e ‘ikai ke u ‘i ai ‘i he pō ko iá, toki fakahoko mai ‘e he ni’ihi he mātu’a, ‘a e longa’i fānau. Mea’i pē ‘e he ‘Eiki Palēmiá, ‘ikai ke foaki ‘e he ‘Eiki Palēmiá,. Pea ‘oku taau pē ia mo e ‘Eiki Palēmiá, ‘oua te ne ‘oange he taimi ko iá, ‘a e ifi pē ‘a e tamaikí he tafa’aki pē ‘o e ‘Eiki Palēmiá, ‘ikai ke nau fakatokanga’i. Kaikehe, toki ha’u e talanoa kiate au, pea fokotu’u mai ‘e he ni’ihi e mātu’a, pea ‘ikai ke fu’u sai ki he fānau. Ka toki, ‘i he uike kuo ‘osí, mau fokoutua pē ‘i he ki’i palepalé, ‘ikai ke ‘i ai ha taha, ko mautolu pē pea mo e fanga ki’i fānau ko eni, ‘oku ui ko e kau misimisi, ‘Eiki Sea. Pea kuo u pehē ke u ‘eke kia nautolu. Ko e hā ho’omou fakakaukau, ‘o fekau’aki mo e tapaká? Ko homou lotó, ko ia. ‘Oku ‘ikai ko ha me’a fakatokāteline, ka ko e me’a fakamo’ui lelei. Talamai ‘e he ki’i tama e taha. Ko ia ‘oku, kapau te mou fakatokanga’i ‘i Tonga ni kátoa, ko ia ‘oku fa’a lahitaha e tu’u holo hono fanga ki’i tokoua, fakataú taufale. ‘Oku ifi tapaka. Talamai ‘e he ki’i tamá kiate au. ‘Oku ou kole atu au, ‘e Fakatouffita. Tau tuku mu’a e ifi. Pehē mai leva e ki’i tama ia e taha. Fēfē a Huolanga? ‘I ai

pē e palepale hangē ko e palepale ‘atautolú, ‘oku nau ō mai pē kinautolu ‘o ifi ‘itu’a. pea nau toki fakatatau holo. Kaikehe mau lototaha leva ke ta’ofi e ifi, ‘Eiki Sea. Ka ‘oku ou fiefia hono ‘ohake ‘e he Minisitā ko ení, ke fanongo e kakai e fonuá, he tānaki pa’anga 5 miliona, ‘i he fo’i me’a maumautaimi ki he fonua ni, ‘oku ifi’i pē, hūfanga he fakatapu e fo’i ‘ea ki loto, ‘oku kau ai e Minisitā ko eni na’e toki mālōlō ko ení

Lord Tu’i’āfitu : ‘Eiki Sea, ke u ki’i tokoni pē ki he

Sea Kōmiti Kakato : Tokoni, tokoni.

Lord Tu’i’āfitu : ‘A ia ko ‘eku pōlave mo e motu’a ‘i ‘uta. Ko e motu’a ‘oku ta’u 92. Kuo u pehē atu. Ko e hā e me’a ‘oku ke mo’ui fuoloa ai? Talamai ‘eia, ko e lotolelei pē. ‘O, fakapulipuli ia fēfē e ifi tapaka mo e fa’a inu kava? ‘Ikai, me’a ia ‘oku ou mo’ui fuoloa ai au. Ko hono uá, Sea, faka’osi pē e ki’i tokoní. Ko e toe hā ha me’a ‘e taha ke ua’aki kae fe’unga ā ‘ene fehu’í. ‘Ai ha fo’i kata tu’o lahi, tu’o 5 he pongipongi ke sai ho loto, mo’ui lelei ai pē. Mālō Sea.

Lord Tu’ilakepa : Sea, mou me’a ange ā ki he fale’i ‘a e ‘Eiki Minisitā mālōlō e Mo’uí. ‘Oku ‘ikai, kaikehe, ‘Eiki Sea, ‘oku ou ‘oatu pē e me’a ko ení, ke ‘oua ‘e hoko e tānaki pa’anga he fonua ni, ke tau tānaki pa’anga he me’a fakatu’utāmaki. Kapau leva ‘oku ma’u ivi e fonuá mei he pa’anga e fonua ni ai.

Veivosa Light of Life Taka : Sea, ‘e sai ke u ki’i fehu’i pē ki he Fakafofonga?

Sea Kōmiti Kakato : ‘Io.

Veivosa Light of Life Taka : Tapu pea mo e Seá, pehē ki he Fale ‘eiki, kae fakahoko ha ki’i fehu’i. Ko e fehu’i pē ‘aku ia Sea ki he’ene fakamatala ki he’enu polokalama mamakavá, pe ‘oku kau ia ko hono ta’ofi ‘a e kavá. Pe ‘oku fēfē ‘a e kau pataloní pe ‘oku nau kau mo nautolu ai? Ka ko e anga ‘eku fehu’í, ke fakama’ala’ala ange, pe ‘oku ta’ofi, tokoni ia ki he ta’ofi ‘a e me’a ko ē na’e tokanga ki ai ‘a e Minisitā Mo’uí.

Lord Tu’ilakepa : ‘E Sea, faka’osi atu. ‘Oku ‘ikai ko ha Minisitā au ke ke fehu’i mai kia au. Tau fehu’i ki he tēpile ko ē. ‘Oku tau kau tautolu. Ko e talanoa eni he tapaká. ‘A’ā, ‘oua te ke toka he’etau ngāué. Ko ‘eku lave eni ki he mama kavá, ke ta’ofi e ifi tapaká ‘oku ta’ofi ai e.

Sea Kōmiti Kakato : Ko e fekau ‘e Vava’u 15 ke fehu’i atu kia koe.

‘Ikai tui Fakafofonga Nopele fika ua Vava’u ke fai ha tanaki pa’anga mei he tapaka

Lord Tu’ilakepa : ‘Oku kei ‘i heni pē e Fakafofonga ko ia? ‘Io. Kaikehe, ‘Eiki Sea, ko e poini ia ‘oku ou ‘oatú, ‘Eiki Sea, ki he Feitu’una, kae’uma’ā foki e Fakataha ‘eiki ni. ‘Oku ‘ikai ke fu’u lelei kiate au ke tau tānaki pa’anga ‘i he me’a fakatu’utāmaki ‘i he fonua ni. Ko e ifi ‘a e kakaí, pea nau tānaki .. Hiki, kapau ‘oku hiki ke ta’ofi e ifi, pea ta’ofi ‘etau tānaki pa’anga mei he mo’ui ‘a e kakaí. Fakatu’utāmaki ‘aupito, ‘Eiki Sea. Ko e poini ia, ‘Eiki Sea ‘oku ou ‘oatu ki he Feitu’una. Ka ‘oku ‘i he Fale ‘eiki ni, pē ia, ke nau ‘Eiki Sea, ko ‘eku faka’osí, ‘Eiki Sea.

‘Oku ou fie lave ki he ki’i fo’i veesi folofola ‘a e ‘Eiki Minisitā. ‘Oku hangē kiate au, ‘Eiki Sea, ko e kakai tatau eni pea mo e ki’i tangata tānaki tukuhau kimu’á. Ko e fanga ki’i kakai kākā. Fai e fanga ki’i me’a ikiiki, ‘o uesia. Taimi ko ē na’e hā’ele mai ai e ‘Eiki, pea toki lele leva e ki’i sianá ‘o kaka he sukaminó, ke sio ki he ‘Eiki, ke fakamo’ui. Tatau tofu pē mo eni, ‘Eiki Sea. Ha’u e kau tangata ko eni ki ha toko taha. Ko ‘enau ō mai, ko ‘enau ongo’i ‘oku nau angahala’ia. Pea ko ‘enau ō mai ke nau papitaiso. Pea ko ‘enau ‘eke na’e fai ki he. Ko e hā e me’a te mau fai? Toki talaange leva ‘e he tangata fai papitaisó. ‘Oua na’a mou ‘eke fakamahili ‘i he me’a kuo tu’utu’uni kia moutolu. ‘Oua na’a mou toe fai ha me’a, ‘a ē na’a mou faí. Kuo mou liliu ho’omou mo’uí. ‘Oku ou kole atu ki he Minisitā ko eni. Kuo fai e liliu, ‘Eiki Sea, pea ko e ‘uhinga ia ko ē ‘ene ‘omai e fo’i vgeesi folofola ko eni. Pea ‘oku ou fokotu’u atu e tohi ‘a Luké, ke tau tali e Tohi ‘a Luké. Mālō ‘Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Ko ia. Mālie. Tau, ‘Eiki Nōpele ‘o Niua.

Lord Fusitu’a : Fakamālō atu, Sea. Tapu mo e Feitu’una, pea tapu mo ho Fale ‘eiki. ‘Oku ou fie lave pē ‘oku ‘i ai pe ‘eku fanga ki’i poupu ki he Patiseti kuo tuku mai ‘e he ‘Eiki Minisitā, pea mo ‘eku faka’eke fakalūkufua, faka-policy. Ko e tukuhau’i ko ē ‘a e kapakapa’i sipi. Ke mea’i pē, ‘Eiki Minisitā, na’a ku malanga’aki he ta’u kuo ‘osí. Mea’i pē ‘e he Minisitā Mo’uí. ‘Oku ou tui au ia ki he tukuhau’i ko iá. ‘Oku mo’oni ko e Pule’anga kotoa, ‘oku pau ke nau fakahokohoko ‘a e ngaahi kavenga ko ē ‘oku mahu’inga kia kinautolu ke vahevahe ki ai ‘enau pa’angá. ‘Ikai ke ngata he vahevahe ki ai ‘enau pa’angá, pea mo e me’a ko ē ‘oku nau fili ke tukuhau’i mo ta’etukuhau’í. ‘E fakamakatu’unga ia ‘i he’enau me’a ko ē

Lord Tu’ilakepa : ‘Eiki Sea, ‘e sai pē ke u ki’i tokoni atu ki he Feitu’una.

Lord Fusitu’a : ‘Ikai, mālō pē, ‘oku ‘ikai ke u fie tali ‘e au e tokoní.

Lord Tu’ilakepa : Ko e hā e me’a ‘oku ke tuputāmaki mai a. ‘Oku ke fa’a kole tokoni mai pē pea u tuku atu. ‘Oku ou kole tokoni atu au ki he Feitu’una, kuo kehe e ‘aho ni ia. ‘Ai ke ngali ko hoku tokoua e Feitu’una.

Lord Fusitu’a : Te ta tokoua pē taua, kae ‘oleva ke ‘osi atu ‘eku lave ki he Minisitā.

Lord Tu’ilakepa : ‘Ai pē ke fa’a me’a ki he folofolá he ko e sipi ena ‘a e ‘Eiki ‘oku ‘ai ke ke tukuhau’í.

Poupu Fakafofonga Nopele Niua ki he Tukuhau ‘Ekisia.

Lord Fusitu’a : Mālō ho’o fakamaatoato’i e fatongiá, kae ‘oleva ke ‘osi atu ‘a e me’a ko eni. ‘A ia ‘oku ou poupu au ki he Tukuhau ‘Ekisia ko iá. Pea ko e, ‘oku hangē ko ‘eku laú, ko e fakahokohoko ko ē ‘a e ngaahi me’a ko ē ‘oku mahu’inga ki he vahevahe ‘a e pa’anga ‘a e Pule’angá. ‘Oku mahino ia ko e fatongiá ‘a e fakalele ha fonua. Pea ko e me’a ko ē ‘e fili ke tukuhau’i mo ta’etukuhau’í, ‘e fai’aki ia ‘a e fakahokohoko ‘a e fakakaukau ‘a e Pule’angá, pea ‘oku ‘i ai

<006>

Taimi: 1735-1745

Lord Fusitu'a: .. 'i ai 'a e ngaahi fakakaukau faka-*policy* faka-loto Kapineti pea faka-loto Pule'anga 'oku 'ikai ke toe mea'i mai ia 'e he taha, ko moutolu pē. 'Oku ou poupou'i atu 'e au ia 'a e me'a ko ia.

Ko e fehu'i fakalūkufuá, faka-*policy*, kapau 'e me'a 'a e Feitu'una ki he 'etau *hansard* ko ia he ta'u kuo 'osí, na'e 'i ai 'a e tukupā mai mei he Feitu'una, pea 'oatu pea mo e fehu'i ko ení ki he 'Eiki Palēmia. 'E 'i ai 'a e *policy* fakafonua, pea 'i he Potungāue, ki he *anti-corruption* koe'uhí ko e Potungāue ko ení 'oku .. e ala hoko ai 'a e *corruption* ai. Pea ko e faka'eke'eké pē ko e fē 'ia koā 'a e Patiseti 'oku 'i ai 'a e me'a ko ia. Ko e hā 'a e *policy* fakafonua mei he Taki 'o e Pule'angá he me'a ko ia, pe 'oku *reflect* ia he Patisetí pē 'ikai. Pea ko hono 'oku ou poupou atu ki he 3.5 miliona 'a e Feitu'una, ki he fale fo'ou, he 'oku.. neongo ko e pa'anga lahi. Kā ko hono fakafepaki'í,.. Na'a ku toki fanongo he uike ni fakamāmāni lahi hono fana 'a e ni'ihí 'i muli. Pea ko e ngaahi me'a pehē, pea mo e *corruption* 'oku fakapa'anga mai ia 'e he *trafficking* 'i he faito'o kona tapú, pea mo e ngaahi me'atau ta'efakalao. 'A ia kapau ko e fale fo'ou ko ená, te ne hanga 'o fakafepaki'i 'a e ngaahi ngāue ta'efakalao pehē, 'oku ou poupou lahi ki ai.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. 'Io Ha'apai 13.

Veivosa Taka: Tapu pea mo e 'Eiki Seá, Sea 'oku ou pehē ke fai pē 'a e ki'i fehu'i pē ki he 'Eiki Minisitā ...

Lord Nuku: 'Eiki Sea 'e lava ke u ki'i tokoni ange?

Veivosa Taka: Fekau'aki pea mo e ki'i kongá pē 'i he peesi 143

Sea Kōmiti Kakato: 'Oleva ke 'osi mai pē ko e hā 'ene me'a 'ene fakakaukau pea ke toki tokoni ki ai.

Veivosa Taka: Sea, ki'i kongá pē Sea he peesi 143 fekau'aki mo e pa'anga tānaki.

Lord Nuku: Sea fēfē e tokoni?

Sea Kōmiti Kakato: 'Oleva ke 'osi mai 'ene me'a pea ke toki fai ho tokoni

Veivosa Taka: 'Oku ou fokoutua hake pē au Sea, 'oku 'i ai 'a e ki'i fehu'i ki he 'Eiki Minisitā fekau'aki pea mo 'ene CT.

Sea Kōmiti Kakato: Na'a ke me'a mai ko e tokoni ko eni ia 'oku fehu'i?

Veivosa Taka: 'Ikai ko 'eku malanga eni Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Ueé, 'oku toe malanga ia?

Kole ke to'o CT ngoue & toutai

Veivosa Taka: Ko 'eku malangá eni. Pea ko 'eku ki'i fehu'i pē 'a'aku ia Sea. Ko e ki'i fehu'i pē 'e taha miniti pē 'e taha. Ko e ngoué pea mo e toutai 'oku 'osi fakalao'i ke CT. Kā ko 'eku kole ki he 'Eiki Minisitā pē 'oku kau 'a 'ene fakamālohi'i 'a e lao ko eni, pē 'ikai. Ko hono ua leva 'a e fehu'i, 'oku ou kole ki he 'Eiki Minisitā Laó, ke ne *amend* mu'a 'a e lao ko eni ke to'o 'a e CT mei he ngoué mo e toutai Sea. Ko e 'uluaki pē Sea, ko Ha'apai ko e lōlōa ia 'o e ki'i fo'i manioké 'oku te'eki ke a'u mai ki hē. 'A ia kapau 'e 'ilo 'e he fu'u manioké 'e fai 'a e tānaki ko eni 'o kau ai, ko 'ene toe foki ia 'a e fu'u manioké 'o 'ikai ke toe 'i ai ha foa. Ko e kole ia 'oku ou kole atu ki he Minisitā, pē 'oku ne fakakaukau ki ai pē 'ikai, pea ka 'ikai Sea, 'oku ou fokotu'u atu ke tali eni. Mālō 'aupito Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Minisitā.

'Eiki Minisitā Tānaki Pa'anga Hū Mai: Tapu pea mo e 'Eiki Sea, tapu pea mo e Hou'eiki. Sea 'oku 'ikai ko e fehu'i eni ia ko e fie tokoni pē ia. Ko e ongo sekitoa ko eni 'a e ngoué mo e toutai. Ko e ngaahi tala'ofa ko ē 'oku fai 'e he Pule'angá, hono faka'atā 'a e me'angaue pea mo e *input* 'a eni ko ē ki he ongo sekitoa ko eni 'oku 'ikai ke tukuhau ia. 'Oku 'i ai 'a e fa'a lāunga ia mei he 'ū sekitoa kehe. Tau pehē hangē ko e langá, faingata'a foki ke tānaki he CT ia mei he ongo sekitoa ko eni. Faingata'a 'aupito. Ko e me'a faka'osí pē ko e Laó ia. 'Oku tatau pē ia hangē ko e me'a 'oku mea'i 'e he Fale. Ko e fatongia pē ia 'o e potungāué ke fakahoko 'a e tu'utu'uni ko ia 'a e Lao.

Ko e ki'i me'a faka'osi pē 'oku ou fie 'oatu Sea pea mou toki tali 'a e 'Esitimetri 'a e ..Ko e ngaahi mahu'inga ko ia 'o e 'ū tokoni ko ia 'oku fai 'e he Pule'angá, ke faka'atā 'a e ngaahi me'a kehekehe pē. Tautautefito ki he 'ū *community*, 'i he tukuhau pea mo e CT 'oku lau miliona 'Eiki Sea. Ko e tokoni fakahangatonu ia 'oku lave ai 'a e kakai ko ē he ngaahi kulupú, pea 'oku ou tui 'oku tofuhia pē 'a e 'otu Tonga ni 'i he Tokoni ko ia 'a e Pule'angá, fakahangatonu pē ki he kakaí ke faka'atā mei he tuté pea mo e tukuhau, pea 'oku fai pē ia a'u ki he 'aho ni pea kei hokohoko atu ai pē ki he kaha'u. Sea 'oku ou fokotu'u atu ke mou laumālie lelei..

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Hou'eiki tau pāloti.

Vili Hingano: 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Ha'apai 12.

Vili Hingano: Kole atu ha ki'i faiangamalie.

Sea Kōmiti Kakato: 'Oku 'i ai foki 'etau lea ko e Ha'apai..veu..Me'a mai.

Vili Hingano: Mālō Sea. 'Oku ou fakamālō atu ki he Feitu'una Sea pea 'oatu 'a e fakatapu kiate koe, he faingamālie kuo foaki maí, kae fai ha fakahoha'a ki he kaveinga ko eni. Ki he Vouti ko eni. 'Oku 'oatu 'a e fakatapu ki he 'Eiki Minisitā 'o e potungāue ko eni, koe'uhiā ko e ngāue lahi, pea mo e langa fonua 'oku fai, koe'uhī ko e lelei fakalūkufua ki hotau fonua ni. 'Eiki Sea, 'oku ou pou pou 'aupito ki he langa ngāue ko eni 'oku faí, ko e 'uhingá kau eni 'i he Potungāue

‘oku fakatefito ai ‘a e mo’ui ‘a hotau fonua ni. Pea ‘oku fie fakahoha’ a ai ‘a e motu’ a ni ‘i he fanga ki’i me’ a iiki pē. Ko e tokoni pē ki he ‘etau ngāue. Na’ a ku lave’ i pē mei he ta’ u kuo ‘osí, na’ e ‘i ai ‘a e me’ a ‘a e ‘Eiki Minisitā fekau’ aki mo e lolo. Na’ e ‘i ai ‘a e fanga ki’ i tokoni na’ e fai ‘e he potungāue koe’ uhi ke lava ‘o tokoni ki hono ngaahi ko ia ‘o e hala pule’ anga. Ka ko e ‘uhingá ko e lave’ i ‘a e motu’ a ni ‘Eiki Sea, na’ e te’ eki ai ke fakakakato ‘a e palōmesi ko ení ki he Vahefonua Ha’apai. Ko e ‘uhingá ko e tu’ unga ko ia ‘oku ‘i ai ‘a e halá, ‘oku ou tui ‘oku mea’ si pē ia ‘e hoku kaungā Fakafofongá, na’ e te’ eki ai ke fu’ u pēseti ‘e 100%. ‘Oku sai ‘a e hala lahi, ka ko e *off-road* ko ia mei he hala lahií, mo e ngaahi hala ngoué, fu’ u fiema’ u lahi ‘aupito ‘a e tokoni ki ai. Pea na’ a ku fakakaukau, ka ko eni ‘oku ‘ikai ke toe *mention* ia ‘i he ta’ u ni he ‘esitimetí ko ení, ‘e fai ‘a e tokoni ki he hala pule’ anga ko ia ‘o Ha’apai.

Veivosa Taka: Ke u tokoni pē ki he tokoua.

Sea Kōmiti Kakato: Tokoni.

Veivosa Taka: Tapu pē mo e Sea. Sea ko e ki’ i tokoni ki ai ke fakavave’ i ‘ene me’ a. Ne ‘osi me’ a mai ‘a e ‘Eiki Minisitā, ‘oku ‘i ai ‘a e fo’ i *fund* ke langa’ aki homau hala. ‘Oku ou fakamālō ai ki he’ ene ‘ohake.

Vili Hingano: ‘Eiki Sea, kātaki pē na’ e te’ eki ai ke u fakatokanga’ i ‘a e me’ a ko ia na’ e me’ a ki ai ‘a e Fakafofonga. ‘Oku ‘i ai ‘a e me’ a lahi ‘oku hoko. Ko homau potutahí foki ko e potutahi ‘oku ‘ēlia lahi, pea ‘oku lahi ‘a e ngaahi ‘iote ‘oku siutaka holo he ngaahi potutahi ‘o Ha’apai. ‘Oku ‘ikai ke mahino ia Sea pē ko e hā ‘a e tu’ unga. Pē ko e hā ‘a e fa’ ahinga pisinisi ‘oku ‘uhinga ‘enau ‘i he potutahí ai. ‘Oku ‘i ai ‘a e tokanga ‘a e moptu’ a ni, ko e ‘uhingá ko e ‘Eiki Minisitā eni pea mo hono potungāue, ‘oku ‘i ai ‘a e malu’ i ‘a hotau ngaahi ‘ā fonua. ‘Oku totonu ke ‘i ai ha fakakaukau, pea ko ha kongá ‘o e palani ‘a e Potungāué ke manatu’ i ‘a Ha’apai. ‘E ‘i ai ‘a e ngaahi ‘iote ia ‘oku tala ko e mamata tofua’ a. ‘Oku ‘i ai ‘a e ngaahi ‘iote ia ‘oku tala ko e folau’ eve’ eva, mo e sio he ‘ātakai ‘o e Vahefonua Ha’apai. Kā ‘oku ‘osi ‘i ai ‘a e me’ a kuo hoko ‘oku ‘ikai ko e me’ a ia ko ē na’ e fakahoko mai. ‘Oku totonu pē ke ‘i ai ‘a e tokanga makehe, ‘a e ‘Eiki Minisitā pea mo e Potungāué, koe’ uhi ā ke malu’ i ‘a e Vahefonua Ha’apai.

‘Eiki Sea ‘oku ou lave’ i ko e’ uhingá ko e tu’ unga ko ia o e ngaahi uafu. Ko e uafu ko ia ‘o Vava’ ú pea mo e uafu ko ia ‘o Ha’apai, ‘oku kei fakamalumu pē ‘i he Malini. Ko e me’ a ko eni ‘oku tokanga’ i ‘e he motu’ a ni, ko e ngaahi uta ko ia faka-komēsiale ko ia pē ko e uta *personal* ‘a e kakaí ‘oku ‘omai ko e mei honau ngaahi fāmili mei muli, ‘oku lava pē ia ‘o *transit* pea mei Nuku’ alofa ki Vava’ u. Ko Ha’apai ‘oku ‘ikai ke fakahoko ‘a e fo’ i polokalama ngāue ko eni ‘a e potungāué ki Ha’apai. Ko e anga pē ‘a e faka’ amu ‘a e motu’ a ni Eiki Sea, ke kau atu mu’ a ‘i he poloakalama ngāue ‘a e potungāue. Na’ e fa’ a fai pē ki mu’ a, ka ‘oku ki’ i tu’ u mai. Ko hono ‘uhingá he ‘oku ‘ikai foki ke toe afe ange ha vaka. Pea ko e meimei ko e ngaahi uta kotoa pē ‘a Ha’apai he kongá ki mui ni. ..

Sea Kōmiti Kakato: Tokoni.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Kautaha Pisinisi ‘a e Pule’ anga: ... (kovi e ongo)..

Vili Hingano: Mālō. Fakamālō ki he ‘Eiki Minisitā. Ko e talu eni ‘a e alea ‘emau ō ‘o fakahoko ‘a e me’ a ko eni ki Ha’apai mei he ..

Taimi: 1745-1755

Vili Hingano: ... te'eki ke fakahoko.

Lord Tu'ilakepa: 'E sai pē ke u tokoni atu ki he me'a ko eni 'oku me'a ki ai 'a e Minisitā?

Vili Hingano: Me'a mai, mālō.

Lord Tu'ilakepa: 'E Fakafofonga, 'Eiki Minisitā, ko e sai mo'oni 'aupito 'aupito. Ko ho'omou toe me'a hake ko ē mo e fu'u *tax* ko eni 'oku tau lolotonga faingata'a'ia, 'oku 'ikai ko e *consumption tax* pē 'oku 15. 'Oku 'alu e *tax* ia ko eni 'o a'u ki he 35 ki he 40, 'a e *Port Authority*. Ko e me'a ia 'oku tau manavasi'i ki ai he koe'uhī he 'e, sai ange pē ke 'ai pē 'i Tonga ni. Ko 'emau kole pē ia.

Sea Kōmiti Kakato: Tokoni.

'Eiki Minisitā Ngaahi Pisinisi: ... 'Oku 'i ai 'a e ki'i *consultation* 'oku ... he 'oku ou 'ilo 'oku 'i ai 'a e 'ū me'a 'oku tala ka nautolu 'e lava pē ia 'o solova. Ko e me'a ko ē 'oku tau fie ma'u ke fakahoko, ko e fakaa'u 'a e fakalalakaka. Kuo lava 'a e vaka 'o a'u ki Ha'apai mo Vava'u.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia ko e me'a foki ia Hou'eiki nau fakahoko atu 'anenai, te ke lava pē 'o fai e tohi fehu'i, te ke lava pē 'o talatalanoa mo e Minisitā ko ia ...

Veivosa Taka: Sea ko e ki'i tokoni atu pē.

Sea Kōmiti Kakato: 'Oku lava ai pē 'o solova 'a e palopalema.

Veivosa Taka: Ko e ki'i tokoni pē ki he me'a ko ē 'oku me'a ki ai e Minisitā.

Sea Kōmiti Kakato: Tokoni.

Veivosa Taka: Tapu pea mo e Sea, kae, tapu mo e Fale 'Eiki ni kae 'atā ke u fakahoko 'eku ki'i ... Sea ko e me'a ko ē 'oku ou fokoutua hake ai fekau'aki pea mo e me'a ko ē, 'oku ... ko Ha'apai 'oku nau lolotonga he Malini. Pea ko e Malini 'oku 'ikai ke 'i ai ha totongi. Ko e kautaha pisinisi ia, ka ko e me'a ko ē 'oku ou loto lelei ki he me'a 'oku me'a 'aki 'e he Minisitā Sea, ke fai mo fa'u e lao ia ke to'o e 'ū me'a ko ē ko ē 'oku to'o pea te hoko leva 'o fai e talanoa ke 'uhinga ke mau talanoa he lao. Mahalo ko e ki'i tokoni pē ia Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Ko e 'osi ko eni te tau hoko leva ki he Vouti ko eni 'a e Minisitā ko 'e ē. 'Omai mu'a e 'ū me'a ko ia 'o fakahū ki ai ...

'Eiki Minisitā Mo'ui: Sea, tapu pē mo e Sea kae ki'i fai pē e ki'i tokoni Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Kātaki na'e 'uluaki hiki nima mai e Minisitā ko ē ...

Vili Hingano: Kātaki ‘oku *off* e me’a ko eni mei he me’a ko ē ‘oku ou malanga’i. Tuku pē mu’a ke faka’osi atu ‘eku malanga ‘a’aku kae toki ha’u e ngaahi me’a ia ko ē.

Sea Kōmiti Kakato: Kātaki pē ko e Minisitā pea ‘osi ko ia pea ke toki faka’osi ...

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Sea ko e ‘uluaki pē Sea ‘e tokoni pē ia ki he Fakafofonga Ha’apai mo e ... Sea, tapu pē mo e Feitu’una Sea. Tapu atu ki he ‘Eiki Palēmia mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Kōmiti Kakato Sea. Pea ... ‘Oku mahu’inga foki ‘a e me’a na’e me’a ‘aki ‘e he Minisitā ko ē ki he Ngaahi Pisinisi ko ē ‘a e Pule’anga fekau’aki pea mo e tokoni ko ē ‘a e *Port Authority*. Pea ‘oku ou faka’amu pē au Sea ke mea’i ‘e he ‘Eiki Minisitā ko Niuatoputapu foki ia mo ‘Eua kuo na tali ‘e naua, ke tokoni e *Port Authority*, fēfē kapau ‘oku ‘i ai ‘a e me’a ko e pailate. Ke ki’i ‘ahi’ahi’i angē ‘e Niuatoputapu pea mo ‘Eua ke me’a ki ai ‘a Ha’apai pē ‘oku lelei pea nau toki hoko atu. Ka ‘oku ‘osi tali foki e ... Ka ko e anga pē e fakahoha’a Sea ki he Minisitā ke ... na’a faifai kuo ngalo ia ‘i ai ko Niuatoputapu ia mo ‘Eua ‘oku na tali lelei ‘a e hoko atu ko eni ...

'Eiki Minisitā Mo'ui: Sea ko e ki’i, ko e tokoni pē ia Sea tapu mo e Feitu’una kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki Kōmiti Kakato. Sea ko ‘eku ki’i fakahoha’a pē au Sea ke tau foki mai mu’a ki he patiseti ‘a e *Revenue and Custom* ...

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

'Eiki Minisitā Mo'ui: Ko e me’a ko eni ki he malini mo e uafu, ‘oku ‘i ai ‘a e, ‘oku ‘i he malumalu ia ‘a e *Infrastructure* pea ‘oku te’eki ai ke hoko mai mo e Vouti ko eni ko ē ‘a e *Public Enterprise* ke tau talanoa ‘i ai. Ko eni ‘oku tau toe hē tautolu Sea mei he vouti ko eni na’a tau, ‘a eni ko ē ‘a e Kasitomu ke tau toe talanoa ki he ngaahi me’a ko eni Sea. Ko e ki’i pou pou pē mo e fokotu’u atu Sea mālō e ma’u faingamālie ...

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia na’e pehē e ki’i kinikini ko ē na’e fai atu. Ha’apai 12 ...

Vili Hingano: ‘Io. Mālō Sea. Ko e fakakaukau Sea ko e ‘uhinga he ‘oku lava ‘o fai e ngāue ia ko eni ‘i he Potungāue, hono *transit* e uta ko ē mei muli ki Vava’u. Ka ko e anga ‘a e faka’amu ‘a e motu’a ni ko e ‘uhinga ko e Potungāue ko eni ‘oku tau lolotonga lele’i hono vouti, ke lava ‘o fai e ngāue ko ia ki Ha’apai, ‘i he ‘uhinga ko eni Sea, ko Ha’apai ko hono totongi ko ē ‘o e uta heni. Ko hono faikehekehe eni mo Vava’u, ko e taimi ko ē ‘oku *transit* ai e uta heni, ‘oku ‘ikai ke mamafa hono *freight* ‘o’ona, fakalotofonua. Ta’etotongi pē ia ‘o toki ‘ai faka’angataha pē ‘i he *rate* pē ia ‘a Vava’u. Ka ko e anga ia ‘a e faka’amu ‘a e motu’a ni ke fai ‘a e fo’i me’a tatau ki Ha’apai, ‘i he Potungāue ko eni. ‘Ave ha ‘Ofisa Kasitomu kae *transit* atu ‘a e si’i uta ‘a e kāinga Ha’apai ki he Uafu Taufā’ahau, ‘o toki fai ai hano tute ‘a e ngaahi uta ‘a Ha’apai ...

'Eiki Minisitā Tānaki Pa'anga Hū Mai: Sea ki’i tokoni atu pē ko e ‘uhinga ...

Vili Hingano: Pea ‘oange ai pē mo e *rate* faka-Ha’apai ‘o fakatatau ki he tu’unga faka’ekonōmika ...

Sea Kōmiti Kakato: Tokoni.

'Eiki Minisitā Tānaki Pa'anga Hū Mai: Ki'i tokoni atu pē ki he Fakafofonga. Loto lelei e motu'a ni ke fakahoko e ngāue ko ia 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

'Eiki Minisitā Tānaki Pa'anga Hū Mai: 'E fakahoko pē he faingamālie vave taha pē he ta'u fakapa'anga hoko.

(poupou)

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

Fokotu'u ke 'iai ha kau broker 'i Ha'apai.

Vili Hingano: Mālō. 'E 'Eiki Sea, 'oku ou fakamālō lahi 'aupito 'aupito ki he 'Eiki Minisitā ko e 'uhinga ko e, ko e 'omai 'a e ngofua ko eni ke lava 'o fakahoko 'a e ngāue ko eni ki Ha'apai. 'I he fakahoko ko eni Sea 'e lava 'o 'ai 'emau kau broker 'i Ha'apai, 'oua 'e toe 'oange 'a e kau broker mei Tongatapu ni he te nau ō ange pē nautolu mo e rate 'a Tongatapu ni 'o fai ai. Ma'u ai e ngāue 'a e ni'ihī 'i Ha'apai. Pea tokoni ai ki he 'ekonōmika 'o Ha'apai pea mo e kakai 'o e Vahefonua Ha'apai. Sea ko e ki'i me'a faka'osi pē 'oku ou tokanga ki ai, ko e ... Kuo fai 'etau fakamamafa 'a tautolu ki he mahaki 'oku 'ikai pipihi. 'Oku 'i ai foki mo e mahaki pipihi ia 'oku ou tui pē au ia 'oku 'osi mea'i pē ia 'e he Fale ni. Ka 'oku 'i ai 'a e tu'unga mātu'a Tonga ko honau fatongia ko hono 'omai e ngaahi koloa kemikale ke fai 'aki e ngaahi *clean up* 'o e ngaahi feitu'u, hangē ko eni, ko e taimi 'e tuku 'a e Fale ni, 'e fai e mopi 'a Fale ni. Pea 'oku 'i ai 'a e ngaahi kemikale ki ai. Ko e anga e fakahoha'a 'a e motu'a ni, 'oku 'i ai 'a e fanga ki'i me'a ki he *bathroom* mo e, ke tokoni ki he mahaki pipihi. Ko e anga pē 'a e kole 'a e motu'a ko e 'uhinga ko ē kuo tau fakalao'i 'a e ngaahi me'a ko ē fekau'aki pea mo hono ta'ota'ofi 'o e mahaki ko ē 'oku 'ikai pipihi pea ko e anga pē e kole ki he 'Eiki Minisitā ke anga'ofa mu'a na'a lava ke ta'etute pea mo e koloa ko eni 'i he 'uhinga ko e tokoni pē ki he mo'uilelei 'a e fonua. Ko e ki'i me'a pē ia 'oku ou tokanga ki ai 'Eiki Minisitā, kapau te ke tali e me'a ko eni 'Eiki Minisitā, poupou peseti 'e 100 kia koe.

'Eiki Minisitā Tānaki Pa'anga Hū Mai: Tapu pea mo e 'Eiki Sea. Tapu mo e Fale 'Eiki ni. Tuku pē ke fai ha sio ki ai Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Hou'eiki, tau pālōti.

Vili Hingano: Mālō 'Eiki Sea e ma'u faingamālie.

Pālōti'i pea Tali e Vouti 'a e Potungāue Tānaki Pa'anga Hū Mai.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Kalake, moutolu 'oku mou laumālie lelei ke tali e Vouti ko eni 'a e Potungāue Pa'anga Hū Mai mo e Tute, kātaki 'o hiki ho nima.

Kalake Tēpile: Sea 'oku loto ki ai 'a Māteni Tapueluelu, Vili Manu'opangai Faka'osiula Hingano, Veivosa Light of Life Taka, Sāmiu Kuita Vaipulu, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā

Ngoue, 'Eiki Minisitā Tānaki Pa'anga Hū Mai, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Minisitā Lao, 'Eiki Minisitā 'o e Ngaahi Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga, 'Eiki Nōpele Fusitu'a, 'Eiki Nōpele Tu'iha'ateiho, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Tu'ilakepa, 'Eiki Nōpele Tu'i'āfitu, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō. Sea 'oku loto kotoa ki ai 'a e Hou'eiki ...

Sea Kōmiti Kakato: Mālō, mālō Hou'eiki. Tau liliu 'o Fale Alea.

'Eiki Palēmia: Sea ...

Sea Kōmiti Kakato: Kātaki, kātaki ...

'Eiki Palēmia: Kei toe pē ...

Sea Kōmiti Kakato: Palēmia ...

'Eiki Palēmia: 'Oku ou fokotu'u atu ke tau pālōti'i ai leva 'a e 10, ko e me'a eni 'a e kautaha pisinisi ko eni 'a e Pule'anga, ko u laulau hifo 'Eiki Sea, kole fakamolemole atu 'oku 'ikai ke u loto ke u hanga 'o fakaloto'i kimoutolu ka ko e anga ko ē 'eku vakai hifo ki ai 'oku faka'ofa'ofa 'aupito 'aupito 'a e me'a ko eni. Ka 'oku ou fokotu'u atu, ke tau 'ai ai leva he fo'i pālōti e fo'i ...

Sea Kōmiti Kakato: Mālō, ko eni 'oku fokotu'u mai mei taumu'a ke tau pālōti'i ...

Lord Tu'ilakepa: 'Eiki Sea, sai pē e fokotu'u ia 'a e 'Eiki Palēmia he 'oku ne me'a foki ki he patiseti, pea 'oku ou kole atu 'oua te tau fakavave, ko e me'a eni felāve'i mo e 'ū pisinisi ko ē 'a e Pule'anga. 'Oku mahu'inga ke tau tokanga ki ai, ha ko ā e tu'unga 'oku 'i ai e ngaahi pisinisi 'a e Pule'anga, ki'i tuku mai ha faingamālie 'apongipongi ke mau ki'i lave ki ai 'apongipongi, 'osi pē pea tukuange 'e 'Eiki Sea e, ka ko e me'a 'oku ou pehē he taimi ni ke tau pālōti'i ...

'Eiki Palēmia: Sea kau ki'i tokoni ange. Ko e, 'oku mo'oni, mo'oni e Fakafofonga, ko e ngaahi pisinisi ko eni 'oku tonu ke tau tokanga ki ai. Ko e ta'u fakapa'anga ko eni na'a tau toki situ'a ki ai, ko e fuofua taimi eni ke lahi taha 'a e *dividend* 'omai mei he ngaahi pisinisi 'a e Pule'anga. Pea ko e 'uhinga ia 'oku māfana ai hoku loto 'i he, 'i he me'a ko ē na'e hoko he ta'u kuo 'osi. Pea 'oku hoko 'enau, 'enau tokoni he ta'u kuo 'osi 'oku nau toe palōmesi mai, ko e ta'u ko eni te nau tāpolo, 'oku 'i ai 'a e ngaahi pisinisi 'a e Pule'anga 'e tāpolo 'enau *dividend*. Ko ia 'oku ou kole atu Hou'eiki tau ...

Lord Tu'iha'angana: Sea 'oku ou lave'i pē 'oku, 'oku toki fai e sivi hiva ia 'a e kau kote pulū ko eni 'oku ... he 8:00, ka tau toki lele ki he 7:00, kae toki me'a atu e kau kote pulū ko eni ki he'enau ako hiva, ki he'enau sivi hiva.

Lord Tu'ivakanō: Ko 'ene 6:00 pē pea tau 'osi. Hoko atu.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia na'e 'ai eni ke fakahoko atu na'e 'osi tu'utu'uni e 'Eiki Sea Fale Alea ngata pē he 6:00.

Lord Tu'ilakepa: 'Eiki Sea, 'oku ou pehē mu'a ke tuku mu'a ki ha taimi he 'oku mahu'inga eni ko u toki vakai hifo ki he veesi folofola 'a e 'Eiki Minisitā ko eni, 'oku mou mea'i e pongipongi

na'e akonaki'i ai kitautolu 'e he 'Eiki Palēmia ki he lahi e fakapikopiko he fonua ni, lave tonu e fo'i veesi folofola ko eni ki he me'a ko ia. Pea 'oku totonu ke 'i ai ha'atau ki'i taimi ke me'a mai e kakai 'o e fonua ki he ngaahi 'uhinga ko ē 'oku fakafai ai ko ē e langa pisinisi mo e ngaahi ngāue ke 'ave ki ai 'etau tamaiki ke ngāue. Fu'u langa ko ē na'e fai mei he kauhala ko ē, hā e 'uhinga e me'a na'a nau o ai 'o ngāue pea li'aki e ngāue 'oku 'i ai e silimi 'o 'oatu mo 'enau vahe. Tonu ke tau vakai ki ai fakalukufua, tohi 'a Palōveape vahe 10 veesi 4, ko e 'uhinga lelei Sea ka 'oku ou kole atu tuku ki 'apongipongi ...

<009>

Taimi: 1755 – 1805

'Eiki Palēmia: Sea, ko u fakafoki atu e motu'a ni.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

'Eiki Palēmia: Mo'oni pē 'Eiki Nōpele, tau ki'i toloi atu ā ki 'apongipongi 'e Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Tau hoko ki he vouti 10, Potungāue ki he Ngaahi Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga. Paloveepi vahe 10 veesi 4. 'Oku hoko ko e masiva 'a ia 'oku nima fakapikopikó, Ka ko e nima tutuú, 'oku fakatupu koloa. 'Eiki Minisita, ki'i tāsilisili mai pē ki he 'etau taimi pea tau...

'Eiki Minisitā Ngaahi Pisinisi Pule'anga: Mālō Sea.

Lord Tu'ilakepa: Sea, tau toloi he ko 'ene toki me'a 'ana ē ki he 'ene 'esitimetí, ke toki fai e tāsilisili 'apongipongi. Mālō pē mo e toki huke'i, ko 'ene maau pē, fononga 'Eiki Sea. Ko u kole atu, fokotu'u atu 'Eiki Sea ke tau mālōlō.

Sea Kōmiti Kakato: Ne me'a mai e Sea e Fale Alea ke tau toki tuku he hoko totonu 'a e 6.

Fakama'ala'ala Vouti 'a e Potungāue ki he Ngaahi Pisinisi 'a e Pule'anga.

'Eiki Minisitā Ngaahi Pisinisi Pule'anga: Mālō 'aupito pē Sea. Te u to'o pē au ia pea mei he *budget* 'a e ki'i faikehekehe ko ē 'o e *budget* e ta'u kuo hilí pea mo e *budget* e ta'u ni mo 'emau fanga ki'i kole kuo tali, 'oku fakahū mai he *budget*. Ko e 'ū me'a ko ē fekau'aki pea mo e *Public Enterprises* mo e 'ū pisinisi 'a e Pule'anga, tali kātoa ia 'apongipongi. Ko 'eku *budget* Sea te mou me'a hifo pē ki ai 'i he peesi 157 'oku ki'i holo'aki ia e pa'anga 'e toluafe mei he 6.887 miliona ki he 6.884 miliona. Ko u kole atu ke mou sio hifo ki he laini hono hokó. 'Oku 'i ai 'a e fo'i 'uluaki lainé. Pea 'oku 'i ai leva mo e laine hono ua mo e tolu.

Ko e konga lahi he *budget* ko ení 'a ia 'oku a'u ai 'o 6 miliona, ko e konga ia pea mei he tokoni fekau'aki pea mo e fakalelei'i ko eni 'o e 'uhila ko ē ki he ngaahi koló, fakataha pea mo e tokoni 'a e Potungāue, 'a e Pule'anga Nu'usilá ki he kau ngāue ki he *Tonga Forest Product*, taha e ngaahi pisinisi 'a e Pule'anga. Ko e liliu lahi taha he patiseti ko ení ko 'emau, ko e pa'anga 'e uakilu 'oku fakalahi'aki pea ko e me'a lahi taha pē ia ki he uakilu ko ení Sea ko e toko 3 na'a ku kolo, ongo 'akauniteni 'e 2, fakataumu'a pē ongo 'akauniteni ia 'e ua ko ení ke fakafefeka 'emau tafa'aki ko

eni ko ē ki hono ‘ave ko ē, fakalelei’i ko ē hono ‘analaiso ‘o e ngaahi pisinisi ‘a e Pule’anga, pea mo e sio ki he taimi ko eni ko ē te tau ‘ave ai pea mei he malumalu ‘o e Pule’anga ki he malumalu ‘o e ngaahi kautaha taautahá. Pea ‘oku ‘osi mahino pē ia e feme’a’aki ‘a e Fale Alea he talu e kamata mai e uike kuo’osí mo e uike ni, ‘oku ‘ikai ko ha pule lelei e Pule’anga ia ke fakalele pisinisi.

Ko e pisinisi eni ‘e hongofulu mā nima. ‘Oku fu’u lahi ia ke nofo ma’u he Pule’anga. Pea ‘oku fiema’u ia ko e hā e lahi taha te tau lava ‘o ‘ave ki he *private sector*, ko e feitu’u ia ko ē ‘oku fai ai hono ngāue’i ko ē ‘a e ‘ekonōmika e fonua. Ke hangē ko e me’a ko ē ‘oku fa’a me’a’aki ‘e he Minisitā Pa’anga, ‘oku, ko e fatongia ia ‘o tautolú ko e fa’u pē ‘ū lao mo fakafaingofua’i mo fakaivia ‘a e tafa’aki ko ia ka nau fakalele ‘e nautolu ‘a e ‘ū pisinisi. Ka ko e tokoua ‘eku ongo ‘akauniteni ‘oku ou kole ki ai. Ko e tokotaha leva, hangē ko e ‘ofisi ko ia e Palēmia, ‘oku mau fakakaukau ke mau hanga ‘o fokotu’u pea mo e ki’i tafa’aki fakalao. Fu’u lahi hono faka’ilo mautolú ‘Eiki Sea pea ko u mo’ua atu he ngaahi faka’ilo ‘e ni’ihi pea ‘oku lahi mai mo e ‘ū teu faka’ilo ‘e ni’ihi.

Pea ko u fakakaukau pē, ‘ikai ke ‘uhinga eni ia ke ne hanga ‘o to’o e fatongia ‘o e ‘Ateni Seniale pea mo hono ‘ofisi, ‘i ai e fanga ki’i me’a fakaloto fale pē ia ‘a mautolu. Pea ko e ‘uhinga ko e lahi ko eni ko ē ‘a e lilililiu pea mo e *reform* ‘oku fakahokó, ‘oku lahi ‘aupito e ngaahi me’a fakalao ia ‘e uesia ai. Pea ‘oku mahu’inga ‘aupito ke mau luelue pē ke tau luelue fakataha pē he fakalalakaka pea mo hono feinga ke fakalelei’i holo ‘o e ngaahi pisinisi ‘a e Pule’anga, pea mo e fa’unga ko ē ‘o e ngaahi pisinisi he kaha’u, ‘o fakamā’opo’opo pē mo e laó ke mahino pē ‘oku tau luelue lelei. ‘Oku fu’u lahi e uakilú ia ki he fo’i toko 3 ko eni ‘oku ou fiema’ú, Na’e fai e kolé pea ‘oku tali ‘e he Minisitā Pa’anga. Pea ko u ‘eke ange pē ki ai, ko e hā e me’a ‘oku fu’u lahi pehē ai e seniti, tala mai ‘e he Minisitā Pa’anga, me’a mai e Minisitā, ko e kongia lahi ia ai ko e cola, ka ko e taimi eni ‘oku tuku ange mai ai ko ia mei Falepa’anga ‘o ‘ave kia mautolu. Ka ko e fo’i fakalahí pē ia Sea. ‘Oku ‘i ai e ‘ū me’a ia he koloa ko ē ‘oku mau ngāue’aki he ta’ú, ‘i ai e ‘ū vouti ia heni ‘oku mau hanga ‘e mautolu ‘o tu’utu’u koe’uhi ke tokoni ki he kole ko ení. Pea ko e toenga ia ‘o e uakilú, ko e cola ‘a e kau ngāue. Mālō ‘aupito.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō ‘Eiki Minisitā. Mou kātaki tau liliu ‘o Fale Alea.

‘Eiki Sea: Hou’eiki. Mālō ‘aupito e feme’a’aki he efiāfi ni. Pea ko u ‘ilo pē ‘oku tokolahi pē ‘ia moutolu ‘oku kamata ke fakahoko e ‘aho e Kolisi ko Toloa. Pea ‘oku ‘i ai pē talamonū atu kia moutolu mo homou ngaahi fatongia fekau’aki pea mo e katoanga ko ení. Ka ‘oku tau toki hoko atu pē ‘apongipongi. Ko u tui ‘oku toe pē fo’i ‘aho ‘e 3 ka ‘e ‘osi pē ia. Kapau ‘e ‘osi pē ia ki he Mōnite, fakafeta’i, ka ‘e ‘osi. Ka tau kelesi.

Kelesi

Kelesi: (Na’e fakahoko ai pē ‘e he ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, ‘a e kelesi tuku ‘a e Falé ki he ‘aho ni.)

<001>

Fakamā'opo'opo Feme'a'aki Fale Alea

Aho Pulelulu, 15 'o Sune 2016

10:00 am

Fale Alea 'o Tonga

1. Lotu
2. Ui 'o e Fale Alea
3. Me'a 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea
4. KŌMITI KAKATO:

Lao Fakaangaanga Fika 8/2016: Lao Fakaangaanga ke fakahū atu 'a e Pa'anga ki he Ngaahi Ngāue 'a e Pule'anga 2016/2017

VOUTI 5 – POTUNGĀUE NGAHI NGĀUE KI MULI

Me'a 'a e Minisitā Pa'anga ko e Patiseti he ta'u fakapa'anga ko 'eni ko e 10.4m. 'Oku hiki'aki 'a e 1.18m. Ko e 800k tupu ko e tokonia e fiema'u 'a e ngaahi 'ofisi 'i muli.

Fehu'i mei he fakafofonga Nōpele Ongō Niu 'oku 'iai 'a e hiki 200k 'i he vāhenga 'o e Va'a *Immigration* pea ko e hā nai eni? Me'a 'a e Minisitā Pa'anga ko e konga ko eni ko e COLA pea 'oku 'i ai mo e fakalelei ki honau vāhenga. Ko e lahi taha e hiki ia he ngaahi 'ōfisi 'i muli. 'I ai mo e pa'anga ki hono fakalelei'i e ngaahi *software* ke tauhi e lēkooti ki he paasipooti.

Kole 'e he Fakafofonga Fika 1 Vava'u ke fai ha fengāue'aki 'a e Minisitā ki Muli mo e Kōmiti Tu'uma'u 'a e Fale Alea.

Me'a 'a e Fakafofonga Fika 4 Tongatapu 'oku 'i ai 'etau 'Ofisi 'e 3 'i 'Amelikā kā 'oku 'ikai ke fu'u hā mai hatau vā fetokoni'aki fēfē mo 'Amelika. Ko Siaina 'oku 'ōfisi pē 'e taha ai, ka 'oku lahi ange 'etau fengāue'aki. Kole na'a lava ke vakai'i ke hiki'i hake 'a e tu'unga fengāue'aki mo 'Amelikā 'i he lēvolo fakapule'angá, neongo 'oku mahino pē 'a e tokoni mai 'a e kakai Tonga nofo muli he lī silini maí. Fehu'i pē 'oku tukuhau'i 'a e vāhenga 'o e kau ngāue 'i muli. Tali 'a e Minisitā Tānaki Pa'anga 'oku 'ikai ke tukuhau'i 'enau vahé. Ko e misiona 'i Niu 'Ioké 'oku nau tokangaekina 'a e vā fakamāmāni lahí mo e ngaahi alea fakavaha'apule'angá. 'Oku 'ikai 'uhinga pē 'a e ngaahi 'ofisi ni ke tokoni mai 'a e Pule'angá 'Amelikā ka ke nau tokangaekina hotau kakaí 'aia 'oku nau lī mai 'a e laui miliona ki hotau fonuá. Me'a 'a e Fakafofonga Nōpele Fika 3 Tongatapu 'oku 'i ai 'a e tokoni mai 'a 'Amelika fakalukufua ki he Pasifiki 'o kau ai 'a Tonga, hangē ko e holo 'o Te'ekiú. Ko e mahu'inga 'o e *missions* 'i muli he 'oku ma'u 'a e ngaahi faingamālie pea ke nau fetu'utaki mai ke tu'utu'uni mo fakangofua atu mei he Pule'angá mei Tonga ni.

Tokanga 'a e Fakafofonga Nōpele 'Eua ki he totongi 'o kau ai 'a e totongi 'o e tohi kole "*re-admission*". Kole 'a e Palēmia ke tuku mai ke toki fai ha sio ki ai 'a e Pule'angá. Me'a 'a e

Minisitā Lao na'e 'osi fai 'a e ngāue 'o tukuhifo 'aki e pēseti 'e 50. Me'a 'a e Fakafofonga Fika 4 Tongatapu pe ko e hā kuo ta'etotongi pe ta'evisa ai 'a e kakai Siaina kae totongi mamafa 'a e kole tangata'i fonua Tonga 'a e kakai Tonga. Hoko atu e me'a 'a e Fakafofonga Nōpele 'Eua ke to'o 'a e totongi ko 'eni ki he kole tangata'i fonua Tonga (*re-admission*). 'I ai mo e kole fekau'aki mo e visa ngāue ke fatongia'aki 'a e ngaahi 'ofisi 'i mulí hono kole 'a e ngaahi visa ngāue hotau kakaí ke nau ngāue ai.

PĀLOTI 'O TALI 17/0.

VOUTI 6 – KAU TAU 'A 'ENE 'AFIO

Me'a 'a e Minisitā 'a e Kau Tau 'A 'Ene Afio, ko e hiki 'aki pē 'a e pēseti 'e 2. Ko e faifatongia 'oku feinga ke hiki ke lelei ange 'a e fakahoko fatongia.

Me'a 'a e Fakafofonga Nōpele 'Eua ki he peesi 115, ako ngāue, 'oku 'iai 'a e fiema'u faka'ilonga fakaako ki he hū ki he sōtia. Ka ko e kole ke vakavakai 'a e ni'ihī 'oku 'ikai maa'usia fakaakó ha faingamālie ke nau hu atu ki he ako ngāue.

PĀLOTI 'O TALI 21/0.

VOUTI 7 - 'OFISI PALĒMIA

Me'a 'a e Minisitā Pa'anga 'o fakama'ala'ala, 'oku hiki 'aki 'a e pēseti 'e 2. Fehu'i mei he Fakafofonga Nōpele ki he hiki he *allocation* ki he vāhenga, 'a ia 'oku pau pe 'oku kau ai 'a e COLA, ka ko e fehu'i pe 'oku toe fakatokolahi 'a e kau ngāue he kapau ko ia 'oku fehengahangai ia mo e taumu'a ngāue ke holoki 'a e fakamole he vāhenga kae fakalahi 'a e pa'anga ki he *operations*. Tali 'a e Minisitā Pa'anga ko e lakanga pe 'e 2 'a ia ko e tokoni ki he loki Kapineti pea mo e 'ofisi fakalukufua pē.

Fehu'i 'a e Fakafofonga Fika 12 Ha'apai ki he Va'a ko eni ki he Ngāue Fakavaha'apule'anga mo e Fakalaó. Tali mei he Tokoni Palēmia ko e Va'a fo'ou eni 'a ia ko hono *re-allocate* holo pe 'a e kau ngāue pea 'oatu mo 'enau Patiseti.

PĀLOTI 'O TALI 19/0.

VOUTI 8 – POTUNGĀUE PA'ANGA MO E PALANI FAKAFONUA

Me'a 'a e Minisitā pa'anga 'o fakama'ala'ala 'a e Patiseti, pea 'oku holo'aki 'a e pēseti 'e 1. 'Oku 'iai 'a e 10m ko e kamata ia 'a e tokoni 'a e Pule'anga ki he Sipoti. Peesi 135 pa'anga vāhenga mālōlō 'oku holo 'a ia ko e mo'ua ia ki he vāhenga mālōlō he ko e toenga pē eni 'o e mo'ua, pea fetāmate'aki peia mo e hiki 'a e tokoni ki he Sipoti.

Me'a 'a e Fakafofonga Nōpele 'Eua fekau'aki mo e tokoni ki he sekitoa taautahá mo vakai na'a lava 'o 'ave ki he Toutai, peesi 140, ko e 5m ko e tokoni 'a e Pule'anga ki he ngaahi sekitoa taautahá. Kole ha 2m mei he silini tokoni ke 'omai ki he Kosiliō 'a 'Eua ke no mei ai 'a e kau ngoue, kae malu'i 'aki 'a e vaka 'o 'Euá. Fakamahino 'e he Minisitā Pa'anga 'oku tuku pē ki he Pangikē Fakalakalaká kenau fakalele 'a e nō. Hoko atu 'a e me'a 'a e Fakafofonga Nōpele 'Eua 'o tokanga ki he Sipoti pe ko e hā 'a e me'a 'oku hoko ki ai. Fakamahino 'e he 'Eiki Palēmia 'oku lava pē 'a e Sipoti 2019. Me'a 'a e Fakafofonga Nōpele

‘Eua ‘oku ‘ikai falala ia ki Papua Niukini. Tu‘utu‘uni ‘a e Sea ke to‘o ‘a e me‘a ‘a e Fakafofonga Nōpele ‘Eua ‘oku ‘ikai falala ki Papua Niukini mei he lēkootí.

PĀLOTI ‘O TALI 18/0.

VOUTI 9 – POTUNGĀUE PA‘ANGA HŪ MAI MO E TUTE

Me‘a ‘a e Minisitā Pa‘anga Hū Mai ‘o fakama‘ala‘ala ‘a e Patisetí.

Me‘a ‘a e Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava‘u fekau‘aki mo e fakasei na‘e me‘a ‘a e Minisitā tene ‘ai ki he sipí mo e kole ke fakatatali mu‘a.

PĀLOTI ‘O TALI 19/0.

VOUTI 10 – POTUNGĀUE KI HE NGAahi PISINISI ‘A E PULE‘ANGA

Me‘a ‘a e Minisitā ki he Ngaahi Pisinisi ‘a e Pule‘angá ‘o fakama‘ala‘ala ‘a ‘ene voutí.

FALE ALEA [6PM]

Toloi ‘a e Fale Alea ki he 10am, Tu‘apulelulu 16 Sune 2016.